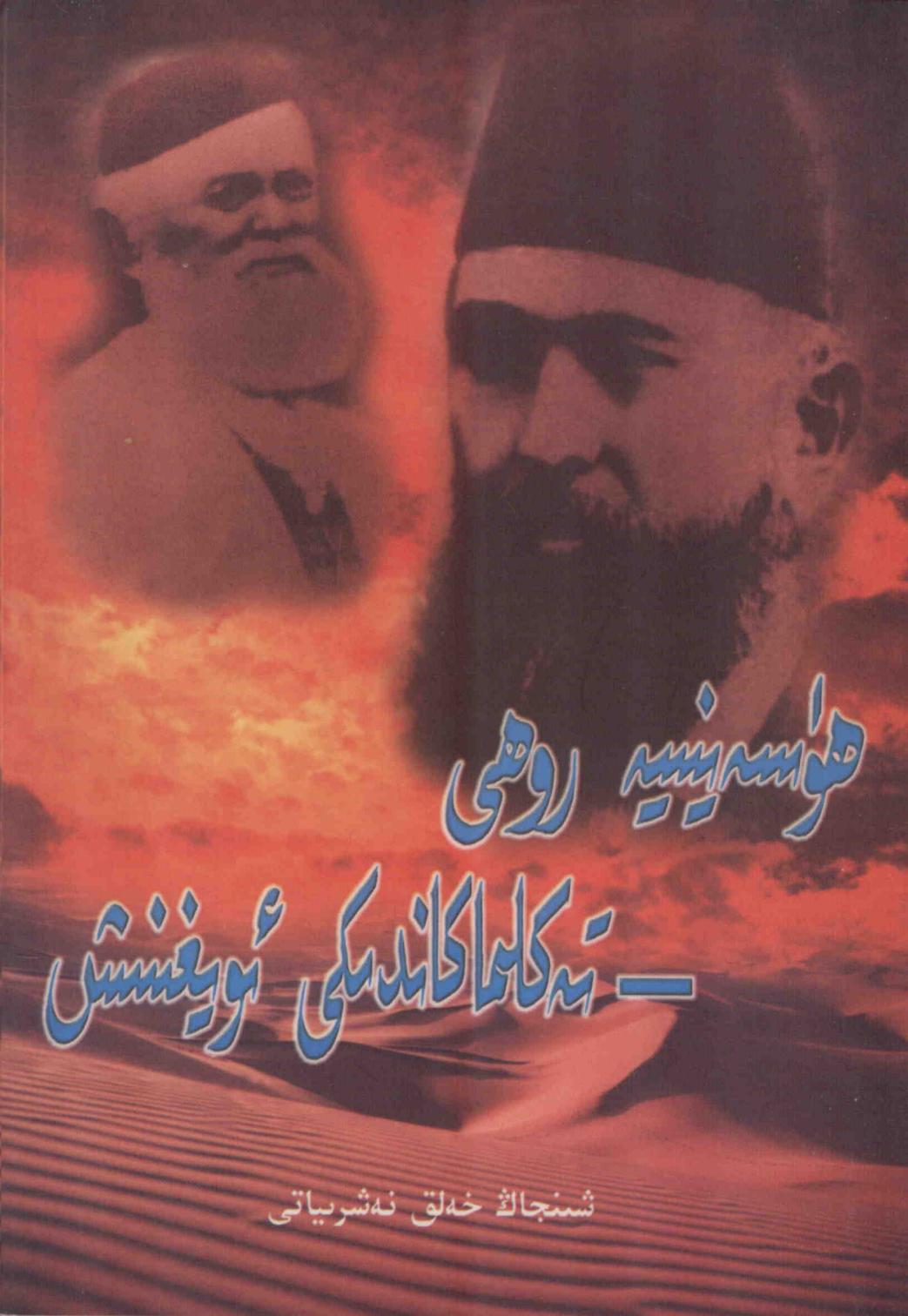

هۇسەينىيە روھى

— تەكبىرلاشقا ئويغىنىش

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ھۈسەينىيە روھى
ـــتەكلىماكاندىكى ئويغىنىش

تۈزگۈچى : ئىبراھىم ئالپ تېكىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

侯赛尼亚精神与塔克拉玛干苏醒：维吾尔文／赛福鼎、胡西塔尔等著。—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2000.7
ISBN 7-228-05912-3

Ⅰ.侯…Ⅱ.赛…Ⅲ.教育事业-发展-新疆-维吾尔语(中国少数民族语言)　Ⅳ.G527.45

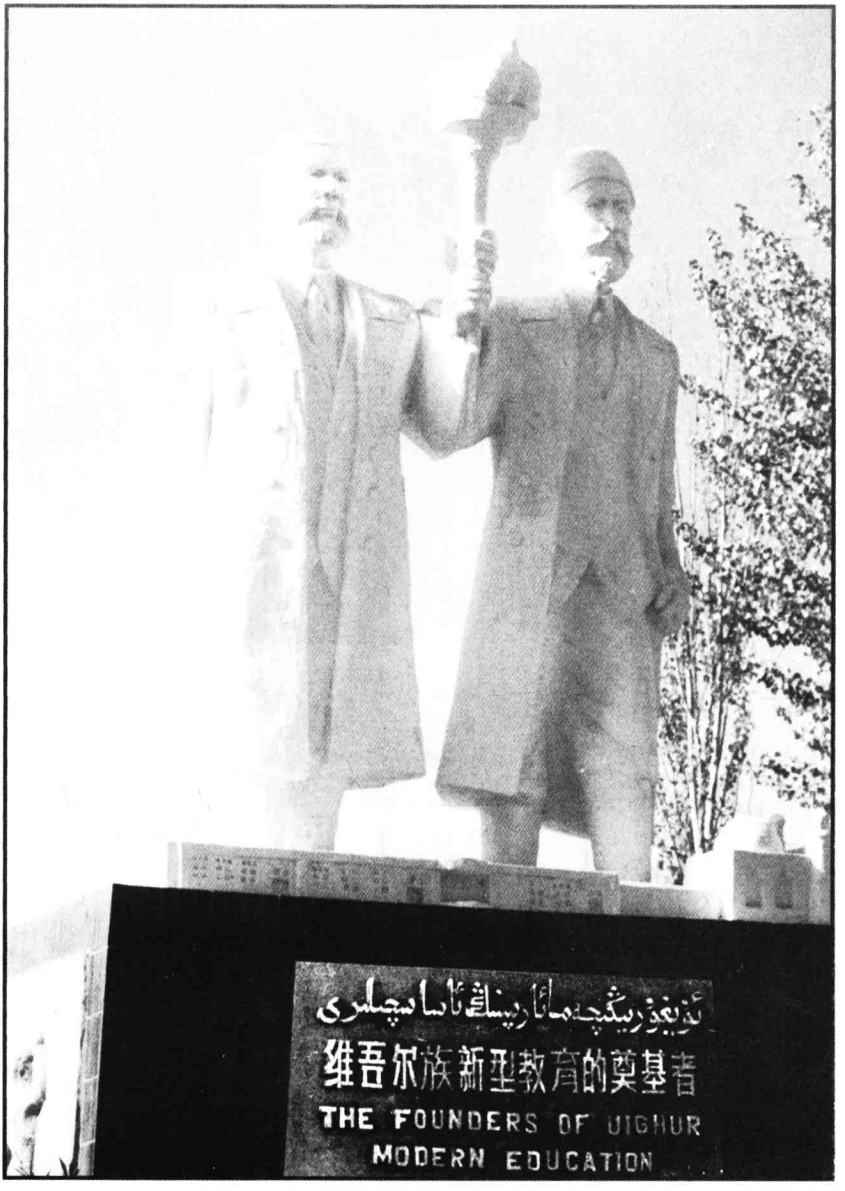
中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第65714号

责任编辑：吉利力．穆罕默德
责任校对：孜来哈．艾则孜
封面设计：努尔买买提．欧买尔

侯赛尼亚精神与塔克拉玛干苏醒

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号　邮编：830001)
新疆新华书店发行
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本　8.875印张 5插页
2000年9月第一版　2000年9月第1次印刷
印数：1—3000

ISBN 7—228—05912—3/G.612　定价：15.00元

ئاتۇش ئىكىساقتىكى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايۇۋلارنىڭ ھەيكىلى

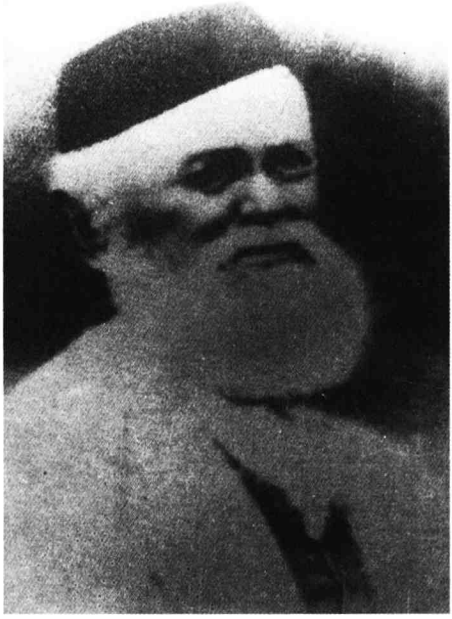
(1995 ـ يىلى ياسالغان)

ئابدۇرسۇل باي
(سۇرەت گىرىمانىيەدە تارتىلغان)

مۇسا ھاجىم (مۇسا بايۇۋ) (1809 _1895)
بۇ سۇرەت 1880 _ يىلى گىرمانىيەدە تارتىلغان .

هۆسەن مۇسا بايوۋ

(1926 – 1844)

(مۇسا ھاجىمنىڭ 1 ـ ۋارىسى)

باۋۇدۇن مۇسا بايوۋ

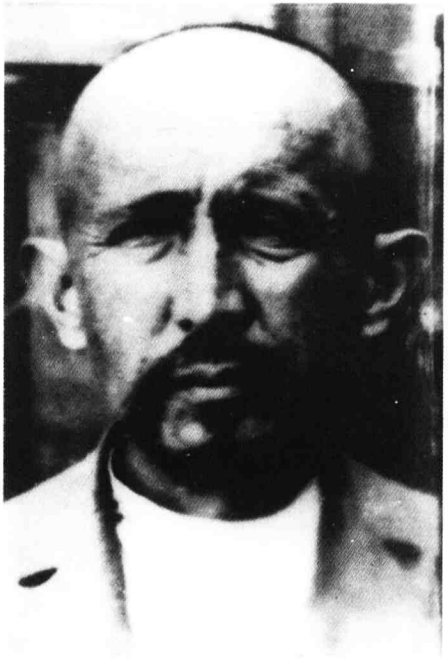
(1928 – 1851)

(مۇسا ھاجىمنىڭ 2 ـ ۋارىسى)

ئۇيغۇلىمىسەن ھاجى مۇسا بايۇۋ

(مۇسا ھاجىنىڭ 4 ـ ئۇغلى 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان ئۇلۇغۋنجى ھاكىمىيەت «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ سودا، دېھقانچىلىق مىنىستىرى بولغان)

ئابلا مۇسا بايوۋ

(مۇسا ھاجىمنىڭ 6 ـ ئۇغلى)

ئەنۋەر مۇسا بايۇۋ

(1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى غۇلجىدا قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكىمەت «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ مالىيە مىنىستىرى بولغان .

سابىت مۇسا بايۇۋ

(ھۇسەنباينىڭ 1 ـ ۋاربىسى)

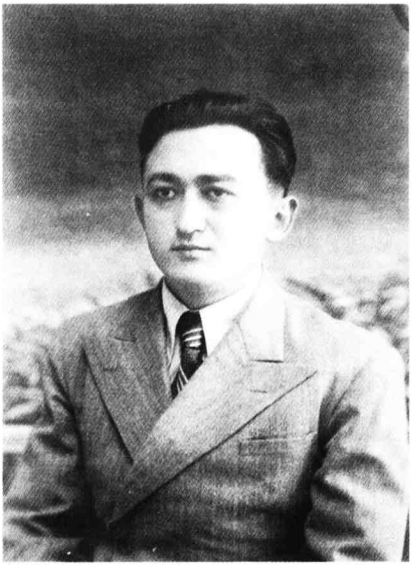

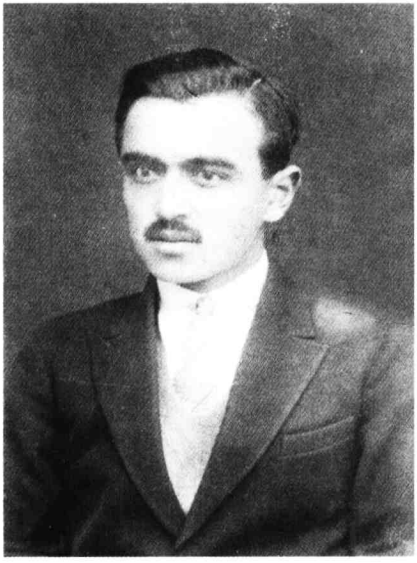

مىجىت مۇسا بايۇۋ
(ھۇسەنبايىنىڭ 3 ـ ۋارىسى)

ئابلىز مۇسا بايۇۋ
(ھۇسەنبايىنىڭ 2 ـ ۋارىسى)

تەلئەت مۇسا بايۇۋ
(ھۇسەنبايىنىڭ 4 ـ ۋارىسى)

ئىسمايىل مۇسا بايوۋ
(باۋدۇنباينىڭ 1 ـ ۋاريسى)

ئابدۇقەييۇم مۇسا بايوۋ
(باۋدۇنباينىڭ 2 ـ ۋاريسى)

ئابدۇل ئەلا مۇسا بايوۋ
(باۋدۇنباينىڭ 3 ـ ۋاريسى)

ئوبۇلھەسەن مۇسا بايوۋ
(باۋدۇن بايىنىڭ نەۋرىسى)

فۇئات مۇسا بايوۋ
(باۋدۇنبايىنىڭ 4 ـ ۋارىسى)

مۇسا بايوۋ ئائىلىسىنىڭ بىر قىسىم بايۇەتچىلىرى
(بۇ سۈرەت 1941 ـ يىلى تارتىلغان)

مۇسا بايوۋ جەمەتىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى

ئىسمايىل مۇسا بايۇۋ ئائىلىسى

ئابلىز مۇسا بايۇۋ ئائىلىسى

ئابدۇقەييۇم مۇسا بايوۋ ئائىلىسى

پەرۋىن مۇسا بايوۋا ئائىلىسى

هېبىبىللا مۇسا بايۇۋ
(باۋدۇن باينىڭ نەۋرىسى)

تۇرسۇنئاي مۇسا بايۇۋا
(ھۈسەنبايىنىڭ نەۋرىسى)

ئابدۇرسۇل مۇسا بايۇۋ ئائىلىسى

تۇزگۇچىدىن

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاتۇشنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى مەكتەپ « ھۇسەينىيە مەكتىپى » تەرەققىيپەرۋەر تىجارەتچىلەر ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە ھەر جەھەتتىن كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئاپىرىدە بولدى . بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى نەچچە ئەسىردىن بېرى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان بۇ قەدىمىي يۇرتنى ئۆزىنىڭ « ئالتۇن كولدۇرمىسى » بىلەن ئويغاتتى .

قولىڭىزدىكى ئۇشبۇ « ھۇسەينىيە روھى ـــ تەكلىماكاندىكى ئويغىنىش » ناملىق كىتاب ئەنە ئاشۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ ساھىبقىرانلىرى بولغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ تارىخى ، سودا تىجارەت ئەھۋالى ۋە شۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئاقارتىش ھەرىكەتلىرى ، ئۇيغۇر پۈتبولچىلىقى ، ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى ، ئۇيغۇر كىنو ـ تىياتىرچىلىقى ...ئۇنىڭدىن باشقا شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ .

مەن بۇ كىتابنى تۇزۇشتە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى

دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 100 يىللىقى (1985) ۋە 110 يىللىقى (1995) مۇناسىۋىتى بىلەن ئاتۇشتا نەشر قىلىنغان « مەشئەل » (1 ـ، 2 ـ سان) ژۇرنىلى ، « شىنجاڭ سودا كەنتى » ، « شىنجاڭ مەدەنىيىتى » ژۇرنىلى ۋە « تارىم غۇنچىلىرى » قاتارلىق كەنت ـ ژۇرناللاردىن پايدىلاندىم . ئاپتورلار نىڭ چەكسىز غەمخورلۇقى ۋە ئىجازىتىگە ئېرىشتىم . كىتابقا كىرگۈزۈلگەن سۈرەتلەرنى تەمىنلىگەن ئۇستازىمىز شىرىپ خۇشتار ئەپەندىگە ، پەرۋىن مۇسابايېۋا خانىمغا ، ئۇبۇلھەسەن مۇسابايېۋ ئەپەندىگە ۋە كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ھەر جەھەتتىن ياردەمدە بولغان مۇسابايېۋ جەمەتىدىكى ئاكا ، ھەدىلەرگە چەكسىز تەشەككۈرۈمنى بىلدۈرىمەن . « ھۈسەيىنىيە روھى ـــ تەكلىماكاندىكى ئويغىنىش » ناملىق ئۇشبۇ كىتاب ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 115 يىللىقىغا بىر دەستە گۈل سۈپىتىدە سۇنۇغا بولۇپ قالغۇسى .

مۇندەرىجە

مۇسابايوۋ ۋە ئۇنىڭ سودا كارخانىسى ..... شىرىپ خۇشتار 1
پارلاق مۇساپە ـــ شەرەپلىك ئەنئەنە ..... ئابلىز نىياز 46
ئاتۇشتا ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپچىلىق ھەربكىتى.....
..... سەيپىدىن ئەزىزى 61
ئانا مەكتەپ ـــ نۇرلۇق مەشئەل ..... ئابدۇرېھىم توختى 87
ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ..... ئابدۇللا تالىپ 92
بىزگە مەمتىلى ئەپەندىدەك ئوغلانلار كېرەك.....
..... داۋۇت ئوبۇلقاسىم 97
ئېكىسىاق « ھۈسەينىيە مەكتىپى » نىڭ شىنجاڭ مائارىپىغا بولغان
تەسىرى .....تۇرغۇنجان شىرىپ ، مۇستاپا مۇھەممەت 138
باھاۋۇدۇن باي ۋە ئېكىسىاق خەلقى ..... جۇرئەت نورۇللا 153
شىنجاڭنىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى ئوتتۇرا تېخنىكوم
مەكتىپى ـــ ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن ... ئىسلامجان سابىت 169
« ھۈسەينىيە مەكتىپى » دەۋرىدىكى نەشرىياتچىلىق ، مەتبەئەچىلىك
ۋە ھۆسنىخەتچىلىك ..... تۇرسۇنجان ئابدۇلجان 172
ئۇيغۇر يېڭى مائارىپچىلىق دەۋرىدىكى ئاتۇش سەنئىتى ۋە كىنوچە-
لىقى ..... مۇھەممەت سابىت سەيدىن 185
« ھۈسەينىيە مەكتىپى » ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسپىي ئالاھىدىلىكى
.....مۇستاپا مۇھەممەت 208
ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە تەنتەربىيىسىنى تارقاتقۇچى ئاكا ـ ئۇكا مۇ-
سابايلار ..... شىرىپ خۇشتار 211
ئۆچمەس ئىزلار ..... ئابدۇغوپۇر مۇھەممەت ھەسەن 232

« ھۈسەينىيە مەكتىپى » دەۋرىدىكى شېئىرىيەت.....
.....مۇستاپا مۇھەممەت 240
ئىلىم ـ پەن بۇلىقىنى قېزىش شەرەپ .....
.....پەخرىدىن ئەپەندى 252
شىنجاڭدىكى تۇنجى كىنو..... شىرىپ خۇشتار 255
ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى مەمتىلى ئەپەندى ۋە ئۇ-
نىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان ... كۇرمىشجان ئۆمەر 257

مۇسابايوۋ ۋە ئۇنىڭ سودا كارخانىسى

شىرىپ خۇشتار

1 . شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان سوددىسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمى يەنى 1848 ـ يىلىدىن باشلاپ ، شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر سودا ـ سانائەتچىلەر ئىگىلىك تىكـ لەشتە دۇنياغا يۈزلىنىپ ، تىجارەت پائالىيىتىنى رۇسىيە ، ئوتتۇرا ئاـ سىياغىچە كېڭەيتىپ ، تاشكەنت ، ئالمۇتا ، ئەنجان ، سىرۇالىسكى ، زەيسەن ، موسكۇا ، قازان قاتارلىق شەھەرلەردە سودا سارايلىرىنى قۇردى . ئۇنىڭدىن باشقا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىمۇ نەزەر سېلىپ ، تېيەنجىن ، چېڭدۇ ، سۇجۇ ، خاڭجۇ ، شىئەن ، لەنجۇ ، ۋۇۋۇي ، جۇچۇەن قاتارلىق شەھەرلەردە ماگىزىنلار ئېچىپ ، ۋاكالەتچىلەر تۇرغۇزدى . ئۇزاق ئۆتـ مەي ، ئۇلار سودا تىجارىتىنى تۇركىيە ، گېرمانىيە ، فىنلاندىيە قاـ تارلىق ياۋروپا ئەللىرىگە ھەمدە ئەرەب يېرىم ئارىلىغىچە يەتكۈزدى . ئەنە شۇ زامانلاردا مۇساھاجىم (كېيىنرەك مۇسابايوۋ دەپ ئاتىلىپ دۇنـ ياغا تونۇلغان) ، باھاۋۇددۇن مۇسابايوۋ ، ھىلى ۋاگون قاتارلىق كارخاـ نىچىلار دۇنيا بازىرىغا بۆسۈپ كىرىپ ، چەت ئەل كاپىتالىستلىرى بىلەن سودا رىقابىتى قىلغان سودا باھادىرلىرى ئىدى . ئۇلار جاھان كۆرگەندىن كېيىن شىنجاڭغا ئىلغار پەن ـ تېخنىكا ، مەدەنىيەت ئېـ لىپ كەلدى . 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئۇلارنىڭ

تۇرتكىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يېڭى مائارىپ ۋە سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى بارلىققا كەلدى ، پەننىي مەكتەپلەر ئېچىلدى ، كارخانا ئىگىلىرى ئىگىلىك باشقۇرۇشتا مالىيە ۋە مائاش تۇزۇمىنى رەسمىي يولغا قويدى . ئەنە شۇ تەرەققىياتىنىڭ ئۇلارنىڭ شىنجاڭ يېقىنقى زامان سودا تارىخىدا يارقىن ئۆچمەس تۆھپىلىرىگە ئاپىرىن ئېيتماي تۇرالمايمىز .

ۋەلىباي يولداشوۋ . شىنجاڭ ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە نامدار باي . 1883 ـ يىلى ئىلى ئۇيغۇرلىرى يەتتەسۇغا كۆچكەندە ئۇ تەئەللۇقاتىنى يەتتەسۇغا يۆتكەپ كەتكەن . ياركەنت گوبىرناتورى (ۋالىلىيسى) بولغان ، 1924 ـ يىلى كۆچمە سەرمايىسى بىلەن ئىلىغا قايتىپ كەلگەن . ئوتتۇرا ئاسىيادا ئون نەچچە كارخانا قۇرغان ، نۇرغۇن كۆچمەس مۈلكى بولغان .

مۇساھاجىم (مۇسابايوۋ) . ئوتتۇرا ئاسىيا ، تۈركىيە ، گېرمانىيە ، ئەرەب يېرىم ئارىلىغىچە بېرىپ سودا قىلغان . 1885 ـ يىلى ئىلى كۇلجىدە 200 ئىشچىسى بار يەرلىك تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى قۇرغان . سودا كاپىتالىدىن باشقا ، ئۇنىڭغا دادىسى ئابدۇرۇسۇلبايدىن 3000 مو يەر ، 50 مىڭ كالا ـ قوي مىراس قالغان ، ئوغۇللىرى ھۈسەنباي ھاجى ، باھاۋۇدۇنبايلار ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ھاشىم ئاخۇن . بۇ ئادەم تېمۇرىدىن شەھەرىدە تۇرۇپ مەخسۇس چەت ئەل سودىسى بىلەن شۇغۇللانغاچقا ، ھاشىم تېمۇرىدىن دەپ ئاتالغان . ئۇ تېمۇرىدىدە بىر قېتىم چەت ئەللىك كاپىتالىستلار بىلەن سودا ئۇستىدە مۇنازىرىلىشىپ قالغاندا ، يېنىدىن 45 مىڭ پارچە تۇلكە

تېرىسى ، 120 مىڭ دانە ئەلتىرە كۆرپە ، 3000 بۆكەن مۇڭگۇزى ، نۇرغۇن بۇغا مۇڭگۇزى ، يىلپىز تېرىسى ، تىيىن تېرىسى ۋە باشقا ماللارنىڭ ئىسكىلات ساقلاش تالونىنى چىقىرىپ كۆرسەتكەندە ، چاپىنى كونا بۇ سودىگەرنىڭ دەسمايىسىدىن چەت ئەللىكلەر ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ ، تىلـ لىرى تۇتۇلۇپ قالغان .

قەشقەرلىق ئاخۇنبايىۋ (ئىسمائىل پاختا) . پۈتۈن ئالتە شەـ ھەرنىڭ پاختىسىنى سېتىۋېلىپ ، چەت ئەل بىلەن سودا قىلغان . ئوغۇللىرى كېرىم ھاجىم ، ئۆمەر بايلار ئۈنىڭ ۋارىسلىرى بولغان .

ئۈنىڭدىن باشقا ئىلىدا تۇردى ئاخۇنباي ، ياقۇپباي ، سۇلتانباي ، جەللاب سابىرھاجى ؛ قۇمۇلدا شاھ مەخسۇت ۋاڭ ، ھەسەنبال ھاجى ؛ تۇرپاندا مۇسۇل ھاجى ، مەخسۇتباي ، مامۇتباي ؛ لۇكچۇندە تاھىر بەگ ؛ قەشقەردە ئۇبۇلھەسەن ھاجى ، ۋەلىباي ، ئابلىمىت ھاجى ، ھېكىم ھاـ جى رەڭچى ، ئەمەتخان جاڭجۇن ، ئىبراھىم لوزۇڭ ، ماباخۇنۇم ، ماجا ئەلەم ، ساۋۇر ئاخۇنباي ، ئەمەت قارىم چايچى (ئەمەت خۇنەن دەپمۇ ئاتالغان ، خۇنەندە ئىشلەنگەن چاي بۇ كىشىنىڭ سېتىۋېلىشىغا ئۇلـ گۇرمىگەن) ئەلجەخمانا كىرىم ھاجىم (پۈتۈن ئالتە شەھەرنى دورا ـ دەرمەك بىلەن تەمىن ئەتكەن) ، مەھەممەت ھېلاجىم شاڭخەي (ئاشۇ دەۋردە شاڭخەي فۇجۇ كوچىسىدا سودا ساريىي ئاچقان) ، تاش ئاخۇنۇم (بۇ كىشى چوڭ تىجارەت قىلمىغان بىلەن ئەينى زاماندا قۇرغان بو ـ ياقچىلىق ، گۈل بېسىش ، توقۇمچىلىق كارخانىسى شىنجاڭنى يەر ـ لىك گۈللۈك رەخت بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن ، چەت ئەللەرگىمۇ رەخت ئېكسپورت قىلغان) قاتارلىق كاتتا بايلار ئۆتكەن ۋە ئىگىلىكنى ، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشكە زور تۆھپىلەر قوشقان . ئەنە شۇلارنىڭ ئۇلـ گىسى ، باشلامچىسى ھۈسەنباي ھاجى (1844 ـــ 1926 ـ يىللار) ، باھاـ

ۋۇدۇنباي (1851 ـــ 1928 ـ يىللار) ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلاردىن ئىبارەت .

1870 ـ يىلى باھاۋۇدۇنباي چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ، كېيىن ئىلى بەيتۇللا مەدرىسىدە پەننىي دەرسنى يولغا قويدى . بۇ جەھەتتە ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن 1883 ـ يىلى ئۆز يۇرتى ئاتۇش ئېكىساقتا سەككىز سىنىپلىق مۇنتىزم پەننىي مەكتەپ ئاچتى . ئۆزى خىراجەت ئاجرىتىپ ، ئۇچ نۆۋەت چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتتى . چەت ئەلدىن پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلدى . نەتىجىدە ، ئىلى تارىم ۋادىسىدا مائارىپ ، سودا ـ سانائەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى .

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان مائارىپ ئىسلاھاتى جۇڭگودا 1898 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان «ۋۇشۋي ئىسلاھاتى» يەنى «غەربتىن ئۆگىنىش» ، «سانائەت بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» ، «مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» ھەرىكىتىدىن 20 يىل بالدۇر ئىدى .

1895 ـ يىلى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار غۇلجا شەھىرىدە ئۆزلىرىنىڭ باش تىجارەتخانىسى ـــ «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» نى قۇرۇپ ، تىجارەت دائىرىسىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ۋە رۇسىيەگە كېڭەيتتى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، مەملىكەت ئىچىدە ئۇلارنىڭ شىركىتى «فۇشىڭخاڭ» يەنى «ئاۋاتلاشقان كەسىپ» دەپ ئاتالدى . رۇسىيىلىكلەر بولسا ئۇلارنى «مۇسابايوۋ» دەپلا خىتاب قىلىدىغان بولدى .

1896 ـ يىلىدىن 1906 ـ يىلىغىچە ئۇلار بىر تەرەپتىن مەملىكەتنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا سودا قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭدا سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن توپتوغرا ئون يىل تىرىشچانلىق كۆر-

سەنتى . 1885 ـ يىلى ئۆزلىرى كۆرە شەھىردە قۇرغان تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىنى زامانىۋى سانائەت كارخانىسىغا ئايلاندۇرۇش قارارىغا كېلىپ ، گېرمانىيىلىك كاپىتالىست دورلاختىن مېخانىزمـ لاشقان بىر يۈرۈش تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنى سېتىۋېلىشنى كېلىشتى ۋە بۇ زاۋۇتنى گېرمانىيىنىك فرانكفورت شەھىرىدىكى «فرانكـ فورت ئاسايىن» زاۋۇتى يەنى «FRANCRORAMMEONDVSIRY » غا زاكاز قىلدى ، ئاندىن زاۋۇت بىلەن 76 دانە 12 ، 20 كىلوۋاتلىق دۆڭاتېل ، 250 كىلوۋاتلىق پار ماشىنا ، 22 دانە چوڭ ـ كىچىك ئىستانوك قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى توشۇپ كېلىپ ، غۇلجا شەھىرىنىك ھازىرقى ئازاد كوچا 223 ـ نومۇرلۇق قورۇغا ئورۇنلاشتۇردى . زاۋۇتنىك كۆلىمى 317226 كـ ۋادرات مېتىر بولۇپ ، 1907 ـ يىلى قۇرۇلۇش قىلىنىپ ، 1909 ـ يىلى ئاساسىي بىناسى ۋە 25 مېتىر ئېگىزلىكتىكى زاۋۇت تۇرخۇنى پۈتكەن . 200 دەك يوقسۇل ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىنىپ ، ئىش باشلانغان . بۇ تېرە زاۋۇتى شۇنىڭدىن باشلاپ رۇسىيىنىك پۈتكۈل تۇركستان رايونى ۋە موسكۋا ، سانكت ـ پېتربورگ قاتارلىق شەھەرلىرىنى مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن . ئىككىنچى يىلى ئۈلار ئىشچى سانىنى 500 گە يەتكۈزگەن .

جيا ئېنفى ، جياڭ جياڭلارنىڭ «ئىلى لىچۇن تېرە زاۋۇتى ھەققىدە سۆز» دېگەن ماقالىسىدە : مۇسابايوۋلارنىڭ 1885 ـ يىلى ئىلى كۆرمە قۇرغان تېرە پىششقلاش زاۋۇتى مەملىكەت بويىچە تۇنجى بولۇپ شاڭخەيدە (1890 ـ يىلى) قۇرۇلغان «جۇجىشاۋ تېرە زاۋۇتى» دىن بەش يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ، 1909 ـ يىلى شاڭخەيدە ياپونلار مەبلەغ سېلىپ قۇرغان «جياڭنەن» تېرە زاۋۇتىدىن مۇسابايوۋلارنىڭ 1906 ـ يىلى ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەن تېرە زاۋۇتى ئۈچ يىل كېيىن قۇرۇلغان .

1913 ـ يىلى جۇڭگو ئۆزى قۇرغان 11 ئورۇندىكى تېرە ، كاۋچۇك زاۋۇتـ لىرىنىڭ ئومۇمىي كاپىتالى 4 مىليـون 608 مـىڭ يـۈەن بـولـۇپ ، ھۇسەنباينىڭ ئىلىدىكى تېرە زاۋۇتىنىڭ كاپىتالىدىن 1 مىليون يۈەنلا كۆپ ئىدى ... مۇسابايوۋلار تېرە زاۋۇتى مەملىكەت بويىچە ئىلغار زاۋۇتلارنىڭ بىرى ئىدى... » دەپ يېزىلغان .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، شىنجاڭنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېـ رىمىدىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر بولغان بىر ئەسىرگە تەئەللۇق سوۋدىسى ئەنە شۇنداق شۆھرەت قازانغان . مۇسابايوۋلارنىڭ سودا ھاياتىغا نەزەر سالغاندا ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ، مالىـ رىنى راۋاجلاندۇرۇش ، پەن ـ تېخنىكا كىرگۈزۈش ، سەنئەت ، تەنـ تەربىيىنى گۈللەندۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تۆھپىلىرى ئۇستىدە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ .

2 . مۇسابايوۋلارنىڭ قىسقىچە ئائىلە تارىخى

مۇسابايوۋلارنىڭ ئەسلى يۇرتى قەشقەر ـ ئاتۇش ناھىيە ئېكىساق كەنتى . ئۇلارنىڭ يەتتە ئاتىسى ئاشۇ زېمىندا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە دېھقانچىلىق ، تىجارەت ، كەسپىي كارخانىچىلىق ، چارۋىچىلىق بـە لەن شۇغۇللانغان . بۇلارنىڭ سوۋدىسى ئابدۇرۇسۇلبايدىن باشلاپ دۇنياغا يۈزلەنگەنىدى . ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى :

بىرىنچى، مۇھەممەت ئىلى . 1760 ـ يىلى تىجارىتىنى توختىتىپ ئاخىرقى ئۆمرىنىڭچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، ئۇنىڭ يەر ، سۇ ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ، بىر بۆلۈم چارۋىسى بولغان ، شۇ يۇرتنىڭ ھاللىق كىشىلىرىدىن ئىدى .

ئىككىنچى ، ئابدۇلئەزىز . ئۇ ئۆز يۇرتىدا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ، قوشۇمچە سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ چارۋىچىلىق قىلغان . ئۇنىڭ دەۋرىدە ، يەر ـ زېمىن ، مال ـ مۈلۈك ، نەق پۇل كۆپەيگەن .

ئۇچىنچى ، ئابدۇمىجىت . بۇ كىشىمۇ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ، قوشۇمچە ئاتا كەسپى تىجارىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتكەن ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئىناۋەتلىك كىشىلىرىگە ، جامائەت ئەربابىغا ئايلانغان .

تۆتىنچى ، تۇردى . بۇ كىشىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن تىجارىتى ئوخشاش دەرىجىدە كىرىمگە ئىگە بولغان . بۇنىڭ دەۋرىدە يەر ، سۇ ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ، چارۋا ماللىرى ئالاھىدە كۆپەيگەن ، تىجارەت دائىرىسى چوڭ شەھەرگە يۈزلەنگەن . تۇردى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ مۇكەممەل دىنىي بىلىمگە ئىگە بولغان . بۇنىڭ دەۋرىدە تىجارەت كىرىمى دېھقانچىلىق كىرىمىدىن ھەسسىلەپ ئاشقان . ئۇ شۇ زاماندا ئاتۇش بويىچە ئاتاقلىق بايلاردىن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىغا قاراپ كىشىلەر ئۇنى «تۇردى قۇم» (پۇلى قۇمدەك كۆپ دېمەكچى) دەپ ئاتىغان .

بەشىنچى ، ئابدۇرۇسۇل . بۇ كىشى تىجارەتنى ئاساس ، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە ئىلىپ بارغان ، مۇسابايوۋلار ئائىلىسى ئىچىدە تۇنجى چەت ئەل بىلەن سودا قىلغان كىشى ، ئۇ دىنىي مەكتەپتە كۆپ ئوقۇغان ئادەم بولۇپ ، ئەرەب ، پارس تىللىرىنى ئوبدان ئۆگەنگەن . جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولغان جامائەت ئەربابى ئىدى . ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوغلى مۇساھاجىمنى ئوقۇتۇپ ، بىلىملىك ، قابىلىيەتلىك ئىگىلىك باشقۇرغۇچى قىلىپ تەربىيىلىگەن . كېيىن تىجارەتنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئوغلى مۇساھاجىمغا

ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى جامائەت ئىشلىرى بىلەن ئۆتكەن .

ئالتىنچى ، مۇساھاجىم . بۇ كىشى ئاتىسى ئابدۇرۇسۇلباينىڭ تەلىمىگە ۋە ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ، بىرىنچىدىن ، تىجارەتكە ۋاقىت چىقىدۇ ، ئىككىنچىدىن ، يەككە ئىگىلىك يارىتىپ ، تىجارەتكە كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنى قوشىدۇ . ئاتىسىنىڭ «پۇلنىڭ خوجايىنى بولماي ئىلمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دېگەن ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ، قەشقەر ، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ ئەرەب ، پارس ، ئوردۇ تىللىرىنى ۋە شۇ تىل ـ يېزىق ئىلمىنى مۇكەممەل ئىگىلەيدۇ ھەم جاھان كېزىپ ، يېڭى ماتېرىيال ، يېڭى تېخنىكا كەشپىياتلىرىنى كۆرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ياۋروپادىن ئۆگىنىپ شىنجاڭنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئويلايدۇ ، نەتىجىدە ، 1885 ـ يىلى ئىلى كۆرەدە 200 ئىشچىسى بار ئۇنچى تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى ، ئۇنىڭ يېنىغا ئوگمە ، يېلىم ، كىگىز ، سوپۇن ، شام ، گىلەم ، ئارقان ، ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇقى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنى قۇرىدۇ ، ئۇ يەنە ئوغلى ھۈسەنباي ، باھاۋۇدۇنبايلارنىمۇ يۇقىرى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ ئىلىم ـ بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۇرۇش بىلەن بىللە ئۇلارنى پەن ـ تېخنىكىنى قوللىنىشقا ، يېڭىلىق يارىتىشقا قىلىپ تەربىيىلەيدۇ . مۇساھاجىم ھايات ۋاقتىدا ، قازاندىن جەدىدى (جەدىت ـ يېڭىچە) مۇئەللىملەرنى ، بۇخارا ، باغدادتىن دىنىي ئۇلىمالارنى تەكلىپ قىلىپ ، مەدرىسلەردە چەت ئەل تىلى ، تارىخ ، ئاسترونومىيە ، ماتېماتىكا ، ئىلمىي تەجرىبىت قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكۈزىدۇ . بىر مەزگىل ئىلىم يۇقىرىلىقى بىلەن مۇدەرىس بولىدۇ . ئۆزى نەچچە مىڭ پارچە كىتاب ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نەشر قىلىنغان گېزىتلەرنى توپلاپ ، خەلقە كىتابخانا

ئېچىپ بېرىدۇ . مۇساھاجىم ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا جامائەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ تىجارەت ، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئوغلى ھۇسەنباي ، باھاۋۇددۇنبايغا قالدۇرىدۇ . بۇلارنىڭ تىجارىتى 1895 ـ يىلى ياۋروپاغا يۈزلەنگەن بولۇپ ، شۇنىڭدىن بۇيان مۇساھاجمنىڭ ئىسمى پەر-زەنتلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىنىپ ، ياۋروپادا «مۇسابايوۋ» دەپ ئاتىلىشقا باشلايدۇ .

يەتتىنچى ، ھۇسەنباي ، باھاۋۇددۇنباي . مۇساھاجمنىڭ ئۇچ خو-تۇنىدىن ئالتە ئوغۇل ، ئىككى قىزى بولغان . ئوغۇللار ھۇسەنباي ، باھاۋۇددۇنباي ، ئىمام مۇھەممەت ، ھېسامىدىن ، ئوبۇلھەسەن ، ئابدۇللا . مۇساھاجىم ئۆزىنىڭ بارلىق تىجارەت ئىشلىرىغا ئىككى چوڭ ئوغلى ھۇسەنباي بىلەن باھاۋۇددۇنبايىنى ۋارىس قىلىدۇ . ھۇسەنباي بىلەن باھاۋۇددۇنباي مۇساھاجمدىن كېيىن قالغاندىن كېيىن ، ھۇسەنباي ئو-مۇمىي ئىشلار مەسئۇلى بولۇپ قوشۇمچە زاۋۇتنى باشقۇرىدۇ . باھاۋۇ-دۇنباي ئىچكى ـ تاشقى سودا ۋە سېتىۋېلىش ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ . ئىمام مۇھەممەت ئىلىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىققا ، ھېسامىدىن قەشقەردىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ، قوشۇمچە كەسىپلىرىگە ، ئوبۇلھەسەن خوتەن ، يەكەن ، قەشقەر ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن خام ئەشيا سېتىۋېلىش ئىشىغا قوشۇپ چەتكە ئېكسپورت قىلىش ، ئىم-پورت ماللىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارقىتىش ۋە ئىشچى ـ خىزمەت-چىلەرنى باشقۇرۇش (گۇما ، قاراقاش ، خوتەن ، يەكەن ، قەشقەر ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا سەككىز چوڭ مويكا ؛ پاختا ، يۇڭ پرېسلاش ئورنى ، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە 150 تىن 400 گىچە ئىشچى بار) ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ . كېيىن ئوبۇلھەسەنھاجىم نامى بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ .

ھۇسەنباي 1926 ـ يىلى ، باھاۋۇددۇنباي 1928 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئىككى ئاتىدىن بولغان ئەۋلاد ئىككى يىل بىللە تىجارەت قىلىدۇ . كېيىن شۇ شىركەت تۈزۈمى بويىچە 1930 ـ يىلى مىراس بۆلۈشىدۇ ، بۇ چاغدا ھۇسەنباي ھاجىمنىڭ ۋارىسلىرىغا ۋاكالىتەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سابىت مۇسابايوۋ (1972 ـ يىلى تۇركىيىدە ۋاپات بولدى) ، باھاۋۇدۇنباينىڭ ۋارىسلىرىغا ۋاكالىتەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسابايوۋ (1979 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى) ۋەكىل بولۇپ مىراس تەقسىمىنى ئالىدۇ .

پۈتۈن مال ـ مۈلۈك 1 مىليارد 562 مىليون 137 مىڭ 193 سوم ئىلى تاۋارنى ئاقچا ۋە 23 مىليون 161 مىڭ 665 سوم مېكسىكا پۇلى (تاشقى پېرېۋوت) بولۇپ ، بۇنىڭ 54 % ى 843 مىليون 554 مىڭ 84 سوم ئىلى تاۋارنى ئاقچا ، 12 مىليون 507 مىڭ 299 سوم مېكسىكا پۇلىنى سابىت مۇسابايوۋ ئېلىپ بىر ئاتىدىن بولغان قېرىنداشلىرىغا شىركەت تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ . قالغان ئومۇمىي مال ـ مۈلۈكنىڭ 46 % ى 718 مىليون 583 مىڭ 99 سوم ئىلى تاۋارنى ئاقچا ۋە 10 مىليون 654 مىڭ سوم مېكسىكا پۇلىنى ئىسمائىل موسابايوۋ ئېلىپ ئۆزىنىڭ بىر ئاتىدىن بولغان قېرىنداشلىرىغا شىركەت تۈزۈمى بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ . ھۇسەنباي ھاجىمنىڭ 2 ـ ئايالىدىن بولغان ئابدۇلئەزىز مۇسابايوۋ (1984 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى) ئابلەھەي مۇسابايوۋ (1970 ـ يىلى تۈركىيىدە ۋاپات بولدى) ، مىجىت مۇسابايوۋ (1973 ـ يىلى سوۋېت ئالما ـ ئاتادا ۋاپات بولدى) لار بىر بولىدۇ . 3 ـ ئايالىدىن بولغان ئابلەھەت مۇسابايوۋ (1987 ـ يىلى غۇلجا شەھىردە ۋاپات بولدى) ، تەلئەت مۇسابايوۋ (ھازىر تۈركىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ چەت ئەللەردە تىجارەت قىلىدۇ) ، نېلۇپەر مۇسابايوۋ (1982 ـ يىلى پارىژدا ۋاپات بولدى) ، دىلناۋاز مۇسابايوۋ (1984 ـ يىلى لوندۇندا ۋاپات بولدى) ، بۇلار بىر

بۆلۈنۈپ چىقىدۇ .

باھاۋۇدۇنبايىنىڭ تۆت ئايالىدىن ۋە چوڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇسا-بايوۋدىن بولغان پەرزەنتلەر ئانىسىنى ئاساس قىلىپ بۆلۈنىدۇ . شۇ-نىڭدىن كېيىن ھۇسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي بالىلىرى مەلۇم شە-كىلدە بىللە تىجارەت قىلىدۇ (زاۋۇت تىجارىتى بىلەن) ، باشقا جە-ھەتلەردە ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىدۇ . بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىسمائىل مۇسابايوۋ 1944 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ، ئۇچ ۋىلا-يەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قورال ـ ياراغ سېتىۋېلىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ، پۈل چىقىرىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىككى قېتىم «ئىنقىلاب» ئوردېنى بىلەن تەقدىرلىنىدۇ . ئازادلىقتىن كېيىن مىللەتلەر ئىنس-تىتۇتىدا تەرجىمىلىنىپ ، ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەت بىرلەش-مىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ . 1955 ـ يىلى مۇسابايوۋلارنىڭ تېرە زاۋۇتى سودا تىجارىتى بىلەن ھۆكۈمەت خۇسۇ-سىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتكەندىن كېيىن ، ئابدۇلئەزىز مۇسابايوۋ مەملىكەتلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئەزاسى ، ئاپتونوم رايونلۇق سو-دا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، ئۇرۇمچى شە-ھەرلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ . قالغان ۋارىسلىرىمۇ ئۆز لايىقىدا ئېتىبار بېرىشكە مۇيەسسەر بولىدۇ . ھازىر ئۇرۇمچىدە باھاۋۇدۇنبايىنىڭ ئوغلى ئابدۇللا ئەلىدىن بولغان نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ تىجارىتىنى مەملىكەت ئى-چى ـ سىرتىغا كېڭەيتىپ ئاتا ئىزىغا ۋارىسلىق قىلماقتا .

3 . مۇسابايوۋلار ئائىلىسىنىڭ ئىچكى سودىسى

مۇسابايوۋلار 1895 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» ناملىق باش تىجارەتخانىنى قۇرۇپ ، ئىلگىرى ئۇرۇمچى ، قەشقەر ، ئىلى ، ئالتاي ، چۆچەك ، خوتەن ، يەكەن ، قاراشەھەر ، كۇچا ، قاغىلىق ، گۇما ، ماراڭۇبشى ، ئاقسۇ ، شىخو ، ماناس قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزغان سودا خادىملىرى ۋە قۇرغان سودا دۇكانلىرى ئاساسىدا بۇ جايلاردا شۆبە شىركەتلەرنى قۇرۇپ ، تىجارەتنى ھەرقايسى ناھىيە بـ زارلىرىدىن تاغلىق رايونلاردىكى چارۋىچىلار ئارىسىغىچە كېڭەيتىدۇ . 1988 ـ يىلى تېپىلغان مۇسابايوۋلار ئارخىپىدىكى بىر پارچە خەتتە يېـ زىلىشىچە ، خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىيە ، كېرىيە ، زاۋا ، چىرىيە ، چاقىلىق قاتارلىق جايلاردا ھەتتا كۆكيار ، قىرغىز جاڭگىلىغىچە بولغان دائىرە ئىچىدە ئۇلارنىڭ يەرلىك مال سېتىۋالغۇچى خادىملىرى بار بولۇپ ، مۇسابايوۋلار ئۇلارغا سانائەت مالىلىرى ۋە شىنجاڭنىڭ يەرلىك توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى ئالتە ئايدىن بىر يىلغىچە مۆھلەت بىلەن ئالدىن پۇل ئالماي سېتىپ بېرىشكە بېرىدىكەن ، مال ئالغۇچىلار ساتـ قان مالنىڭ پۇلىغا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە ھايۋانات تېرىسى قاتارلىق خام ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ ، مۇسابايوۋلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ خىزمەت ھەققى ئالىدىكەن . بۇ مۇسابايوۋلارنىڭ سېتىۋېلىش خادىملىرىنى جەلپ قىلىشتىكى بىردىنبىر ئۇسۇلى بولغان . ئۇندىن باشقا خوتەن ، قاراقاش ، گۇما ، قاغىلىق ، يەكەن ، قەشقەر (قەشقەردە ئىككى مويكا ۋە ئىككى يۇڭ پرېسلاش ئورنى بار) ، ئاقسۇ ، قاراشەھەر ، شىخو ، ماناس ، ئىلى ، تېكەس ، بورتالالاردا ئۇلارنىڭ مويكىسى ، تېرە ـ ئۇچەي پرېيۇم خادىملىرى بار ئىكەن .

مۇسابايوۋلارنىڭ تاشقى سودا ئۇچۇن سېتىۋالىدىغان مالىلىرى

پاختا ، يۇك ، تىۋىت ، چۇپۇر ، ئۇچەي ، ئات يايلى ، ئات قۇيرۇقى ؛ ئات ، قاما ، سوغۇر ، ئوغلاق ، قوزا ، بۇلغۇن ، سۇلەيسۇن ، سۇ چاشقىنى ، ئالا سۆسەر ، تۈلكە ، يىلپىز ، بۆرە ، ئىت ، ئۆچكە قاتارلىقلارنىك تېرىسى ، يەرلىك گىلەم ، ھەرخىل يىپەك رەخت ، ئىچكى ئۆلكىلەرنىك تاۋار ـ دۇردۇن ، چاي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى ؛ تاتلىق مېغىز ، ياڭاق ، بادام ، گازىر ، ھەرخىل مېۋىلەرنىك قېقى ، بۇغا ، بۆكەنلەرنىك ھۆل مۇڭـ گۈزى ، زاراڭزا ، ئازغان مونچىقى ، ياۋا چىگە ، چۇچۇكبۇيا ، سۇرۇنجان ، ئابدىمىلىك قاتارلىق دورا ماتېرىياللىرى ؛ ماتا ، چەكمەن ـ سەگەز ، شاتاۋا ، تولما ، تاغار ، خۇرجۇن ، پالاس ، كىگىز ، شىرداق ، جايناماز قاتارلىق يەرلىك ماللار ۋە ئىمپورت قىلىنغان ھەرخىل دورا ـ دەرمەكلەر بولۇپ 83 خىلدىن ئاشقان ، ئۇنىڭدىن باشقا خەلق تۇرمۇشىغا ئېھتـ ياجلىق ، يەرلىك ئىشلەپ چىقارغان ئىشتانباغ ، شۇمەك ، ژىك ، تۇكچە ، پۇزا ، رېپىدىگە ئوخشاش مال بولسىمۇ ، ساتقۇچىنى قۇرۇق قول قايتۇرماي سېتىۋالغان ، سېتىۋالغان بۇ خىل ماللارنىك چەت ئەلگە لايىقلىرىنى چەتكە چىقىرىپ ، قالغانلىرىنى شەھەر ، يېزىلاردا ساتقان . كىشىلەر مۇساھاجىدىن : «بىر تال ئىشتانباغ ، بىر تال تۇخۇمنىك قانـ چىلىك پايدىسى بار؟» دەپ سورىغاندا ، ئۇ : «بۇ پايدا ئۇچۇن ئەمەس ، ئەلدىن ئەلگە نەپ ، ساتقۇچى ھاجەتمەن ، ئۇنىك مېلىنى ئېلىپ قويـ مىسا ، ئىشلەپچىقىرىشى توختايدۇ ، بۇ ئىش داۋام قىلسا ، ئۇنىك چىرىغى ئۆچىدۇ . ئۇنىك چىرىغىنى ئۆچىرىش ساۋابلىق ئىش ئەمەس . . . » دەپ جاۋاب بەرگەن ھەمدە باللىرىغا ، ھەربىر سودا خادىمىغا شۇنداق قىلىشنى ، زىيان تارتسا ئۆزىنىك (مۇساھاجمىنىك) ھېسابات دەپتىرىگە يېزىپ قويۇشنى تاپىلىغان ، ئۇلارنىك سېتىۋېلىش دائىرىسى ئەنە شۇنداق كەڭ بولغان .

سېتىش دائىرىسىمۇ كەڭ بولۇپ ، ساتىدىغان مالىرى ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن خوتەننىڭ گىلەم ، ئەتلىسى ، يەكەننىڭ بەقەسەم ، بەشباغلىق ماتاسى ، خاڭدىنىڭ گۈللۈك پالىسى ، خانئېرىقنىڭ ماتاسى ، ئاۋاتنىڭ چەكمىنى ، قەشقەرنىڭ سەگەز ، چوتا ، ھەمزۇل ، شاتاۋا ، شەتلەڭگە ، تېرىكە قاتارلىق مالىرى ، چەت ئەلنىڭ ھەرخىل يۈڭ ، يېپەك ، تېرىكە ، چىپەرقۇت قاتارلىق رەختلىرى ، تۆمۈر ، قاڭالتىر ، قەنت ، شېكەر ، كەمپۇت ، كىرسىن ، سەرەڭگە ، يېپ ـ يىڭنە ، چىنە ـ قاچا ، باش ـ ئاياغ كىيىم ، ئەتىر ، يۇزسوپۇن ، يۇزماي قاتارلىق بۇيۇملىرى ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق سايمانلىرى ، چالغۇ ئەسۋابلىرى ، ئائىلە سايمانلىرى قاتارلىق 100 خىلغا يېقىن سانائەت مالىرىدىن ئىبارەت بولغان .

مۇسابايوۋلار ئۆز تىجارىتىدە پىلانلىق تەمىنلەشنى يولغا قويغان . مەسىلەن : سودا ۋاكالەتچىلىرىنى مال ، پۇل بىلەن تەمىنلەشتىن بۇرۇن ، جايلارنىڭ ئاھالە نوپۇسى ، مال چارۋىسى ، يېزا ئىگىلىكى ، بازار سودىسى ۋە خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ ، ئېھتىياجىغا قاراپ پىلانلىق تۈردە مال ، پۇل بەرگەن ، شۇڭلاشقا ئۇ-بورۇتقا تەسىر يېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمىگەن . سېتىۋېلىش ـ سېتىش بالانىس بولۇپ ئوبوروت راۋانلاشقان .

بازار ئەھۋالى ئايمۇئاي ئىگىلىنىپ تۇرغان . مەسىلەن : 1917 ـ يىلى 25 ـ ئىيۇلدا مۇسابايوۋغا يېزىلغان بىر پارچە خەتتە : «تېرىلەرنى قېقىپ ، نافتالىن سېلىپ تۇرۇۋاتىمىز . نەرق ئەھۋالى مۇنداق : بازاردا گەزمال يوق ، چىت بىر سوم 50 تىيىن ، تېرىكە 15 سوم ، تۆت كۈرە بۇغداي 50 سوم ، سولۇ بەش سوم 50 تىيىن ، گۈرۈچ 14 سوم ، نافتالىن 120 سوم (بازاردا يوق) ، بىر خىش چاي بەش سوم ، تاش چاي يەتتە سوم ،

باشقا مىللار مۇشۇ قاتاردا . بازار ئەھۋالىدىن داۋاملىق خەت يېزىپ تۇـ رىمەن . ئىسمەتوۋ دېيىلگەن . ۋۇنىڭدىن مۇسابايوۋلارنىڭ يالغۇز تاشقى سودىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئىچكى سودىسىمۇ ئۇچۇرغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

ئىچكى ئوبوروت مەسىلىسى ھەققىدە ئېنىق سانلىق يازما ماتېـ رىيال بولمىسىمۇ ھۇسەنبايىنىڭ ئوغلى تەلئەت ئەپەندى ، باھاۋۇددۇنـ بايىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىسمائىل مۇسابايوۋ ، قەييۇم ئەپەندى ۋە زاۋۇتتا ئۇزۇن يىل كاسسىر بولغان ئابدۇللا ئەلا ھاجىملارنىڭ ئېيتقانلىرى ھەمدە بەزى مۇناسىۋەتلىك دەپتەرلەردە يېزىلىشىدىن قارىغاندا ، ئىچـ كى ئوبوروت ئىككى خىل بولغان . بىرى ، چەت ئەل مىللىرى بىلەن يەرلىك مىللارنىڭ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى سېتىش ئوبوروتى بولۇپ ، ئوبوروت سوممىسى يىلىغا 3 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىدىن ① 5 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىغىچە بولغان . يەنە بىرى ، يەرلىك خام ئەشيا سېتىۋېلىش ئوبوروتى بولۇپ ، سوممىسى مەلۇم يىللاردا بالانىس بولمىسا ، كۆپ يىللاردا 2 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىدىن چۈشۈپ كەتمىگەن ، 4 مىليون سوم ئالتۇن ئاقچىدىن ئېشىپ كەتمىگەن .

4 . چەت ئەل سودىسى ، يەرمەنكە ۋە ئىككى قېتىملىق زور پايدا

مۇساھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھۇسەنباي ھاجىم بىلەن باـ

---

① ئالتۇن ئاقچا (سوم) خەلقئارا پۇل بولۇپ ، ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭدا خەجلەنگەن ، مۇسابا يوۋلارنىڭ پۇل مۇئامىلىسى تىللا ئاقچىنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ پېتى بايان قىلىندى .

ھاۋادۇنياي 1895 ـ يىلى قۇرۇلغان «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» نى قانداق راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا باش قاتۇرىدۇ . ئاخىر ئۇلار ئاتا ئىزىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، ئىچكى ـ تاشقى سودىنى بىردەك راۋاجلاندۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ . نەتىجىدە ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسىم مەھسۇلاتلىرى ۋە ھەرخىل دورا ـ دەرمەكلەر بولۇپ 83 خىلدىن ئارتۇق مالنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە ياۋروپاغا بارىدۇ . ئۇلار بىر تەرەپتىن سودا قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋروپا ئەللىرىنىڭ سودا ـ سانائىتى ، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ . غەرب دۇنياسىنىڭ سانائىت تەرەققىياتى ، يېڭى مائارىپىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسى ئۇلاردا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ . ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سودا بىلەن سانائىتنى جىپسلاشتۇرۇشقا بەل باغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسىنى قانات يايدۇرۇپ ، چەت ئەللىنىڭ سانائىت مالليرىنى كىرگۈزىدۇ ، شىنجاڭنىڭ خام ئەشيالىرىنى چىقىرىدۇ . ئۇلار 63 خىل تاۋارنى ئىمپورت قىلىپ ، خەلقنى تەمىنلەيدۇ . ئەنە شۇ خىلدىكى كۆپ قېتىملىق سودا ئارقىلىق ئۇلار ياۋروپا ئەللىرىگە تو-نۇلىدۇ .

ئۇلار چەت ئەللەردىكى زامانىۋى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتلىرىنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلاتلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن ، 1885 ـ يىلى مۇساھاجىم كۇرەدە قۇرغان تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش قول سانائىت كارخانىسىنىڭ تولىمۇ قالاق ئەكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ ۋە 1895 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ كارخانىنى ھازىرقى ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ ئورنىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئىشخانا

بىناسىدىن شىمال تەرەپكە ئۈزۈنلۈقى 3000 مېتىر ، كەڭلىكى 400 مې-
تىرلىق دائىرىگە كېڭەيتىپ ، سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان
تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرىدۇ .
لېكىن ، بۇمۇ ئۇلارنىڭ ئارزۇسىدەك بولمايدۇ . ئۇلار رۇسىيىگە زاما-
نىۋى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىش تەلىپىنى
قويغان بولسىمۇ ، رۇسىيە ھۆكۈمىتى مۇسابايوۋلارنىڭ زامانىۋى سانا-
ئەت كارخانىسى قۇرۇشىغا جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ سېتىپ
بەرمەيدۇ . ئەمما ، مۇسابايوۋلار ئەۋلادى شىنجاڭدا سانائەت كارخانىسى
قۇرۇش ئىرادىسىدىن زادىلا يانمايى ، قۇرۇلىدىغان سانائەت كارخانىغا
لايىقەتلىك خادىملارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن چەت ئەللەرگە ئوقۇغۇچى
چىقىرىدۇ .

1903 ـ يىلى ھۈسەنباي تەكلىپكە بىنائەن موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن
خەلقئارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ ، بۇ يەرمەنكىگە ئالدى يەتتە يىل ، ئەڭ
كەينى ئۈچ يىل تەييارلىق كۆرگەن چوڭ سودىگەرلەرنىڭ يەرلىك مال-
لىرى ۋە بازار ئىزدەپ كەلگەن چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ خىلمۇ-
خىل سانائەت مالىلىرى قويۇلىدۇ . بۇ يەرمەنكىگە تاشكەنتلىك ئۆزبېك
سودىگەر ئەرشانباي پۇتۇن تۈركىستاندىن يىغقان بىرقانچە يىللىق
پاختىسىنى قويىدۇ . بۇ پاختىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 100 مىڭ تىللاغا
يېتەتتى . يەرمەنكە باشلانمايى تۇرۇپ ئالدىن كەلگەن سودىگەرلەر مال
كۆرۈۋاتقان مەزگىلدە ، بىر ئىنگلىز سودىگىرى ھۈسەنبايغا : « سىز
ئۆزبېك تىلىنى بىلمىدىكەنسىز ، بۇ پاختىنى ماڭا سودا قىلىپ قوي-
سىڭىز » دەپ ئىلتىجا قىلىدۇ . ھۈسەنباي پاختىنىڭ ھەربىر كىلو-
گىرامىغا 80 تىيىندىن باھا قويۇپ ، ئىنگلىز سودىگەرگە سودا قىلىپ
قويىدۇ . ئىنگلىز سودىگەر پاختىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى بىلگەندىن

كېيىن ، پۇلى يەتمەي بۇ سودىدىن يېنىۋالىدۇ . يەرمەنكە قائىدىسىدە ، يەرمەنكىگە قاتناشقانلار مالغا ئالدىراپ باھا كەسمەسلىك ، ئەگەر باھا كېسىلىپ ئالغۇچى يېنىۋالسا ، بۇ مالنىڭ سېتىلماي قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، باھا كەسكۈچى ئېلىشى لازىم ئىكەن . ئۇنداق قىلمىغاندا ، بۇ يەرمەنكىدە سېتىلمىغان مال يەنە نەچچە يىل يەرمەنكە كۈتۈش لازىم بولۇپ ، مال ئىگىسىنىڭ زىيان تارتىشىغا سەۋەب بولىدۇ ، دەپ قارىلىدىكەن ، ئەنە شۇ سەۋەب بىلەن 100 مىڭ تىللالىق پاختا ھۇسەنباينىڭ ئېلىشىغا قالىدۇ . ئاخىر ئۇنىڭغا ژاخار-ماروۋۇ ئىسىملىك بىر يەھۇدى سودىگەر ئۈچۈر بېرىپ : «ياۋروپادا ئاپەت يۈز بېرىپ ، پاختا ئۆكسۈپ قالدى . نۇرغۇن زاۋۇتلار خام ئەشيا يوق توختاپ كەتتى . پات ئارىدا بۇ يەرمەنكىگە ياۋروپالىق توقۇمىچى-لىق فابرىكا كاپىتالىستلىرى كېلىدۇ . پاختا ياخشى ئىكەن ، ياخشىسى شۇلارنى كۈتكىنىڭ تۈزۈك» دەپ تەكلىپ قىلىدۇ ، دەرۋەقە يەرمەنكە باشلانغاندا ياۋروپالىق سودىگەرلەر يېتىپ كېلىدۇ ، ھېلىقى يەھۇدى ژاخارماروۋۇنىڭ سودا قىلىپ باھا كېسىشى بىلەن ھۇسەنباي پاختىنى (قىممىتى 100 مىڭ تىللا ، يەنى بىر دانە تىللا ئون سومدىن جەمئىي 1 مىليون سوملۇق پاختا) بىر سوم 20 تىيىندىن (ئېلىشى 80 تىيىندىن) يېرىم ھەسسە پايدىسىغا پادىن دېگەن سودىگەرگە سېتىپ ، 50 مىڭ تىللا (500 مىڭ سوم) ساپ پايدا ئالىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ھۇسەنباي موسكۇا يەرمەنكىسىگە ئېلىپ كەلگەن شىنجاڭنىڭ يەرلىك مالىلىرى ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ چاي ، يىپەك رەختلىرى قاتارلىق باشقا مالىلارنى سېتىپ كۆپ پايدا ئالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ھۇسەنباي ئىلى تېرە زاۋۇ-تىنى قۇرۇشنىڭ ئاساسىنى تىكلەيدۇ .

شۇ يىلى ھۇسەنباي سودىسىنى ئەرەب ئەللىرىگە قارىتىپ ، بىر

تەرەپتىن سودا قىلىدۇ ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەج قىلىدۇ . ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە پايدىسىدىن زاكات ئايرىپ ، زاكات پۇلىغا مەككىدە «تەكخانا» (ھاجىلار چۈشىدىغان ساراي) ياسايدۇ ۋە تاۋاپ مەزگىلىدە ھاجىلارنىڭ ھەقسىز پايدىلىنىشىغا تاپشۇرىدۇ . ئاندىن مەدىنىدە سودا ساربىيى ئېچىپ تىجارەت قىلىدۇ .

شۇ يىللىرى ، نېمىسلار تۈركىيە بىلەن باغداد ئوتتۇرىسىدا تۆمۈرىول ياساپ ، پاي چېكى ساتىدۇ . ھۇسەنباي ھاجى 40 مىڭ تىللالىق پاي چېكى سېتىۋالىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت تۈپەيلى گېرمانىيىلىك كاپىتالىستلار بىلەن تونۇشىدۇ .

1904 ـ يىلى ھۇسەنباي ھاجى ئىنىسى باھاۋۇددۇنباينى نۇرغۇن يەرلىك مال بىلەن گېرمانىيىگە سودا قىلىشقا ۋە شۇ پۇرسەتتە زاۋۇت كۆرۈشكە ئەۋەتىدۇ . باھاۋۇددۇنباي گېرمانىيىدە تىجارەت قىلغاچ تېرە زاۋۇتى ، توقۇمىچىلىق زاۋۇتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ .

1910 ـ يىلىدىن 1915 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل مۇسابايوۋلارنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ «ئىلى تېرە زاۋۇتى» دا ئىشلەنگەن كۆن ـ خۇرۇم ، چەم ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك ، بەتىنكە ۋە باشقا 40 خىلدىن ئارتۇق مەھسۇلاتى شىنجاڭ ئىچىدە بازار تېپىپلا قالماستىن ، خەلقئارا بازارلىرىمۇ ئورۇن ئالىدۇ ، پۇتۇن ئاسىيا بازارلىرىدا ئەتىۋارلىق مال ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ئۇ زامانلاردا پۇتۇن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە «ئىلى تېرە زاۋۇتى» دەك بىر زاۋۇت يوق ئىدى . مۇشۇ بىرقانچە يىل ئىچىدە مۇسابايوۋلارنىڭ تىجارەتخانىسى (شىركىتى) نىڭ ئوبوروت كاپىتالى بىر مىليون سوم تىللا پۇلدىن ئېشىپ ، شىنجاڭدىلا ئەمەس ، پۇتۇن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچىمۇ ئاتاقلىق مىليونېر بولۇپ تونۇلىدۇ .

1921 ـ يىلى ھۇسەنباي ھاجى تەكلىپكە بىنائەن ئىتالىيىدە

ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ . بۇ يەرمەنكىگىمۇ شىنجاڭنىڭ سەككىز خىلدىن ئارتۇق مەسۇلاتى ۋە زاۋۇتتا ئىشلەنگەن كۆن ـ خۇرۇم ، بولغار ، مەسكاب ـ چېگرىن ، چەم ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن ھەرخىل ئاياغ كىيىم ، پەلتۇ ، پالشوپكا ، كاژانكا ، شەپكە ، شىم ، سومكا ، چامادان ، ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇقى ، بەل تاسما (رېمىن) قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ بارىدۇ . بۇلارنى يەرمەنكىدە ساتقاندىن كېيىن ئۇ يەردىن ھەرخىل رەڭ (يۇڭ ـ تېرە بويايدىغان بوياق) ، ھەرخىل يۇڭ ـ پاختا رەخت ، يىپەك رەخت ، تۆمۈر ، قاڭالتىر ، قەنت ، شېكەر ھەتتا سەرەڭگە قاتارلىق 40 نەچچە خىل مالنى ئېلىپ كېلىپ ، شىنجاڭ بازارلىرىنى قامدايدۇ .

مۇسابايوۋلارنىڭ مۇشۇ قېتىمقى يەرمەنكىدە ۋە ئىچكى ـ تاشقى سودىدا تاپقان پايدىسى 100 مىڭ سوم ئالتۇن ئاقچىدىن ئېشىپ كارخانا تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس يارىتىلغانىدى .

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ھۇسەنباي ھاجىم بىلەن باھاۋۇدۇنبايلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دادىل سودا قىلىدۇ . 1923 ـ يىلى باھاۋۇدۇنباي موسكۋاغا بېرىپ سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرىدىن كالىنىن بىلەن كۆرۈشۈپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسى ئورنىتىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ مۇسابايوۋلار تىجارەتخانىسى ئىلى قورغاس چېگرىسى ، ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 700 تونىدىن ئارتۇق قوي يۇڭى ، 100 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي ، 30 مىڭ باشتىن ئارتۇق ئات ، كالا ، نەچچە يۈز مىڭ تال پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئۇچەي ، سۇغۇر ، بۇرسۇق ، تۇلكە ، سۇلەيسۇن ، تېيىن ، بۆرە تېرىلىرى ، ئىلتىرە ، مارىيى ، نەچچە ئون مىڭ تونىنا قۇرۇتۇلغان يەل ـ يېمىش ، ئاشلىق ، مايلىقدان قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆتكۈزىدۇ .

شۇ يىللاردا رۇسىيىدە گىراژدانلار ئۇرۇشى پارتلاپ قەھەتچىلىك يۈز بەرگەچكە ، بۇ نەرسىلەر بەكمۇ ئېھتىياجلىق ئىدى .

ھۈسەنباي 1926 ـ يىلى ، باھاۋۇدۇنباي 1928 ـ يىلى ۋاپات بولغان بولسىمۇ ئەمما تېرە زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ قالمـاي ، 1949 ـ يىلىغىچە ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ، مەمـلىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارلارنى مەھسۇلاتلىرى بىلەن داۋاملىق قامداپ تۇرىدۇ .

1956 ـ يىلىغىچە جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدا خىزمەت قىلغان خادىملار ۋە شۇ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ئەربابلارنىڭ ئېيتىشىچە ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ھۈسەنباي ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ ماللىرى بىلەن ئاۋات ئىكەن .

5 . مۇسابايوۋلار تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى

1904 ـ يىلى ھۈسەنباي ھاجى ئىنىسى باھاۋۇدۇنبايىنى نۇرغۇن يەرلىك مال بىلەن گېرمانىيىگە تىجارەت قىلىشقا ۋە زاۋۇت كۆرۈشكە ئەۋەتىدۇ . باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيە سانائىتىنى تەپسىلىي كۆزىتىش ئارقىلىق ، كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش زاۋۇتىنى ئېلىش قارارىغا كېلىدۇ . شۇ مەزگىللەردە گېرمانىيىدە زامانىۋى ئۈسكۈنىلەرنى قوشنا دۆلەتلەرگە چىقىرىش مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ ، شىنجاڭ ئايرىم قىتئەگە جايـلاشقان يېراق رايون بولغاچقا ، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى باھاۋۇدۇنبايغا سېتىپ بېرىشكە قوشۇلدۇ .

باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيىنىڭ مايىن دەرياسى بويىغا جايلاشقان فرانكفورت شەھىرىدىكى «فرانكفوررام ئاسايىن» زاۋۇتىنى يەنى

«FRANCRORAMMEONOYSIRY» غا ئالدىن 500 مىڭ سوم تىللا پۇل زاكالەت بېرىپ ، كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىنى زاكاز قىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا ، ستانوك ، كەپشەرلەش ماشىنىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋالىدۇ . باھاۋۇدۇنباي يەنە ئىنژېنېر ، رېمونت مۇتەخەسسىسى ، ئېلېكتر مېخانىكى ، تېلېگراف خادىمى ، كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش مۇتەخەسسىسى قاتارلىق تېخنىك خادىملارنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە ، تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ، يۇقىرى مائاش بېرىش ھەققىدە كېپىللىك بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدا زاۋۇت قۇرۇشقا مەسئۇل ئىنژېنېر بىلەن تېلېگراف خادىمى ئىككى يىللىق ، باشقا خادىملار بەش يىللىق مۇددەت بىلەن تەكلىپ قىلىنىدۇ . مۇشۇ مۇددەت ئىچىدە كەسپىلەر بويىچە شاگىرتلار يېتىشتۇرۇپ بېرىش شەرت قىلىنغان بولۇپ ، ۋاقىتنى ئۇزارتىش ئىككى تەرەپنىڭ رايىغا قالدۇرۇلىدۇ .

گېرمانىيە سانائەت شىركىتى توختام بويىچە زاۋۇتنى 1906 ـ يىلى پۈتتۈرۈپ بېرىدۇ . شۇ يىلى گېرمانىيىدىن تەكلىپ قىلىنغان تېخنىك خادىملارنىڭ مەسئۇللۇقى بىلەن زاۋۇت رۇسىيە ئارقىلىق ئىلغا توشۇلۇشقا باشلايدۇ . زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرى رۇسىيە چېگرىسىغا كىرگەندە ، ھاڭ ـ تاڭ قالغان چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلمايدۇ . ھۇسەنباي ھاجى بۇ ئەھۋالنى دەرھال شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي مەمۇرىي باش ۋالىيسى لەنكۇيگە مەلۇم قىلىدۇ ، لەنكۇي بۇ مەسىلىگە جىددىي قاراپ ، 1881 ـ يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دا بەلگىلەنگەن «جۇڭگونىڭ چېت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان مالىرى رۇسىيە زېمىنى ئارقىلىق ئۆتۈشكە ،

رۇسىيىنىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان ماللىرى جۇڭگو زېمىنى ئارقىلىق ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ» دېگەن ماددىغا ئاساسەن ، بۇ ئىشنى ئىلى گېنېرالىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللايدۇ . نەتىجىدە ، ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىششى بىلەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى زاۋۇتنى 90 كۈن ۋاقىت ئىچىدە رۇسىيە زېمىنىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى ، بەلگىلەنگەن مۆھلەتتىن ئېشىپ كەتسە زاۋۇتنى رۇسىيىدە قۇرۇشنى ئۇقتۇرىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن يەركەنت ۋالىيسى ۋەلىباي يولداشۇۋ (ئەسلى غۇلجىلىق ئۇيغۇر سودىگەر) ئارقىلىق مۇسابويوۋغا خىزمەت ئىشلەپ ، زاۋۇتنى رۇسىيىدە قۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ . ئەمما ، مۇسا-بايوۋلار رەت قىلىپ ، زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرىنى يۆتكەشكە كىرىشىدۇ .

زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرى گېرمانىيىدىن پويىز بىلەن رۇسىيىنىڭ ئومىسكى شەھىرىگە توشۇپ كېلىنىدۇ . ئومىسكىدىن ئېرتىش دەريا-سى ئارقىلىق پاراخوت بىلەن سىمپولاتىنسكى شەھىرىگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ . ئەمدى سىمپولاتىنسكىدىن قورغاس ئارقىلىق غۇلجىغا ئېلىپ كېلىش قالدى . بۇ يولنىڭ ئارىلىقى 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ ، قاتناش ئىنتايىن قۇلايسىز ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، چارروسىيە ھۆكۈمىتى خىلمۇخىل توساقلارنى قۇرۇپ ، ئۇلارغا زور قىيىن-چىلىقلارنى تۇغدۇرۇۋاتقانىدى . ئەمما ، مۇسابايوۋلار قەتئىي تەۋرەنمەي جىددىي تەدبىر قوللىنىپ ، 100 كىلومېتىر ئارىلىقنىڭ ئوي ـ دۆڭ يەرلىرىنى تۇزلەپ ، 286 ئورۇنغا چوڭ ـ كىچىك كۆۋرۈك سالىدۇ . زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرىنى چۈۋۈپ پارچىلايدۇ . ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئەڭ ئېغىرى تۆت تونىنا ، ئەڭ يېنىكى بىر يېرىم تونىنا كېلەتتى . بۇلارنى توشۇش ئۈچۈن ئېغىر يۈك كۆتۈرىدىغان ھارۋىلار ياسىلىدۇ . 96 ئۆكۈز تەييار-لىنىپ ، ھەر بىر ھارۋىغا ئالتىدىن 12 گىچە ئۆكۈز قېتىلىدۇ . زاۋۇت

غۇلجىغا توشۇپ كېلىنگەندىن كېيىن زاۋۇت قۇرۇلۇشى 1907 ـ يىلى كۈزدە باشلىنىپ ، 1909 ـ يىلى پۈتۈپ رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدۈ ، ئوتقا چىداملىق خىش ، سېمونت ، پولات قاتارلىق ماتېرىياللار رۇسىيىدىن ئىمپورت قىلىنىدۇ . ئەينى ۋاقىتتا بىر سەر ئالتۇن 40 سوم تىللا پۇلغا باراۋەر بولۇپ ، يۇقىرىقى چىقىم سوممىسىنى ئالتۇنغا سۈندۈرغاندا ، 300 مىڭ سەر ئالتۇن بولاتتى .

مۇسابايوۋلارنىڭ تېرە زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن يىلىغا 40 مىڭ پارچە چوڭ تېرە (ئات ، كالا تېرىسى) ، 600 مىڭ پارچە كىچىك تېرە (قوي ، ئۆچكە تېرىسى) ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى . ئىشچى سانى دەسلەپكى مەزگىلدە 166 نەپەر بولۇپ ، يەنە كۈنلۈك ئىشچى يالالانغان . كېيىن ئېھتىياجغا قاراپ ئىشچى قوبۇل قىلىنىپ ، ئىشچى سانى بىرقانچە يۈزگە يەتكەن . زاۋۇت كۆن ـ خۇرۇم ، مەسكاب ـ چېگرىن ، چەم ، شاۋرۇن قاتارلىق 13 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغان . ئۇنىڭدىن باشقا قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرى بويىچە ، شام ، سوپۇن ، تۈگمە ، يارىپبلىم ، ھەرخىل ئاياغ كىيىم ، ھەرخىل خۇرۇم چاپان ، تاسما ، شەپكە ، ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا ـ جابدۇقى قاتارلىق 12 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلغان .

ھۈسەنباي ھاجى 1909 ـ يىلىدىن باشلاپ زاۋۇتنى ئۆزى باشقۇرۇپ كەلدى . 1926 ـ يىلى ھۈسەنباي ھاجى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى سابىت ئەپەندى 1933 ـ يىلىغىچە ، ئۇنىڭدىن كېيىن مىجىت ئەپەندى 1938 ـ يىلىغىچە ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەلئەت ئەپەندى 1950 ـ يىلىغىچە ، 1950 ـ يىلىدىن 1955 ـ يىلىغىچە مىجىت ، ئابدۇلئەزىز ، ئىسمائىل ، ئابدۇقەييۇم ئەپەندىلەر باشقۇرۇپ كەلدى . 1955 ـ يىلى زاۋۇت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىنچىلىكىگە ئۆزگەردى .

مىجىت ، ئابدۇقەييۇم ئەپەندىلەر خۇسۇسىيلار تەرىپىنىڭ زاۋۇت باشـ لىقى بولدى . ھازىر بۇ زاۋۇت تولۇق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت بولۇپ ، ئىلى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى دەپ ئاتىلىدۇ .

* * *

قوشۇمچە تەپسىلات : 1909 ـ يىلى زاۋۇت قۇرۇلۇپ ، ھۇسەنباي ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا مېڭىش ئالدىدا ، ئۇرۇمچىدىكى ئاتاقلىق سودـ گەر روزى ھاجىمنىڭ كېپىل بولۇشى بىلەن ھۆكۈمەت بانكىسىدىن 200 مىڭ سەر قەغەز پۇل قەرز ئالىدۇ . بانكا بۇ پۇلنى ئىلى بانكىسىنىڭ ھېساباتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىلى گېنېرالى پۇلنى قايتۇرماسلىق ، زاۋۇتقا شېرىك بولۇش تەلىپىنى قويىدۇ . ھۇـ سەنباي ماقۇل بولىدۇ . گېنېرال موچۇن دېگەن موڭغۇل ئوفىتسېرنى دىرېكتور قىلىپ ئەۋەتىدۇ ئەمما زاۋۇتنى ياخشى باشقۇرالمىغاچقا زىيان كۆرۈلىدۇ . گېنېرال پۇلنى قايتۇرۇۋېلىپ شېرىكلىكتىن چىقىدۇ .

6 . ھۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى

ھۇسابايوۋلار كارخانا باشقۇرۇشتا ، ياۋروپا كارخانا باشقۇرۇش ئۇـ سۇلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى بىرلەشتۇرگەن ئاساستا ئىش كۆرۈپ ، تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان ۋە قا ـ ئىدە ـ تۈزۈملەرنى تاكامۇللاشتۇرغان .

1 . ھۇسابايوۋلار 1895 ـ يىلى غۇلجىدا قۇرغان «تىجارەتخانا ھۇسەن موسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» دە تەسىس قىلىنغان ئىشخانىلار : (1) دىرېكتور ئىشخانىسى ، (2) باش بوغالتىر ئىشخانىسى ، (3) مالىيە

ھېسابات بۆلۈمى ، (4) تىجارەت بۆلۈمى، (5) چارۋىچىلىق بۆلۈمى ، (6) تېخنىك ـ سۇپەت تەكشۈرۈش بۆلۈمى ، (7) ئومۇمىي ئىشلار بۆلۈمى . بۇ بۆلۈم خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپلا قالماستىن ، ئىش ھەققى بېكىتىش ، ئىش تۈزۈمى ، ئىشچىلار تۈرمۇشى ، ئىش كىيىمى تارقىتىش ، يىلدا بىرىلىدىغان قىشلىق ، يازلىق كىيىم ـ كېچەك ، يېمەك ـ ئىچمەك ، قىيىنچىلىقى بارلارغا بېرىلىدىغان ياردەم ، زاۋۇت مېھمانخانىسى ، ئاشخانا ، ئۆلۈم ـ يېتىم ، توي ـ تۆكۈن ، دا ـ ۋالاش ، ساياھەت ، كۆڭۈل ئېچىش ، تەنتەربىيە ، ۋاقىتلىق ئىشچى قوبۇل قىلىش ، كۆزەتچىلىك ، ئىسكىلات باشقۇرۇش ، خەت ـ چەك تاپشۇرۇۋېلىش ـ تارقىتىش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى .

باش تىجارەتخانىنىڭ ئومۇمىي تۈزۈمىدە ھەرقايسى بۆلۈمدىن باش دىرېكتورلارغىچە تالونلۇق ھېسابات يۈرگۈزۈلەتتى . ھەتتا باش دىرېكتور ھۇسەنباي ھاجىم بىر پۇڭ ئالماقچى بولسىمۇ ، تالونلۇق ھېساب ئاچقان . ئۇلارنىڭ ھەرقانداق ئەۋلادىنىڭ بەلگىلەنگەن مائاش ـ تىن سىرت پۇل ئېلىشى مەنئى قىلىنغان . زۆرۈر تېپىلغاندا دىرېكتور ياكى باش بوغالتىرنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئاۋانسا (قەرز) ئېلىپ قايتۇرغان .

يۇقىرىقى بۆلۈملەر ئىچىدە تىجارەت بۆلۈمى دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئالاھىدە بۆلۈم بولۇپ ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا تىجارەتنى كېـ ڭەيتىپ ھەم جانلاندۇرۇپلا قالماستىن ، رۇسىيىنىڭ سىمپولاتىنسكى ، يەركەنت ، موسكۋا قاتارلىق جايلىرىدا بانكا ھېساب نومۇرى ئاچقان (بانكا ھېساب نومۇرلىرى : سىمپولاتىنسكى بانكىسى ھېساب نومۇرى 4830 ؛ يەركەنت كازناچىستۋا بانكىسى 67629 ؛ موسكۋا بانكىسى 19378 ؛ رۇسىيە ـ ئاسىيا بانكىسى 35 ؛ رۇسىيە ـ ئاسىيا بانكىسى غۇلجا

شۆبىسى 107 قاتارلىقلار) .

1 . جايلاردىكى شۆبە شىركەتلەرنى باشقۇرۇش تۈزۈمى . جايلارنى مال بىلەن تەمىنلەش ياكى سېتىۋېلىشنى ھاۋاله قىلىشتىن ئىلگىرى ، جايلارنىڭ نوپۇسى ، تەبىئىي بايلىقى ، خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ، بازار ئەھۋالى قاتارلىقلار تەتقىق قىلىنىپ تۈرۈلغاچقا ، زاۋۇت مېلى ياكى يەرلىك مال بازار ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ كەلگەن . مۇسابايوۋلار ھەرقايسى شۆبە شىركەتلەرنىڭ ھەپتىدە بىر نۆۋەت بازار ئەھۋالى ، بازار نەرخىدىن دوكلات بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق بازار ئەھۋالىنى ئىگىلەپ باھا بەلگىلەيدۇ . مەسىلەن : ئۈرۈمچىدە بىر مېتىر چىت بىر يۈەن ، بىر جىڭ يۇڭ بىر يۈەن ، خوتەندە بىر مېتىر چىت 1.5 يۈەن ، بىر جىڭ يۇڭ بەش مو بولسا ، ئۇلار خوتەنلىك چىت ۋە يۇڭ باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا ، ئۈرۈمچىدىكى بىر يۈەنلىك چىتكە خوتەنگە بارغۇچە بولغان چىقىم بىر ياكى ئىككى مونى قوشۇپ ، خوتەندىكى چىت باھاسىنى 1.2 يۈەن قىلسا ، يۇڭنى خوتەن باھاسى بويىچە بەش مودىن ئالىدۇ . يۇڭ ئىككى مو چىقىم بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلسە ، ئۈرۈمچى باھاسىدىن يەنىلا ئۈچ مو ئەرزان ئېلىنغان بولىدۇ . بۇنى چەتكە چىقارغاندا ، نەچچە مېتىر چىتقا ئالماشتۇرۇلىدۇ . چىت شىنجاڭغا كەلگەندە بىرقانچە جىڭ يۇڭغا ئالمىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قوللانغان بۇ ئۇسۇلى بازارنى مۇقىم قىلىپ ، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ، ئوبوروتنى راۋانلاشتۇرۇپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇش جەھەتلەردە ئىجابىي رول ئويناندى . ئۇلارنىڭ ھەرقانداق مېلى ئالتە ئايدىن ئارتۇق بېسىلىپ قالمىدى . ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئىككى قېتىم ئوبوروت قىلىنىدى .

مۇسابايوۋلار توپ ـ پارچە سېتىشنى بىللە ئېلىپ بارغان بولۇپ ،

خېرىدارلارنى جەلپ قىلىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن . ئۇلار ھەرقايسى جايلاردا چوڭ سارايلارنى قۇرۇپ ، سودىگەرلەرگە قۇلايلىق يارىتقان . شۇنىڭ شىركەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە تىجارەت قىلىدىغان ھەرقانداق ئادەم سارايغا چۈشسە قونالغۇ ھەققى ئالمىغان . قونالغۇغا چۈشكەنلەرنى نان ـ چاي بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىللە ، بىر ۋاخ ھەقسىز تاماق بەرگەن . نەتىجىدە ئۇلارنىڭ خېرىدارى كۆپەيگەن ۋە جايلارنىڭ بازار ئەھۋالى شۇنىڭ شىركەتلەر ئارقىلىق ئىگىلىنىپ ، ھەتىمۇھەپتە باش شىركەتكە مەلۇم قىلىنىپ تۇرۇلغان ، شۇنىڭ شىركەت خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى مەسىلىسى : ئۇلار سېتىۋالغان يەر-لىك مال ياكى ساتقان تاۋار مىللارغا پىرسەنت ئالغان . پىرسەنت% 2 تىن %5 كىچە بولغان .

2 . تېرە زاۋۇتىنىڭ ئىش ھەققى باشقۇرۇلۇشى . ئىشچىلار ئىش ھەققى ئالغان . يەنى ئىشلىگىنىگە قاراپ ھەق بېرىلگەن . ئەمما ئىشچىلار تېخنىكا ئۆلچىمى بويىچە دەرىجىگە ئايرىلغان . مەسىلەن : 1 ـ دەرىجىلىك ئۇستا بىر دانە خۇرۇم ئۇچۇن بەش يۈەن ئالسا ، 2 ـ دەرىجىلىك ئۇستا تۆت يۈەن ، 3 ـ دەرىجىلىك ئۇستا ئۇچ يۈەن ھەق ئالغان . لېكىن ، مەھسۇلات سۈپىتىگە دەرىجە قويۇلمىغان بولۇپ ،1 ـ دەرىجە ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىلغان . ئىش ۋاقتىنى كاسىپلار ، قارا ئىشچىلار ئۆزلىرى بەلگىلىگەن . زاۋۇت كاسىپلار ۋە ئىشچىلارغا پەر-ۋۇق ، پەشتاما ، خالات ، رېزىنكە ئۆتۈك ، پەلەي ، كۆزەينەك قاتارلىق ئىمكانىيەت بۇ-يۇملىرىنى تارقىتىپ تۇرغان ، تۇرمۇش جەھەتتىمۇ تېگىشلىك غەم-خورلۇقلار كۆرسىتىلگەن . مەسىلەن : ھەقسىز تۇردە ئىشچىلارغا ئۇچ ۋاخ تاماق بېرىلگەن . بۇنىڭ ئىچىدە چۈشتە گۆشلۈك تاماق بېرىلگەن .

ئىشچىلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ياكى دوست ـ يارانلىرى تاماقتا بىللە بولۇپ قالسا ، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا مېھمان قىلىنغان .

مۇسابايوۋلار ھەر يىلى بارات ئېيىنىڭ 30 ـ كۈنى ئومۇمىي ھېساباتنى قىلىپ ، يىغىۋېلىنغان ئاشلىق ۋە مال ـ مۈلۈك ، نەق پۇلدىن زاكات ئايرىپ تۇرغان . ئۇنى ئاساسلىقى مەكتەپ قۇرۇشقا ۋە خەير ـ ساخاۋەت ئىشلىرىغا ئىشلەتكەن (ئون چارەك ئاشلىققا بىر چارىكىنى ، مال ـ مۈلۈك ، پۇل ، چارۋا مالنىڭ 40 تىن بىرىنى زاكات ئايرىپ تۇرغان) .

مۇسابايوۋلار كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىللە ، ئىقتىسادچانلىق بىلەن كارخانا باشقۇرۇپ ، خام ئەشيالاردىن تولۇق پايدىلىنىپ ، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ يولغا قويغان . ئالايلۇق ، ئات ، كالا تېرىسىدىن قىرىۋېلىنغان يۇڭدىن پايدىلىنىپ ، كىگىزچىلىك كارخانىسى قۇرغان . تېرىلەردىن قىرىۋېلىنغان مايدىن بولسا سوپۇن ، شام ياساش كارخانىسى ، كالا مۇڭگۈزىدىن تۈگمە ياساش كارخانىسى ئۇنىڭدىن باشقا ئاياغ كىيىم ، يار يېپلىم ئىشلەش كارخانىسى قۇرغان . خوتەندىن ئۇستا تەكلىپ قىلىپ ، غۇلجىدا گىلەم زاۋۇتى قۇرغان . ئومۇمەن ، مۇسابايوۋلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ۋە قۇرۇشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەقىقەتەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ .

7 . مۇسابايوۋلارنىڭ قول سانائەت كارخانىلىرى

مۇسابايوۋلارنىڭ قۇرغان قول سانائەت كارخانىسى ئون بىرگە يەتكەن بولۇپ ، ئۇلار ئىش تۈرى بويىچە تۆۋەندىكىلەرگە ئايرىلغاندى :
(1) شامچىلىق ، (2) سوپۇنچىلىق ، (3) تۈگمىچىلىك ، (4) يار

يېلىم ئىشلەش ، (5) ئېگەرچىلىك ، (6) ھارۋا جابدۇقى ياساش ، (7) جۇۋىچىلىق ، (8) كىگىزچىلىك ، (9) گىلەمچىلىك ، (10) پىيماگات (پىيمىچىلىق) ؛ (11) موزدۇزلۇق . بۇ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى مۇنداق بولغان : شامچىلىق ، سوپۇنچىلىق كارخانىلىرىدا ئون نەپەردىن 20 نەپەرگىچە ئىشچى ئىشلىگەن . ئىشلەپچىقىرىلىدىغان شام ئاق ۋە قىزىل رەڭلىك بولۇپ ، 45 سانتىمېتىرلىق چېركاۋ قىزىل شامى ، 30 سانتىمېتىرلىق پانۇس شامى ، 20 ۋە 25 سانتىمېتىرلىق ئۆي شامى قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىپ بازارغا سېلىنغان ھەمدە رۇسىيە لىكلەرگە ئېكسپورت قىلىنغان . موسكۋا ، سانكىت ـ پېتربورگ شەھەرلىرىمۇ ئالاھىدە ئۇلارغا شام زاكاز قىلىدىغان بولغان . سوپۇنمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېكسپورت قىلىنغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، مۇساھاجىم تاشلاندۇق يۇڭلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ ، كىگىزچىلىك كەسىپىنى يولغا قويغان . چىداملىق ۋە قېلىن بولغان ناماتمان كىگىزى دەل مۇساھاجىمنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (ناماتمان مەھەللەسى ئىلىدىكى كىگىزچىلىك كاسىپلىرى ئولتۇراقلاشقان مەھەللە بولۇپ ، ئۇلارنى مۇساھاجىم جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغان) . ئۇلار تۇرلۇك گۈللۈك كىگىزلەرنى ئىشلەپ چىقارغان بولۇپ ، ئىلى ، ئالتە شەھەرنى تولۇق تەمىنلەپلا قالماستىن ، ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ چىقىرىلغان . خىللانغان قويي يۇڭىدا گىلەم توقۇش ، پىيما ئىشلەش كارخانىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ ، تېخنىك ئۇسۇللارنىڭ ئۆزۈكچىلىكى تۈپەيلى گىلەمچىلىك كەسپى ئانچە چوڭ تەرەققىي قىلالماي قالغان . پىيما سېخىدا بولسا 30 نەپەرگە يېقىن ئىشچى بار بولۇپ ، ئىشلەنگەن پىيملار شىمالىي شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالاردا سېتىلغان .

مۇساھاجىم مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى يىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن . مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ئەلا بولمىسا بازارغا سالمىغان . ئۇنىڭ چوڭ كارخانىسىدا ئات ، كالا ، قوي ، ئۆچكە قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرى پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ ، يەنى كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىلىدۇ . سۈپەتلىك تېرىلەردىن كۆن ـ خۇرۇم ، چەم ياسالسا ، 2 ـ دەرىجىلىك تېرىلەردىن ئېگەر ـ جابدۇق ۋە ھارۋا جابدۇقلىرىغا كېرەكلىك ماتېرىياللار ئىشلىنىدۇ . بۇ مەھسۇلاتلار ياۋروپا بازارلىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ . بۇ كەسىپ ئالدىنقى ئەسىردىن باشلاپ مۇشۇ ئەسىرنىڭ يەنى 1949 ـ يىل ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلغىچە داۋام قىلغان .

مۇساھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھۇسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباي ئۇنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، تېرە زاۋۇتىنى داۋاملىق تەرەققي قىلدۇرىدۇ . بولۇپمۇ ئۇلار گېرمانىيىدىن زامانىۋى ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى خەلقئارا بازارغا كىرىدۇ . چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى ئۇزاق يىلغىچە ھەربىي ئاتنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرى ، قىلىچدان (غىلاپ) ، سومكا ، ھەربىي ھارۋا جابدۇقلىرىنى مۇسابايوۋلاردىن ئالىدۇ . 1912 ـ يىلى ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى باشلىنىش ھارپىسىدا ، ھۇسەنباي قوزغىلاڭچى ئارمىيىنى ئۆتۈك ، ئات ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ .

مۇساھاجىم قۇرغان جۇڭچىلىق كارخانىسى تەرەققي قىلىپ ، يەرلىك جۇڭا ، ھەربىي جۇڭا ئىشلەپچىقىرىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ يەرلىك جۇڭىسى تاشلىق ، تاشسىز ۋە ھەرخىل ياقىلىق بولۇپ ، قوي تېرىسىدىن ئىشلىنىپلا قالماستىن ، بۆرە ، يىلپىز ، تۈلكە ، سۈلەيسۈن ، تىيىن قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلار تېرىسىدىن تىكىلىدۇ . ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغىچە

بۇ كارخانا چارروسىيە ئارمىيىسىنى ، ئاندىن سوۋېت قىزىل ئارمىيە سىنى ، شىنجاڭدا گومىنداڭ ئارمىيىسىنى ھەربىي جۇڭا بىلەن تەمىنلەيدۇ . 1944 ـ يىلى II ـ ئايدىن باشلاپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بۇ كارخانا تەرىپىدىن ھەربىي جۇڭا بىلەن تەمىن ئېتىلىدۇ .

مۇساھاجىم ھايات ۋاقتىدا كالا ، قوي ، ئۆچكە مۇڭگۇزلىرى ۋە سۆڭەكلەرنى يېغىپ تۇگمىچىلىك كارخانىسى ئاچقان . مۇڭگۇزلەردىن قارا تۇگمە ، سۆڭەكلەردىن ئاق تۇگمە ياسالغان (ئۇيغۇر تۇگمىچىلىكى ئەزەلدىن سۆڭەكنى خام ئەشيا ماتېرىيالى قىلىپ كەلگەن) . نەتىجىدە تۇگمە ئىمپورت قىلىشقا خاتىمە بېرىلگەن .

ياريېلىم كارخانىسىمۇ ئوخشاشلا تەرەققىي قىلىپ ، بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتىپ كەلگەن . بۇ كەسىپتە ئاساسلىقى خام ، پىششىق تېرىلەردىن چىقىرىۋېتىلگەن تاشلاندۇق نەرسىلەر ، ھەرخىل پۇرۇچلار خام ئەشيا قىلىنغان ، يەنى بۇ نەرسىلەر قايتىتىلىپ يار يېلىم ياسالغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلاپ ئېكسپورت قىلىنغان .

مۇسابايوۋلار كارخانىنى ئەنە شۇنداق ئىقتىسادچانلىق بىلەن باشقۇرغان بولۇپ ، بۇ كەسىپلەرنىڭ بىر قىسمى ھازىرمۇ داۋام قىلىۋاتىدۇ .

8 . مۇسابايوۋلار ئاچقان تېخنىكلار مەكتىپى ۋە ئايالار مەكتىپى

مۇسابايوۋ ئەينى مەزگىللەردە ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە بارغاندا ، چەت ئەللەرنىڭ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتلىرىنى ئېكسكۇرسىيە

قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ زاۋۇتلاردا يولغا قويغان تېخنىكىلىق باشقۇ-رۇش مېخانىزمى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنىڭ مەشغۇلاتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مۇساھاجىم تېخنىك ئىشچى يېتىشتۈ-رۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىدۇ . يۇرتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تېخنىك يېتىشتۈرۈش مەكتىپى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرىدۇ . ئەمما ، مۇساھاجىم ئۇزاق ئۆتمەيلا ئاغرىپ 1895 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولىدۇ . ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغۇللىرى ھۇسەنباي ، باھاۋۇددۇنبايغا : «مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇڭلار ، خىراجەتنى زاكاتتىن چىقىرىڭلار ، يەتمىسە ئۇمۇمىي ئىقتىسادتىن ئاجرىتىڭلار... » دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ كېتىدۇ .

1904 ـ يىلى باھاۋۇددۇنباي مۇسابايوۋ گېرمانىيە سانائەت شىركە-تىدىن كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى كىرگۈزۈش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن جىددىي تەييارلىق قىلىپ ، ھازىرقى ئىلى پېدا-گوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىدا ئىشچىلار تېخنىك مەكتىپى قۇرىدۇ . ئىمىر دامۇللا ، نىزامىدىن قاتارلىق چەت ئەللىك مۇتەخەسسىسلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ . تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىما-لىدىن 160 نەپەر كەمبەغەل دېھقان بالىسىنى ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىدۇ . مەكتەپتە تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، فىزىكا ، خىمىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىنىدۇ . كەسپىي جەھەتتىن گېرمانىيەلىك ئىنژېنېر ماگىن كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسى ، خام تېرە ، پىششىق مەھسۇلاتلارنى پىرىۋم قىلىش ھەققىدە دەرس ئۆتىدۇ . بە-رىنچى قارارداً ئوقۇغان بۇ 160 نەپەر ئوقۇغۇچى قۇرۇلۇۋاتقان زاۋۇتنىڭ تايانچ تېخنىك خادىملىرىغا ئايلىنىدۇ . ئىككىنچى تۈركۈمدە يەنە 300

نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىشچى ـ دېھقان بالىلىرى بولۇپ ، يۇقىرىقى دەرسلەردىن باشقا يەنە ياغاچچىلىق ، تامچىلىق ، موزدۇزلۇق ، ماشىنىچىلىق ، ھارۋا ياساش قاتارلىق 19 خىل ھۈنەرنى ئۆگىتىدۇ ، ئوقۇش پۈتكەندىن كېيىن خالىغانلار ئىلىدا قالدۇ ، كۆپىنچىسى يۇرتىغا قايتىدۇ ، مۇسابايوۋلار يۇرتقا قايتقانلارغا سايمان ۋە يول خىراجىتى بېرىدۇ . ئۇچىنچى قارارلا 120 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ . ئۇلار يۇقىرىقى پەنلەرنى ئوقۇغاندىن سىرت ، زاۋۇت كەسپى ، بوغالتىرلىق ، ستاتىستىكا ، كارخانا باشقۇرۇش كەسپلىرىنىمۇ ئۆگىنىدۇ ، ئوقۇش پۈتكەندىن كېيىن ئاز ساندىكىلىرى زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ . كۆپلىرى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ . بەزىلىرى جايلاردا مۇسابايوۋلارنىڭ سودا ۋاكالەتچى خادىملىرى بولۇپ قالىدۇ . ئومۇمەن مۇسابايوۋلار قۇرغان ئىشچىلار تېخنىك مەكتىپى جەمئىي ئۈچ قارارلا 580 نەپەر ئوقۇغۇچى تەربىيىلەيدۇ ، 1909 ـ يىلى زاۋۇت رەسمىي ئىش باشلىغاندا ، ئۇلاردىن 200 نەچچە نەپىرى زاۋۇتقا قوبۇل قىلىنىدۇ ، شۇ مەزگىللەردە زاۋۇت باش بوغالتىر ، كاسسىر ، ستاتىستىكا خادىمى ، پىلان خادىمى ، كاتىبات مەسئۇلى قاتارلىق خادىملارنى رۇسىيەدىكى رۇس ، تاتار مىللەتلىرىدىن ، زاۋۇت تېخنىكا خادىملىرىنى گېرمانىيەدىن تەكلىپ قىلغان . بۇ مۇتەخەسسىسلەر زاۋۇتقا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارغا كەسپىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان . نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلاردىن بوغالتىر ، كاسسىر ، ستاتىستىكىچى ، شۇرۇنىك ، پرىۋىنىك ، سىلىسار ، توكار ، قۇيمىچى ، ئەيلەمچى قاتارلىق ياراملىق خادىملار ۋە تېخنىكلار يېتىشىپ چىققان . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ساۋۇت ئىلى يانىخاق ، زۇنۇن تېيىپ (گېنېرال زۇنۇن تېيىپ) ، ئابدۇرۇپ ئاخۇن ، كېيىنكى ۋاقىتتا سانائەت نازارىتى

ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان شاۋدۇن ئاخۇنلار بار ئىدى .

ھۇسەنباي بىلەن باھاۋۇددۇنباي ئۆز ئوغۇللىرىدىن سابىت ئەپەندى ، ئابدۇلئەزىز ئەپەندى ، ئىسمائىل ئەپەندى ، ئابلەھەي ئەپەندى ، مىجىت ئەپەندى ، ئابدۇقەييۇم ئەپەندى ، ئابلەت ئەپەندى ، تەلئەت ئەپەندى ، فۇكرات ئەپەندى قاتارلىقلارنى تۇركىيە ، رۇسىيىلەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئوقۇشقا ئەۋەتتىدۇ . مىجىت ئەپەندى بىلەن ئابدۇقەييۇم ئەپەندى تۇركىيىدىكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن گېرمانىيىنىڭ بېرلىن ، بونن شەھەرلىرىگە بېرىپ ، ئىنژېنېر ، ماستېر يالالايدۇ . ئەتىجىدە ، ئۇلار بىلىم ئالغاندىن كېيىن چەت ئەللىك مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئورنىنى باسىدۇ . زاۋۇت باشقۇرۇشنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ .

1912 ـ يىلىغا كەلگەندە ، زاۋۇت ئىشچىلىرى كۆپەيىپ 500 دىن ئاشىدۇ . شۇ چاغدا بىر قىسىم ئاياللار ھۇسەنبايغا ئوقۇش ۋە ئىشچى بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار ئۇلارنىڭ تەلىپىگە دەرھال قوشۇلىدۇ ۋە رۇسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىن خەلىچە ئاۋۇستاي قاتارلىق تۆت نەپەر ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ، غۇلجىدا ئاياللار مەكتىپى ئاچىدۇ . بۇ مەكتەپتە 300 نەپەرگە يېقىن ئايال ئوقۇيدۇ . ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تىلى ، ھېساب ، تارىخ ، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇسا ، يەنە بىر تەرەپتىن كىيىم تىكىش ، كېسىش ، يۇڭ پوپايكا ، شارپا ، ياغلىق ، پەلەي توقۇش ، رەشىلىيە ئىشلەش ، كەشتىچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرلىرىنى ئۆگىنىدۇ ، مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاياللار ئۇستا ھۈنەرۋەنلەردىن بولۇپ چىقىدۇ . ئۇقۇشنى تەلەپ قىلغانلار داۋاملىق كۆپەيگەچكە ، بۇ مەكتەپ «ھۈنەر مەكتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، 1912 ـ يىلى ئېچىلغان بۇ ھۇنەر مەكتەپ ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىرقانچە ئون يىل داۋام قىلغان . بۇ مەكتەپتە نەچچە ئون مىڭ ئايال ئوقۇپ ، مۇنەۋۋەر كارخانا ئىشچىلىرىغا ئايلانغان .

9 . مۇسابايوۋ ۋە شىنجاڭنىڭ يېڭى زامان ماۋارىپى

مۇسابايوۋ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تىجارىتىنى دۇنياغا يۇزلەندۇر-گەندىن كېيىن ياۋروپا ئەللىرىدىكى سانائەت ئىنقىلابى ۋە يېڭى زامان ماۋارىپىنىڭ تۇرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن بۇيۇك كەشپىياتلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ ، شىنجاڭدا يېڭى ماۋارىپ ، يېڭى تېخنىكا بەرپا قىلىشقا بەل باغلايدۇ . مۇساھاجىم ئوغلى باھاۋۇددۇنبايىنى چەت ئەللەردىكى پەن تەتقىقات خادىملىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ ، ئۇلارنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىشقا بۇيرۇيدۇ .

1870 ـ يىلى باھاۋۇددۇنباي قازان شەھىرىدىن ئۇچ نەپەر مۇئەللىمنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلىدۇ . ئۇلار خانلىق مەدرىسىدە دىنىي دەرسىتىن سىرت ، تىل ، ھېساب ، ئەدەبىيات ، جۇغراپىيە ۋە ئەرەب ، پارس تىللىرىدىن دەرس بېرىدۇ . شۇ يىلى (1870 ـ يىلى) باھاۋۇددۇنباي ئىلى بەيتۇللا مەسچىت يېنىدىكى مەدرىسىدە تۆت سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇپ ، تىل ، ھېساب ، ئەرەب ، پارس تىلى ۋە تارىخ دەرسلىرىنى تەسىس قىلىدۇ .

قەشقەردىكى پەن ئوقۇتۇش مەكتىپى 1880 ـ يىللارغىچە داۋام قىلىدۇ . ئەمما مۇتەئەسسىپ دىنىي كۈچلەر توسقۇنلۇق قىلغاچقا ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار مۇساھاجىمنىڭ ياردىمىدە مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئاتۇشنىڭ ئېكىساق كەنتىگە يۆتكەپ كېتىدۇ ۋە دەسلەپ ئۇچ

سىنىپلىق قىلىپ ئاچىدۇ . 1883 ـ يىلىغا كەلگەندە سەككىز سىنىپلىق قىلىپ ئۆزگەرتىشنى قارار قىلىپ ئىش باشلايدۇ . 1885 ـ يىلى كارـ دورلۇق كۆركەم سېلىنغان سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسى ، 32 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى ، زال ، ئىككى ئېغىز ئاشخانا ، مۇلازـ مەت دۆكىنى ، ئۆي ، بەش مولۇق باغ ، ئالتە مو كېلىدىغان تەنتەربىيە مەيدانى ، تاش مۇنچا (ھاممام) بار مەكتەپ پۈتۈپ ئوقۇش باشلايدۇ . بۇ مەكتەپكە «مەكتىپى ھۈسەينىيە» دەپ نام بېرىلىدۇ . 1913 ـ يىلى مەزكۇر مەكتەپ تۈركىيىدىن ئەھمەد كامال قاتارلىق يەتتە نەپەر مۇـ ئەللىمنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ . مەكتەپنىڭ پۈتۈن چـ قىمىنى ھەمدە بالىلارنىڭ تاماق ، كىيىم ۋە قىيىنچىلىقى بار ئوقۇـ غۇچىلارنىڭ ئائىلىسىگە بېرىلىدىغان ياردەمگىچە بولغان راسخوتلـ رىنى مۇساباييوۋلار ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ .

مۇساباييوۋلار 1907 ـ يىلى ئېكىساقتا «ھەبب زادە دارىلمۇئەللـ مىن» مەكتىپىنى قۇرىدۇ . بۇ مەكتەپكە خوتەن ، قەشقەر ۋە ئاتۇشنىڭ يەتتە كەنتىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ، ھەممە چىقىمىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ . بۇنىڭ بىرىنچى قارارى 1909 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ .

باھاۋۇددۇنباينىڭ ماتارىپ ساھەسىدىكى تۆھپىلىرىمۇ گەۋدىلىك بولغان . ئالايلۇق ، ئۇ قەشقەر ياربېغدا 1 ـ خەنزۇ تىلى مەكتىپى ، ئېكىساقتا 2 ـ خەنزۇ تىلى مەكتىپى ئاچقان . 1905 ـ يىلى غۇلجىدا «تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى» قۇرۇپ ، ئۇچ قارارىدا 580 نەپەر بالا تەربىيىلىگەن . 1905 ـ يىلى ئىلىدا «ھۈنەر كەسىپ مەكتىپى» قۇرۇپ ، 1912 ـ يىلىغا كەلگەندە ، بۇ مەكتەپنى كېڭەيتىپ «ئايالىلار ھۈنەر مەكـ تىپى» قىلىپ قۇرۇپ چىققان . يەنە ئىلىدا 1913 ـ يىلى «نۇرانىيە مەكتىپى» ، «سايرامىيە مەكتىپى» ، 1916 ـ يىلى «مەكتىپى نۇر» ، ئەلا

باي قورۇسىدا «ئەلا باي قورۇ مەكتىپى» ، 1924 ـ يىلى «دەرنەك» مەكتىپى ، 1938 ـ يىلى «مۇرات مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەرنى قۇرغان ۋە ئاساسىي چىقىملىرىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان .

بۇلاردىن باشقا ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايۇلار 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «مەتبەئى خۇرشىد ـ مەتبەئى نۇر» ناملىق تاش مەتبەئەنى كىرگۈزۈپ ، شائىر تەجەللى ۋە قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئىشلىتىشىگە بەرگەن . ئىلى كۆرەدىمۇ تاش مەتبەئە قۇرغان . ئەينى ۋاقىتتا مۇسابايۇلار شىنجاڭدا يېزىلغان بىر بۆلۈم تارىخ ، ئەدەبىيات ۋە دىنىي ئەسەرلەرنى ئۆز خىراجىتى بىلەن تاشكەنتتە باستۇرۇپ تارقاتقاندى .

مۇسابايۇلار بۇنىڭلىق بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي ، رۇسىيە ، تۈركىيە ، گېرمانىيە ۋە لىۋانغا بىرقانچە قارار ئوقۇغۇچى ئەۋەتكەن . دېمەك ، دەسلەپ چەت ئەللەردىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلغان بولسا ، كېيىن چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىپ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلىگەن . ئۇلار تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن . مەسىلەن : توك ئىشچىسى ، تېخنىك ، مانتيور ، سېلىسار ، ماستېرلارنى يېتىشتۈرگەن ، بوغالتىر ، كۆن ـ خۇرۇم ئۇستىسى ، پريۇمچىك ، 19 خىل قول ھۈنەر كەسپى ، ئاياللار قول ھۈنەر كەسپى ، ماشىنىچىلىق ، رەشلىيە ئىشلەش ، كاناۋا ئىشلەش قاتارلىق 20 خىل ھۈنەر ئۆگەتكەن .

ئومۇمەن ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايۇلار 1870 ـ يىلىدىن باشلاپ مەمىلىكىتىمىز بويىچە بىرىنچى بولۇپ ماتاربىپ ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ ، شىنجاڭنىڭ يېڭى زامان ماتاربىپىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان .

ئۇلارنىڭ ئالىيجاناب ئىسلاھات روھى ۋە ئېسىل پەزىلىتى بۈگۈنكى ئىسلاھات دەۋرىمىزدە ئوخشاشلا رېئال يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە .

10 . مۇسابايوۋلار سودا كارخانىسىنىڭ ئىزباسارى ـــ ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ

1895 ـ يىلى مۇساھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇسابايوۋلار چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئائىلە نىزامى يەنى مىراسخورلۇق تۈزۈمى بويىچە ، چوڭ ئوغۇل ھۈسەنباي مۇساھاجىمنىڭ ئومۇمىي ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ ، چۈنكى مۇسابايوۋلارنىڭ ئائىلە نىزامىدا نەچچە ئەجدادتىن بۇيان ، چوڭ ئائىلىنى بۆلمەسلىك ، ياش رېتى بويىچە ۋارىسلىق قىلىش ، ۋارىس بولغان كىشى شۇ ئائىلە ئەۋلادىنىڭ ھەممە ئىشىغا مەسئۇل بولۇش ، پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى شۇ ئائىلىدىن بەھرىمەن بولۇش ، مىراس ئايرىپ بۆلۈنمەسلىك ، چوڭ ئائىلىنى گەۋدە قىلغان ھالدا ، پايدا ـ زىيانىنى تەڭ كۆرۈش يولى بىلەن ئايرىم تىجارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى ئورنىتىلغانىدى . شۇ بويىچە كېيىن قۇرۇلغان كارخانىلارمۇ «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى .

ھۈسەنباي 1926 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىگىلىككە ھاۋۇدۇنباي ۋارىسلىق قىلىدۇ . 1928 ـ يىلى ھاۋۇدۇنباي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، بۇ ئائىلىنىڭ ئىگىلىكى ئىككى يىل ئۆپچۆرىسىدە ئۆزئارا ئېتىراز ۋە سۈركىلىش ئىچىدە كوللېكتىپ باشقۇرۇلىدۇ . ئىككى يىلدىن كېيىن بۆلۈنۈش پەيدا بولىدۇ . نەتىجىدە مۇساھاجىمنىڭ ئوغۇللىرى ئۆزلىرى باشقۇرغان ئىگىلىككە ئۆزلىرى ئىگە

بولىدۇ . زاۋۇت ، تىجارەتخانا ۋە مۇشۇ ئىككى ئورۇننى ئاساس قىلغان مال ـ مۇلۈك ، نەق مەبلەغ ، تاشقى پەيزىۋوتلار ھۈسەنباي ۋە باھاۋۇ- دۇنبايغا تەئەللۇق قىلىنىپ ، ھۈسەنباينىڭ ئىگىلىكىگە چوڭ ئوغلى سابىت ئەپەندى ، باھاۋۇدۇنباينىڭ ئىگىلىكىگە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەپەندى ۋاكالەتچى بولۇپ مىراس بۆلۈشىدۇ . زاۋۇت بىر- لىكتە باشقۇرۇلىدۇ ، شۇنىڭدىن باشلاپ مۇسابايوۋنىڭ چوڭ ئائىلىسى پارچىلىنىپ كېتىدۇ . 30 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن مەزكۇر ئائىلىنىڭ ئەۋلادلىرى ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ، تۈركىيە ، ئامېرىكا ، ياپونىيە ، ئاۋسترالىيە ، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆ- لەتلەرگە كېتىپ قالىدۇ ۋە شۇ جايلاردىكى ئىقتىساد ـ تاشقى پەيزىۋوتقا ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا 1950 ـ يىلى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن تەلئەت مۇسابايوۋدىن باشقىلىرى چەت ئەلدە ۋاپات بولىدۇ . شىنجاڭدا قالغانلىرى 1952 ـ يىللىرىغىچە تىجارەت قىلىش ، كارخانا باشقۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن بەنت بولىدۇ .

1952 ـ يىلى مۇسابايوۋ كارخانىسى (زاۋۇتى) ھۈسەنباينىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز مۇسابايوۋ باشچىلىقىدا پۈتۈن سەرمايىسى ، زاۋۇت ـ ئۈس- كۈنىلىرى ، چارۋا ماللىرى بىلەن «شىنجاڭ لىچۇن سانائەت ھەسسە- دارلىق شىركىتى» گە پايچى بولىدۇ ، 1954 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مۇسابا- يوۋلار ئائىلىسى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ئو- مۇمىي كاپىتالى ، مال ـ مۈلكى ۋە چارۋا ماللىرى بىلەن ھۆكۈمەت ، خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتىدۇ ، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئائىلە- نىڭ ئەزالىرى زاۋۇتتا ۋە ھەر دەرىجىلىك ئىدارىلەردە ئىشچى ـ خىز- مەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ . بەزىلىرى پېنسىيىگە چىقىپ ، ئۆمرىنى

ئاخىرلاشتۇرىدۇ . بەزىلىرى چەت ئەلگە كېتىدۇ . يەنە بەزىلىرى تۆت كىشىلىك گۇرۇھنىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ ، زاۋۇتتىن ئايرىلىپ پاناھسىز قالىدۇ . ئومۇمەن ، مۇسابايوۋلار ئائىلىسى پارتىيىنىك 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىغا قەدەر ئارىلىقتا ھەرخىل بەتناملاردىن خالىي بولالماي كۆپ رىيازەت چەكتى...

شۇ مەزگىللەردە مۇسابايوۋلار ئەۋلادىدىن چوڭراق ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقىنى ھۇسەنباينىك ئوغلى تەلئەت ئەپەندى ئىدى . تەلئەت مۇسابايوۋ ئەپەندى تۇركىيە پۇقراسى بولۇپ ، ئۇ ھازىر جىددىدە تۇرىدۇ . تەلئەت ئەپەندى جىددىدە ئابدۇقادىر ئەھمەت (تۇركىستان) دېگەن كىشى بىلەن شېرىكلىشىپ ، تۇركىيىدە ئۆي قۇرۇلۇش شىركىتى (بۇ شىركەتكە تەلئەت ئەپەندىنىك بىر ئوغلى دىرېكتور) ، جىددىدە بىر سۇلياۋ زاۋۇتى قۇرىدۇ . خەۋەرلەرگە قارىغاندا ، بۇ سۇلياۋ زاۋۇتى ئەرەب ئەللىرى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقى زور زاۋۇتلارنىك بىرى ئىكەن . تەلئەت ئەپەندىنىك بىر قىزى ئامېرىكىنىك سان ـ فرانسىسكو شەھىرىدە گىرىم بۇيۇملىرى زاۋۇتى قۇرغان . بىر ئوغلى كانادادا دۇكان ئېچىپ مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىكەن . ئۇنىك يەنە بىر قىزى كانادادا مەمۇرىي خىزمەتتە ئىكەن . ئۇنىك يولدىشى بولسا ئاپتوموبىل توپ ـ پارچە سېتىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن .

تەلئەت مۇسابايوۋ 1986 ـ يىل 10 ـ ئاينىك 22 ـ كۈنى ۋەتەنگە كېلىپ شىنجاڭنىك ھەرقايسى جايلىرىدا ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتتە بولدى ھەمدە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىك قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى . بۇ جەريانىدا ئۇ ۋەتەننىك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە تەرەققىياتىدىن مەمنۇن بولدى . بۇ جەريانىدا ئۇ ۋەتەننىك سودا ـ سانائەت ، مەدەنىي

ماتارىپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ساھەلىرىدە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىش قارارىغا كېلىپ ، ھۆكۈمەت بىلەن مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ ، ھەرخىل شەرت ـ شارائىتلارنىڭ پىشىپ يېتىلمەسلىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ تەلەپ ـ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى .

شۇ كۈنلەردە ، ئاپتونوم رايونىمىزدا باھاۋۇدۇنبايىنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ ئۆز ئەمگىكى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ ، پارتىيىنىڭ ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا ، مۇسابايوۋ ئائىلىسىدىن قايتا كۆكلىگەن نوتا بولۇپ قالدى .

ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تۇغۇلغان . ئۇ 1967 ـ يىلىغىچە ئائىلە ، باشلانغۇچ ، ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسىدە بولدى . 1970 ـ يىلى قايتا تەربىيىگە باردى . بۇ مەزگىللەردە ئۇ ناھايىتى ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى . چۈنكى ئۇنىڭ ئائىلىسى مۇسابايوۋلارنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى قاتاردا ھەرخىل بەتنامىلار بىلەن خورلانغان ھەتتا ئۇنىڭ دادىسى ئابدۇللا ئەلا ھاجى تۇرمىگە تاشلانغانىدى . كىچىكىدىنلا تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈك تەمىنى خېلى ئوبدان تېتىغان ئوبۇلھەسەن جان بېقىش كويىغا چۈشتى . ئۇ قايتا تەربىيىگە بارغاندىن باشلاپ ، ئاشلىق ، رەخت بېلىتى ئېلىپ سېتىپ ئائىلە تۇرمۇشىغا ياردەم بەردى . كېيىن بىر مەزگىل باغ ـ ئېتىزلارنى كۆتۈرە ئېلىش ، توپ ـ پارچە سېتىش ، باققالچىلىق قىلىش قاتارلىق تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى ، 1981 ـ يىلىغا كەلگەندە ، ئۇ ـ بۇلھەسەن شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىغا قاراشلىق 1 ـ دوختۇرخانىنىڭ كېسەللەر ئاشخانىسىغا مال سېتىۋالغۇچى بولۇپ ئورۇنلاشتى . 1985 ـ يىلى ئىدارىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن رەسمىيەت ئۆتەپ خىزمەتتىن چېكىنىپ چىقىپ ، تىجارەتكە كىرىشتى . ئۇ دەسلەپتە ئازلا

دەسمايە بىلەن ئۇششاق تىجارەت باشلىدى . ئۆزىنى بىرئاز رۇسلىۋالـ غاندىن كېيىن ئىنىسى مەھەممەت ئىمىنىنى ئىچكىرىدە ، يەنە بىر ئىنىسى ھەبىبۇللانى غۇلجىدا تۇرغۇزۇپ ، ئۆزى ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ ، پوچتىخانا ئارقىلىق پاسۇلكا مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇ مۇشۇ جەريانىدا سەگەكلىك بىلەن بازارنى كۆزىتىپ ، ئۇچۇرغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەچكە ، تاۋار ئوبوروت قانۇنىيىتىنى تېزلا ئىگىلەپ روناق تېپىشقا باشلىدى . ئۇ پەسىللىك ھەتتا بىرلا پەيدا بولۇپ بازار تېپىپ ئارقىدىنلا بازىرى كاسات بولىدىغان ماللارنىڭ ئەھۋالىنى توغرا تەتقىق قىلىپ ، ئوبوروتنى راۋانلاشتۇردى ، ئاز پايدا بىلەن ئوبوروتنى تېزلىتىپ ، ئىقتىسادىي جەھەتتە خېلى چاپسانلا كۆتۈرۈلدى .

ئوبۇلھەسەن 1986 ـ يىلى ئۇرۇمچى ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىنىڭ ئىشتىن توختاپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، بۇ زاۋۇتنى بىر يىللىق ئىـ جارىگە ئالدى ۋە تېخنىكا يېڭىلاپ ، زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى جانلاندۇردى ، ئۇ يەنە خۇرۇم چاپانىنىڭ مودا بولۇپ قالغانلىقىنى سېـ زىپ ، دەرھال كاسىپ ئىزدەپ پىششىقلانغان تېرە (خۇرۇم) دە ھەرخىل چاپان تىكتۇرۇپ بازارغا سالدى . شۇ بىر يىل ئىچىدە ، زاۋۇت سۈپەت ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ ئۆزىنى رۇسلاپ ئالدى . ئوبۇلھەسەنمۇ خېلى كۆپ پايدا بىلەن زاۋۇتتىن چېكىنىپ چىقتى ۋە 1987 ـ يىلى قاراقاش ناھـ يىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نامراتلارنى ھېيىتىش ئىشخانىسى بىلەن ئۇچ يىللىق توختام تۈزۈپ ، كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇردى . توختام بويىچە تېخنىكا كىرگۈزۈش ، ماشىنا ـ ئۇسكۇنە سەپلەش ، تېخنىك ـ شاـ گىرت يېتىشتۇرۇش قاتارلىق تۈرلەرگە ئوبۇلھەسەن مەسئۇل بولدى . نەتىجىدە 50 تىن ئارتۇق ئادەم ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە تېخنىك خادىملار يېتىشتۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن زاۋۇت مۇستەقىل تۈردە كۈـ

نىگە 200 ـ 300 پارچە خۇرۇم ئىشلەپچىقىرالايدىغان مۇنتىزم زاۋۇتقا ئايلاندى .

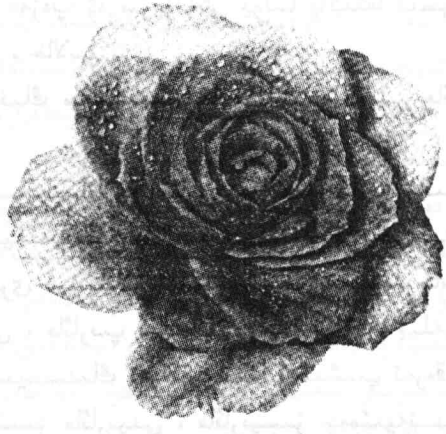
ئوبۇلھەسەن قاراقاش ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتى بىلەن تۇزگەن توختامنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە پىشىقلانغان تېرە ئېلىپ بېرىپ ساتتى . ئىشتىن توختاپ قالغان غۇلجا شەھەرلىك تېرە زاۋۇتىنى ئۈچ يىللىق ئىجارىگە ئېلىپ ، زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈردى . پىششىقلانغان تېرىنى گۇاڭدۇڭغا ئاپىرىپ ساتتى . بۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ قوش پايدا ئالدى ، زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشى جانلاندى .

ئوبۇلھەسەن ئىگىلىك تىكلىگەندىن كېيىن ئەجدادلىرىنى ئۆرنەك قىلىپ ، جاھان سودىسىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى . ئۇ 1992 ـ يىلى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىدە «جۇڭگو ـ قىرغىزىستان شېرىكچىلىكىدىكى دوستلۇق ھەسسىدارلىق شىركىتى» قۇردى . بۇ شىركەت كۇنىگە 1000 دانە خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىدىغان تېرە زاۋۇتى قۇردى . بۇ زاۋۇتنىڭ ماشىنا ـ ئۇسكۇنە ، تېخنىك ۋە بارلىق لاۋازىمەت ئوبۇلھەسەندىن بولۇپ ، باش دىرېكتورلۇقنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى . يەنە ئالمۇتادا جۇڭگو ـ قازاقىستان شېرىكچىلىكىدە «يۇلتۇز كىيىم ـ كېچەك ھەسسىدارلىق شىركىتى» قۇردى . بۇ شىركەتنىڭ بارلىق بىساتىغىمۇ ئوبۇلھەسەن مەسئۇل بولدى . مەزكۇر زاۋۇت تېرە ، خۇرۇم ۋە باشقا رەختلەردىن كىيىم ـ كېچەك تىكىدۇ . ھازىر ئوبۇلھەسەن تەكلىپ قىلغان شىنجاڭلىق تېخنىكلار ۋە باشقا خادىملار قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاندا ئىش باشلىۋەتتى .

ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋ مۇشۇ بىرقانچە يىل جەريانىدا ئاتا ئىزدىدىن مېڭىپ ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى قوللاپ ، «تەڭرىتاغ مۇكاپاتى» ،

«غۇنچە مۇكاپاتى» ، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە ئۇرۇمچى ، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە ۋە نامرات ئائىلىلەرگە ياردەم بەردى .

بۇ ياش كارخانىچىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراكى ، ياراتقان مۆجىزىلىرى ، ئۇمىدى ۋە تىجارەت ئىقتىدارىغا قاراپ بىز يولداش ئوبۇلھەسەن مۇسابايوۋنى دىيارىمىزدىكى مۇسابايوۋ سودا كارخانىسىنىڭ ئىزباسارى ، دەپ ھېسابلاشقا ھەقلىقمىز . ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرىمۇ جەزمەن سودا تارىخىمىزدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالغۇسى .

پارلاق مۇساپە ـــ شەرەپلىك ئەسلىمە

ئابلىز نىياز

ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپى مۇشەققەتلىك ۋە شەرەپلىك 110 يىللىق بەسىپ ئۆتتى . بۇ ئۇزۇن مۇساپىنىڭ ئەگرى ـ توقاي ۋە مۇ-رەككەپلىكىنى ئەسلىگەندە ، يۈرەك گاھ غەزەپتىن ئاچچىق ئۆرتىنىدۇ ، گاھ سۆيۈنۈشتىن لەرزىگە كېلىدۇ .

ئوقۇغۇچىلىرىمىزغا مەلۇمكى ، يۇقىرىقى جۈملىلەر تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ : مائارىپ ، يېڭى مەكتەپ مائارىپى ، ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپى ۋە ئۇنىڭ 110 يىللىق مۇساپىسىدىن ئىبارەت مۇشەققىتى ئۇنىڭ قىسمىتى ، پارلاق ۋە شەرەپلىكى ئۇنىڭ ھەممىتىدۇر . غەزەپ ۋە سۆيۈنۈش بولسا پاكىتقا نىسبەتەن بىزنىڭ ھېسسىياتىمىز ، خالاس .

مەزمۇنلارنىڭ سىستېمىسىغا مۇناسىپ گەپنى مائارىپتىن باش-لايلى :

مائارىپ ـــ ئىنسانلارغا خاس بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بو-لۇپ ئادەم تەرىبىيىلەيدىغان پائالىيەت . ئۇنىڭ تارىخى ئىنسانلار تارىخى بىلەن ، تەقدىرى ئىنسانلار تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان . دېمەكچىمىزكى ، مائارىپ ئىنسانلار پەيدا بولۇش بىلەن باشلانغان ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان . شۇڭا جەمئىيەتسىز مائارىپنى ، مائارىپسىز جەمئىيەتنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . بۇ مۇناسىۋەت كۆپىنچە جەمئىيەت

تەرەققىياتى مائارىپ ئۇچۇن يېڭى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ، مائارىپ تەرەققىياتى جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۇچۇن تۇرتكە بولۇشتەك شەكىلدە ئىپادىلىنىپ كەلدى . ئادەم تەربىيىگە موھتاج ، پەقەت تەربىيە ئارقىلىقلا بالا ئاتىغا ، ئەۋلاد ئەجدادقا ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنىڭ ئىزنى دەسسەپ ماڭالايدۇ . مانا بۇنىڭ ئۆزى تەرەققىيات بولىدۇ . مانا بۇنى پەقەت مائارىپلا كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ . مائارىپسىز ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتقا ، تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلۈشى مۇمكىن ئەمەس .

مائارىپ دېگەن بۇ ئۇقۇم كەڭ ۋە تار مەنىگە ئىگە بولۇپ ، كەڭ مەنىدە كىشىلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىكى پائالىيەت بولىدىكەن ، ئۇنىڭ تەشكىللىك ـ تەشكىلسىز بولۇشى ، پىلانلىق ـ پىلانسىز بولۇشى ، مەقسەتلىك ـ مەقسەتسىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر مائارىپ بولىدۇ . بۇ خىل مائارىپ ئۇچۇن مەكتەپ ، ئوقۇتقۇچى ، دەرسلىك بولۇش شەرت ئەمەس . كەڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت بۇ خىل مەنىدىكى مائارىپنىڭ پائالىيەت سەھنىسى ھېسابلىنىدۇ . ئەجدادلار ئەۋلادلارغا ، ئاتىلار بالىلارغا ، بىلىدىغانلار بىلمەيدىغانلارغا نىسبەتەن ئۇستاز بولىدۇ . مەزمۇنىغا نىسبەتەن چەك قويۇلمايدۇ .

مائارىپ دېگەن بۇ ئۇقۇم تار مەنىدىكى مەكتەپلەر مائارىپىنى كۆرسىتىدۇ . مەكتەپلەر مائارىپى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، ئۇ مەكتەپ ، ئوقۇتقۇچى ، دەرسلىك ئارقىلىق پىلانلىق ، مەقسەتلىك ، نىشانلىق ، سىستېمىلىق تەلىم ـ تەربىيە بېرىش جەريانى ھېسابلىنىدۇ . بۇ خىل مائارىپ يېزىق ، مەتبەئىنىڭ كەشپ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ ، ھازىر بولسا ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش دەۋرىگە كىرىپ

مىسلىسىز تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە . جەمئىيەت ئىپتىدائىي ، قۇللۇق ، فېئودالىق ، كاپىتالىستىك ، سوتسىيالىستىك تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرگىنىگە ئوخشاش مائارىپىمۇ ئىپتىدائىي ، قەدىمكى ، ھازىرقى زامان مائارىپىدىن ئىبارەت تەرەققىيات باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈردى ۋە كەچۈرمەكتە . مائارىپ ئىپتىدائىي ۋە قەدىمكى زامان باسقۇچىدا ئوقۇتۇش شەكلى «ئۇسۇلى قەدىم» بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى . «ئۇسۇلى قەدىم» دە ئوقۇتقۇچى ئوخشاش بولمىغان سەۋىيە ، ئوخشاش بولمىغان ياشتىكى ئوقۇغۇچىلارغا ئوخشاش بولمىغان مەزمۇندا دەرس بېرەتتى . بۇ خىل ئوقۇتۇشنىڭ تەرىبىلەش دائىرىسى تار ، سۈرئىتى ئاستا ، ئۈنۈمى ئاجىز ئىدى .

جەمئىيەت تەرەققىياتى سانائەتلىشىش باسقۇچىغا قەدەم قويغاندا بۇ خىل مائارىپنىڭ ئۈنۈمى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدا مەسىلە كېلىپ چىقتى . جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىشىنى زاۋۇت ، كارخانا ، كانلارنى باشقۇرالايدىغان ئىختىساسلىق باشقۇرغۇچىلارغا ، ئىنژېنېرلارغا ، ماشىنىلارنى باشقۇرالايدىغان مىڭلىغان ، مىليونلىغان مەلىكىلىك ئىشچىلارغا بولغان ئېھتىياجى ـــ مائارىپقا نىسبەتەن ئىسلاھات تەلىپىنى جىددىي ئوتتۇرىغا قويغانىدى . شۇڭا ياۋروپادا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مائارىپتا ئىسلاھات داغدۇغىسى قانات يېيىپ كەتتى . ئوقۇتۇش مەزمۇنىدا تەبىئىي پەنلەر زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدى . ئوقۇتۇش ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىرلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى . ئوقۇتۇش شەكلىدە بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىسلاھات مەيدانغا چىقتى . بۇ بولسىمۇ يېڭى مەكتەپ مائارىپى بولۇپ بۇ مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلارنى ياش قورامى ، بىلىم سەۋىيىسىگە ئاساسەن سىنىپلارغا ئايرىپ ئوقۇ-

تۇش شەكلى ئىدى . بۇ ئوقۇتۇش شەكلىنى تۇنجى بولۇپ چېخسلوۋاكىيە ماتارىپچىسى يان . ئاموس . كومېنىسكى (1592ـــ 1670) ئوتتۇرىغا قويغانىدى . ياۋروپانىڭ بۇ خىل سانائەتلىشىش دەۋرىدىكى ماتارىپى ماتارىپ تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ يېقىنقى زامان ماتارىپ باسقۇچىغا مەنسۇپ بولۇپ ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى مۆلچەرلىگۈسىز چوڭ بولدى .

ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى بۇ خىل ئىسلاھاتنى ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەللەر «ئۇسۇلى جەدىد» دەپ ئاتىدى . جۇڭگو پېداگوگىكىسىدا «يېڭى مەكتەپ ماتارىپى» دەپ ئاتالدى . بۇ قانداقتۇر پەننىي مەكتەپ ياكى دىنىي مەكتەپ مەسىلىسى بولماستىن ، يېڭىچە ئوقۇتۇش شەكلى مەسىلىسى ئىدى . بۇ خىل ئوقۇتۇش شەكلى ياۋروپادا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئومۇملىشىپ بولغانىدى . يېڭى مەكتەپ ماتارىپى جۇڭگوغا 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئارقىلىق بۆسۈپ كىرىپ ، 1885 ـ يىلى ئېكىساق كەنتىدە تۇنجى بولۇپ يولغا قويۇلدى .

بۇ خىل ماتارىپ مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى بولۇپ ئېكىساقتا باشلانغانلىقى ئۈچۈن بۇ « ئېكىساق يېڭى مەكتەپ ماتارىپى » دەپ ئاتالدى . ھازىر بولسا ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزۇپلا قالماي ، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆرسەتكەن تەسىر نۇقتىسىدىن چىقىپ ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپى دەپ قوللىنىلىدۇ . بۇ ماھىيەتتە بىر گەپ ھېسابلىنىدۇ . ئەمدى گەپ ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپى نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن كىرىپ بىر كىچىك كەنتتە مەيدانغا چىقتى؟ نېمە ئۈچۈن پۈتۈن شىنجاڭغا جۈملىدىن ئۇيغۇر ماتارىپىغا تەسىر كۆرسىتەلىدى؟ ئۇ قانداق

قىسمەتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى؟ دېگەن مەسىلىگە كېلەيلى .

ھەممىگە مەلۇمكى ، ئۇيغۇر جەمئىيىتى يېڭى مەكتەپكە ھامىلىدار بولۇۋاتقان ۋاقىت ـــ دۆلىتىمىز جۇڭگو يېرىم فېئودالليق ، يېرىم مۇستەملىكە ھالەتتە بولۇپ ئۇچ چوڭ تاغنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ ياتقان ۋاقىت ئىدى . شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى ئىچكىرىنىڭ ئەھۋالىدىن بەتتەر بولۇپ «كۆتۈرەلمىسەڭ ساڭگىلىتىۋال» دېگەندەك شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۈستىدە دىنىي سوفىزم ئاساريتىدىن ئىبارەت تۆتىنچى تاغمۇ بار ئىدى . خەلق بۇ كۆتۈرگۈسىز ئېغىز يۈك ئاستىدا ئىڭرايتتى . بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە ھالىدىن كەتكەنىدى . ياۋروپادا بولسا يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ، يېڭى پەن ـ تېخنىكا كەشپىياتلىرى جۇش ئۇرۇپ ، راۋاجلىنىپ غاپىللار دۇنياسىنى تاڭ قالدۇرماقتا ئىدى . بۇ روشەن سېلىشتۇرما بىزنىڭ چېگرا ئاتلاپ تىجارەت باشلىغان سودىگەرلىرىمىزنى ھەيران قالدۇردى . ئۇلارنىڭ كۆزىنى ئاچتى ، پىكرىنى ئويغاتتى . ئۇلار شۇ چاغدىلا قانداق قىلىش كېرەكلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە باشلىدى ، ئۇلارنىڭ ياۋروپا ئەللىرىدىن ئالغان چۈشەنچە ـ تەسىراتلىرى ۋەتەنگە شېئىرىي تىل بىلەن شۇنداق خىتاب بولۇپ يەتتىكى :

ئاسماندا پەرۋاز قىلۇر بارچە مىللەتلەر ،
نېچۈن بىز ئۇلاردىن مىڭ گەز تۆۋەن ئويلا ئىممەتلەر !؟
خۇش ، ئۇلارنى ئاسمانغا چىقارغان نەرسە نېمە؟
ـــئىلىم ـ پەن
بىزنى مىڭ گەز تۆۋەندە قالدۇرغان نەرسىچۇ؟
ـــنادانلىق ، خۇراپاتلىق .

قانداق قىلىش كېرەك؟

جاۋاب شۇ بولدىكى ، مىللەتنى ئۆز ئۈستىدىكى مۇشەققەتنى ئاغدۇرۇپ ، ئەركىنلىككە ، ھۆرلۈككە چىقىرىشنىڭ تۇنجى يولى ئالدى بىلەن خەلقنىڭ دىلىنى ئاقارتىپ ، كۆزىنى يورۇتۇش ، ئۇلارنىڭ كۆزى ئاق بىلەن قارىنى ، دىلى ھەق بىلەن ناھەقنى پەرق ئېتەلىسە ، ئۆزىنى ئۆزى ئازاد قىلىش يولىدا ماڭىدۇ . بۇ ھەقىقەتنى ئالدى بىلەن تونۇپ يەتكەنلەر ئاكا ـ ئۇكا ھۈسەن مۇساباي ، باھاۋۇدۇن مۇسابايلار بولدى . ئۇلار ئۆزىنىمۇ ، ياۋروپا ئەللىرىنىمۇ تولۇق چۈشەنگەنىدى . ئۇلار ئۆز چۈشەنچە ـ تەسىراتلىرىنى دەۋر ئىمكانىيىتى ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ، ۋەتەنىنىڭ تەقدىرى ، سودا تىجارىتىنىڭ ئېھتىياجى ، خەلقنىڭ رايى ، ئۆز ئىرادىسى قاتارلىقلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ كۆپ قېتىم مۇھاكىمە قىلدى . بۇ خىل تارىخىي شارائىتتا يېڭى مەكتەپ ماتارىپىدىن ئىبارەت بۇ يېڭى شەيئىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتىكى بولغۇسى قىيىنچىلىق ۋە خەۋپلەرنى تولۇق مۆلچەرلىدى .

بۇ ئوڭاي ئىش ئەمەس ئىدى ، ئەلۋەتتە . بىراق ۋەتەنىنىڭ ، مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۇلارنى ئارام تاپقۇزمايتتى . ئۇلار ئەجدادلىرىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىش ، ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنداش ئۈچۈن يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنى يولغا قويۇش بىزنىڭ ۋەتەن ، خەلق ، مىللەت ئالدىدىكى ۋەجدانىي بۇرچىمىز ، دەپ قارايتتى . ئۇلار ئاخىر قەتئىي ئىرادىگە كەلدى ، 1872 ـ يىلى قەشقەر شەھەر ئىچىدە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى . ئەپسۇسكى مەغلۇپ بولدى . ساۋاق شۇ بولدىكى ، بۇ خىل يېڭى شەيئىنى ئاۋۋال قارشىلىق ئاجىزراق ، قارا كۈچلەر ئۈستىدىن يىراقراق جايدا مۇستەھكەملەش كېرەك ئىدى . ئۇلار يەنە بىرقانچە يىل پۈختا تەييارلىق قىلىش ، شارائىت يارىتىش ئارقىلىق

ئاخىر 1885 ـ يىلى ئۆز ئانا يۇرتى ئېكىساق كەنتىدە يېگى مەكتەپ ماۋارىپىدىن ئىبارەت بۇ پارلاق مەشئەلگە ئاخىر رەسمىي ئوت ياقتى .

بۇ جاھالەت دەۋرىدە يېگى مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىر مۆجىزە بولغانىدى . ئۇ چۈشكۈنلەشكەن ، چىرىگەن سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ رولىنى تىترىتىۋەتتى . يەرلىك خاقانلارنىڭ ، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزدى . ئۇلار «بۇ نېمە ئىش؟» «نېمە قىلماقچى ! ؟» دەپ ئالاقزادە بولۇپ تىپىرلاپ كېتىشتى . ئۇ-لارنىڭ بۇنداق خاتىرجەمسىزلىنىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى . چۈنكى يېگى مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ مەقسىتى بىلەن سىياسىي ھاكىمىيەت يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ مۇددىئاسى تۈپتىن قارىمۇقارشى ئىدى . بىرى خەلقنى ئويغىتىمەن دېسە ، بىرى خەلق داۋاملىق بەلكى مەڭگۈ ئۇخلاۋەرسىكەن ، دەپ تىلەيتتى . شۇڭا ئۇنىڭدىن بىرەر ئېۋەن تاپسا چاپىناپ پۇركۈۋەتكۈسى كېلەتتى . بىراق ماۋارىپ سىياسىي ھاكىمىيەتكە بىۋاستە پۈت ئاتمىغانلىقى ئۈچۈن ، سىياسىي ھاكىمىيەتمۇ ئۇنىڭغا ئاشكارا قول سېلىشقا پېتىنالمايتتى .

شۇڭا ، جەمئىيەتتىكى قالاق مۇتەئەسسىپ كۈچلىرىنى ، يالاقچى ، پايلاقچىلىرىنى ئىشقا سېلىپ نازارەت ئاستىغا ئالدى ۋە سامان ئاستى-دىن سۇ قويۇپ ، يوشۇرۇن سۇيىقەست پىلانلاپ ، خەلقە تەتۇر تەشۋىق تارقىتىپ ، بۇلار دىنسىزلار ، خەلقنى ئازدۇرماقچى ، قىزىل پاچاقلار ، جەدىدلار ، ئاسىيلار دېگەنگە ئوخشاش بوھتان ، تىل ـ ھاقارەتلىرىنى توختاتمىدى . باللىرىنى مەكتەپكە بەرگەن ئاتا ـ ئانىلارنى قورقۇتۇش ، باللارنى ئۇرۇش ، چالما ئېتىش ، ئوقۇتقۇچىلارغا قورشاپ ھۇجۇم قى-لىشتەك قىلمىشلار داۋاملىق كۆرۈلۈپ تۇراتتى . ئۇلارنىڭ بۇ ئەكسى-يەتچىل ئەپت ـ بەشىرىسى بىرىنچى قېتىملىق ماۋارىپچىلىق

ھەربكتىنىك يېتەكچىسى ، پۇتبول ھەربكتىنىك ئاساسچىسى ، يېتىشكەن ئۇستاز تۇرسۇن ئەپەندىنى ، ئىككىنچى قېتىملىق مائا-رىپچىلىق ھەربكتىنىك تەشكىلاتچىسى ، تالانتلىق كومپوزىتور ، يېتىشكەن ناتىق ۋە تەشۋىقاتچى مەمتىلى ئەپەندىنى تۇرمىدە قىيناپ ئۆلتۈرۈشتەك پاجىئە بىلەن ، يېگى مەكتەپ مائارىپىنىك مەنىۋى جەھەتتىكى تۈۋرۈكى ، ئالىم ئابدۇقادىر داموللىنى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈشتەك رەزىل تراگېدىيە بىلەن تولۇق ئاشكارا بولدى . ئۇلار يېگى مەكتەپ مائارىپىدىكى ئۇچ يورۇق يۇلتۇز ئىدى . ئۇلار يېگى مەكتەپ مائارىپى ئۈچۈن ئەكسىيەتچىلەر بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقان قەيسەر جەڭچىلەر ، خەلقنىڭ مەڭگۈ ياد ئېتىشىگە مۇناسىپ ئوغلانلار ئىدى . ئەكسىيەتچىلىكتە ئۈچىغا چىققان بۇ قان ئىچەر جاللاتلار بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى ، يۇرت ـ يۇرتتىن ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى ، جاماەتچىلىكتە يۈز ـ ئابرۇيى بار ، تەرەققىيپەرۋەر سەرخىل-لارنى تۇتقۇن قىلىپ ، نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى بىر يولى ئۈجۈقتۇ-رۇپ تاشلىدى . بۇ تارىختا كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان بىر قېتىملىق چوڭ ئۈجۈقتۇرۇش پاجىئەسى بولۇپ قالدى . ئەكسە-يەتچىلەر قولىدىن كەلگەنىنىڭ ھەممىنى قىلغان بولسىمۇ لېكىن يې-گى مەكتەپ مائارىپىنى ئۈجۈقتۇرۇۋېتەلمىدى . بەلكى بىر كەنتتىن يېزىغا ، يېزىدىن ناھىيىگە ، ناھىيىدىن ۋىلايەتكە ، ۋىلايەتتىن پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭىيىپ ، ئۇيغۇر يېگى مەكتەپىنىڭ جۇش ئۇرۇپ را-ۋاجلىنىشتەك پارلاق ۋەزىيىتىنى ياراتتى . بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بۇنىڭدا سەۋەبلەر كۆپ خىل بولسىمۇ بىرقانچە مۇھىم نۇقتىلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈر .

1) ئېكسىاق يېگى مەكتەپ مائارىپى دۆلىتىمىز جۇملىدىن شىنجاڭ

ئۇچۇن بىر مۆجىزە بولۇۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن ياۋروپا يېڭى مەكتەپ ماتارىپىدىن 200 يىل كېيىنكى ئىش ئىدى . ۋەزىيەت ئاللىقاچان قىستاپ كەلگەنىدى . جۇڭگو ئويغىنىشقا ھاملىدار ، خەلق قەد كۆتۈرۈشكە تەقەززا ئىدى . يېڭى مەكتەپ ماتارىپى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر ئېھتىياجى بولۇپ قالماقتا ئىدى ، شۇڭا ئۇ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان كەلكۈندەك جۇڭگونىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن بۆسۈپ كىرگەنىدى .

2) ھۇسەن مۇساباي ، باھاۋۇددۇن مۇسابايدەك تالاي تەرەققىيپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ، خەلقپەرۋەر ، ئىقتىسادىمۇ ، ئەقىل ـ پاراسىتىمۇ كامالىغا يەتكەن ئىلغار زاتلارنىڭ يول ئېچىپ ئىلگىرىلگەنلىكىدىن بولدى .

3) تۇرسۇن ئەپەندى ، مەمتىلى ئەپەندى ، ئابدۇقادىر داموللامغا ئوخشاش ئوت يۈرەك ، قەيسەر ماتارىپ سەركەردىلىرىنىڭ جان تىكىپ كۆرەش قىلغانلىقىدىن بولدى .

4) «ئاڭ گېزىتى» گە ئوخشاش كۆرەش مۇنبەرلىرىدە قۇتلۇق شەۋقى ، شائىر تەجەللىگە ئوخشاش ئۆتكۈر تىللىق تەشۋىقاتچىلىرىمىزنىڭ خەلقنى ئويغىتىش ، تەربىيىلەش ئىشىدا جان پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەنلىكىدىن بولدى .

5) ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى شۇكى ، يېڭىلىققا ئىنتىلگۈچى ، تەرەققىياتقا ، مەرىپەتكە تەشنا ئەمگەكچان باتۇر خەلقىمىزنىڭ ئۇنى قوللىغانلىقى ۋە قوغدىغانلىقىدىن بولدى .

6) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ پىداكارلىق كۆرسەتكەنلىكى ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقى ۋە ئۇنۇمىنىڭ ياخشى بولغانلىقى ، جەمئىيەتكە بولغان تەسىرىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىدىن دېيىشكە ھەقلىقمىز . يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تۆھپىسى قانداق

بولدى؟ يېڭى مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا باي ، كەمبەغەل ، يۇرت ئىچى ياكى سىرتى دەپ ئايرىلمىدى . بەلكى كىمنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقى يۇقىرى بولسا ، كىم ياخشى ئوقۇسا شۇ قوبۇل قىلىندى . ياخشى ئوقۇغانلار كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تەقدىرلەندى ، مۇكاپاتلاندى . ياخشى ئوقۇغانلار ئارىسىدىن ئەڭ ياخشىلىرىنى تاللاپ چەت ئەللەرگىچە چىقىپ ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ بېرىلدى . ئوقۇغۇچىلارغا ئوقۇش راسخوتى سېلىنمىدى . بەلكى ئوقۇش ماتېريالىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھەقسىز تارقىتىپ بېرىلدى . كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىلدى . يىراقتىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا تاماق ، ياتاق ھەقسىز بولدى .

7) مەكتەپ باشقۇرۇشتا مۇكەممەل تەشكىلىي ئاپپارات ، مۇكەممەل قائىدە ـ تۈزۈم تۈرغۇزۇلغانىدى . توققۇز كىشىلىك مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى بار ئىدى . ئادەتتە مەكتەپ مۇدىرى ئىشلارغا مەسئۇل بولاتتى . چوڭ ئىشلار قارارلىق ھالدا ھەيئەتلەر مۇزاكىرىسىگە قويۇلاتتى . ھەيئەتلەر ئىچىدە بايلار ، ئوقۇتقۇچىلار ۋە خەلق ۋەكىللىرىمۇ بار بولاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ، ئىمتىھان ئېلىش ، سىنىپ كۆچۈرۈش ، مەكتەپ پۈتتۈرۈش ، دەرس تەييارلاش ، دەرس ئوقۇش قاتارلىق ئوقۇتۇش جەريانىنىڭ ھەممىسىدە بەلگىلەنگەن نىزام بولۇپ ، خۇلاسە قىلىنغاندا بۇ نىزاملار بويىچە ئىش كۆرۈلەتتى .

8) مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتى ياخشى ئىدى . ئازادە ، يورۇق ، تاختايلىق سىنىپلار ، ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىلىرى ، ئۆلچەملىك پارتا ـ ئورۇندۇقلار ، ئوقۇغۇچىلار ياتاقلىرى ھەممىسى پېداگوگىكىلىق ئۆلچەمگە مۇۋاپىق ئىدى .

9) ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى خىل ، ئاكتىپچانلىقى يۇقىرى ئىدى .

ئۇلار مىللەتنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئاقارتقۇچىلىرى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنەتتى . دەرسنى ئەستايىدىل تەييارلايتتى ، ئوقۇغۇچىلارغا كۆيۈنۈپ دەرس بېرەتتى .

10) ئوقۇتۇش مەزمۇنىدا بىر يۈرۈش دەرسلىك قوللانمىلار بار بولۇپ ، تەبىئىي پەن ، ئىجتىمائىي پەن ۋە ھەپتىدە ئىككى سائەت ئەخلاق تەربىيە دەرسى ، ئىككى سائەت دىن دەرسى ئۆتۈلەتتى .

11) ئوقۇتۇش ئۇسۇلى يېڭىچە ئىدى . كونا مەكتەپلەرنىڭ قۇيۇپ قويۇش ئۇسۇلى بىكار قىلىنغانىدى . ياۋروپا مائارىپىنىڭ بىر يۈرۈش يېڭىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرى قوبۇل قىلىنغانىدى . ئوقۇتۇشتا كۆز-سەتمىلىك دەرس ئۆتۈش تەلەپ قىلىنغانىدى . جۇغراپىيە ئوقۇتقۇ-چىلىرى كېچىلىرى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاي ، يۇلتۇزلارنى كۆزىتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى . ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا سوئال ـ جاۋاب، ئۆزئارا مۇلاھىزە ، مۇزاكىرە قىلىش ، ئوقۇتقۇچى يېتەكلەش ، ئوقۇ-غۇچىلار جاۋاب تېپىشتەك ئۇسۇللار قوللىنىلغاچقا ئوقۇتۇش ئۇنۇمى زور بولغانىدى . قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىنى پۈتتۈر-گەنلەر ياخشى ئوقۇتقۇچىلاردىن بولۇپ قىسقا مۇددەتلىك بوغالتىرلىق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر چوڭ ـ چوڭ ھېسابات ئىشلىرىنىڭ ھۆددە-سىدىن چىقالايدىغان لاياقەت يېتىشۈرگەنىدى ، ئەخلاقىي تەربىيە دەرسى جانلىق ۋە كۆچلۈك قاراتمىلىققا ئىگە ئىدى . شۇڭا ئوقۇغۇ-چىلار ئاربىسىدا ناشايان ئىشلار بىلەن تەنقىدلىنىدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىدى . ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭى مەكتەپ قوينىغا كىرەلمىگەن-لىكىدىن پەخىرلىنەتتى ھەمدە ئاۋام خەلقىگە ئولۇشمىز ، ئەمەلىي ئىش ـ ھەرىكىتىمىز بىلەن تەسىر كۆرسىتىشىمىز لازىم ، دەپ قا-رايتتى . بۇ خىل ئىدىيە ئوقۇغۇچىلارنىڭ گەپ ـ سۆز ، مېڭىش ـ تۇرۇش

تاكى كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق تەرەپلىرىدە روشەن نامايان بولۇپ تۇراتتى .

12) مەكتەپ تەنتەربىيىسى ۋە كەنت تەنتەربىيە ئىشلىرى بىر گەۋدە سۈپىتىدە راۋاجلاندۇرۇلغاندى . بۇنىڭغا مەكتەپ يېتەكچىلىك قىلاتتى ، ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ئوقۇغۇچىلار دۈمباق ، سۇناي ، نەي قاتارلىق چالغۇ ئەتىرىتىنىك ئورۇنلىشىغا ماس ھالدا ناخشا بىلەن مەـ ڭىش ـ تۇرۇش قىلاتتى ۋە گىمناستىكا ئويناياتتى . پۈتۈن مەكتەپ بىر گەۋدە سۈپىتىدە بويسۇرە قاتارغا تىزىلاتتى . ھەربىر ئوقۇغۇچىنىك مۇقىم ئورنى بولاتتى . سازغا ۋە كوماندىغا كەلتۈرۈپ تەكشى تاشلانغان قەدەم ، يۇقىرى روھىي كەيپىيات ، تەسىرلىك ، جۇشقۇن ناخشا ساداسى كەنتنىك ئەتىگەنلىك جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ ، بىر كۈنلۈك يېڭى ھاياتنىك باشلانغانلىقىنى نامايان قىلاتتى ۋە كېچىسى سوۋۇغان قانـ لارنى قىزىتىپ ھاياجانلىق مەنزىرە پەيدا قىلاتتى . ھەر كۈنى يەـ قىن ـ يىراقلاردىن كېلىپ كۆرگۈچىلەرنىك بىر قىسمى ئۆز ھېسسـ ياتىنى باسالماي قالاتتى ھەمدە كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكەتتى . بۇ خىل كۆرگۈچىلەر گايى بىرقانچە يۈز ، كەم دېگەندە 50 ـ 60 كـ شىدىن كەم بولمايتتى .

دەرستىن سىرت ھەرخىل توپ تۇرلىرى ، يېنىك ئاتلېتكا ، چېـ لىش ۋە باشقا تەنتەربىيە تۇرلىرى بويىچە قاينام ـ تاشقىنلىق مەنزىرە شەكىللىنەتتى . ھەر جۇمە كۈنى دەم ئېلىش قىلىناتتى . خەلق توپى جۇمە نامىزىدىن قايتىپ پۇتبول مەيدانىغا جەم بولاتتى . چوڭلار ، ياشلار ، ئوقۇغۇچى ، ئوقۇتقۇچىلاردىن تەشكىللەنگەن كومـانـدىـلار كۆچلۈك رىقابەت بىلەن مۇسابىقە قىلاتتى . بۇنى يۇرت خەلقى ھەمـ مىسى دېگۈدەك كۆرەتتى . ئوقۇتقۇچىلارغا نىسبەتەن ئالقىش ، ئاپىرىن ساداللىرىنى ياڭرىتىپ ئىلھام ، مەدەت بېرەتتى . پۇتبول يۇرت خەلقى

ئۇچۇن ئومۇمىي پائالىيەتكە ئايلانغاندى . پۇتبول مەيدانى ، مەكتەپ سەيناسى چوڭ كوچىلاردا ھەرقاچان ، ھەرۋاقىت توپ ئويناپلۇۋاتقان ئەھۋالنى ئۇچراتقىلى بولاتتى .

باشقا تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن يىلدا بىر قېتىم مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلاتتى . ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەنلەر مەيلى مەكتەپ ئىچى ، مەكتەپ سىرتىدىكىلەر بولسۇن ، يۇرت خەلقى ئالدىدا مۇكاپات تارقىتىلىپ بېرىلەتتى . كېيىن باشقا كەنتلەردە مەكتەپ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل پائالىيەت يېزا ، ناھىيە ، ۋىلايەت ھەتتا ئۆلكە بويىچە ئېلىپ بېرىشقا يۈزلەنگەنىدى .

13) مەكتەپ مۇھىتى ، ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلار تازىلىقى چىڭ تۇتۇلاتتى . مەكتەپ سەيناسى ، سىنىپ ، ئىشخانا تازىلىقلىرى ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن بۇرۇن خالىسانە تازىلىغۇچىلار تەرىپىدىن ئورۇندىلىپ بولاتتى . مەكتەپ ئالدىدىكى چوڭ كۆلنىڭ سۈيى ھەمىشە بىرخىل كۆپكۈك تۇراتتى . بۇ كۆل يۇرت سۈيىدىن ھەرقاچان بىمالال تەمىنلىنىش كاپالىتىگە ئىگە ئىدى . مەكتەپنىڭ ئەتراپى تېرەك ۋە سۆگەت دەرەخلىرى بىلەن ئورالغان بولۇپ تولىمۇ گۈزەل ۋە ھاۋالىق ئىدى . مەكتەپ تام ، دېرىزە ئەينەكلىرى ھەمىشە خۇددى ھازىر رېمونتلاپ ، سۈرتۈپ قويغاندەك پاكىز ئىدى .

ئوقۇتقۇچىلار پاكىز ، رەتلىك كىيىنىپ ، چاچ ـ ساقاللىرىنى ئالدۇرۇپ يۈرەتتى . مەكتەپنىڭ پار مۇنچىسى ئۇلار ئۈچۇن ھەرقاچان ئوچۇق ئىدى . ئوقۇغۇچىلار نۆۋەت بويىچە ھەپتىدە بىر قېتىم يۇيۇندۇرالاتتى . ھەپتىدە بىر قېتىم كىيىم ـ كېچەك ، پۇت ـ قول ، دەپتەر ـ قەلەم تازىلىقى تەكشۈرۈلۈپ تۇراتتى . ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا يەككە ھالدا بىلىم ئالغۇچىلار بولۇپ قالماستىن ، مەدەنىيەت قوبۇل

قىلغۇچىلار ۋە تارقاتقۇچىلار ئىدى .

14) ئوقۇغۇچىلار ئارا سۆز سۆزلەش ، شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىش ، ناخشا ئېيتىش ، ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا قاتارلىق تۇرلەردە قەرەللىك مۇ- سابىقە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ تۇراتتى . بەزى تۇرلەرنىڭ دەرستىن سىرت كۇرۇژۇكلىرى بار ئىدى . يىلدا بىرقانچە قېتىم تاللانغان نومۇرلار ئاممىغا كۆرسىتىلىپ تۇراتتى .

15) ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەت پوچېركىسى چىڭ تۇ- تۇلغانىدى . بىرىنچى ، ئىككىنچى سىنىپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئال- دىنقى شەرتى خېتى چىرايلىق ، ئىملاسى توغرا ۋە قائىدىلىك بولۇشى شەرت قىلىناتتى . ئۇنىڭدىن باشقا بىر ھەپتىدە بىر سائەتتىن ئىككى سائەتكە قەدەر خۇشخەت دەرسى ھەممە سىنىپلارغا ئۆتۈلۈپ تۇراتتى . خەتتاتلىقتا ئالاھىدە ياخشى بولغانلارمۇ جەمئىيەتنىڭ ۋە مەكتەپنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولاتتى ۋە مۇكاپاتلىناتتى .

16) ئىمتىھان تۈزۈمى قاتتىق ئىدى . يىللىق ئىمتىھان ھەم قە- غەزچە ، ھەم ئېغىزچە ئېلىپ بېرىلاتتى . سوئال مەكتەپ ئىلمىي ھەيئىتى تەرىپىدىن چىقىرىلاتتى . قەغەزچە ئىمتىھان ئېلىشتا پارتا ـ ئورۇندۇقلار مەكتەپ سەھنىسىگە تىزىلىپ ، كومىسسىيىلەر بىر تۇتاش بەلگىلىنىپ ، پاراللېل سىنىپلاردىن بىرلا ۋاقىتتا ئېلىناتتى . ئېغىزچە ئىمتىھانمۇ چەك ئالدۇرۇش يولى بىلەن ئېلىناتتى . ئىككى نەتىجە قېتىلىپ خۇلاسە قىلىناتتى . بولۇپمۇ مەكتەپ پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى ئالاھىدە ئۇسۇلدا داغدۇغىلىق ئېلىناتتى . نەتىجە ئاتا ـ ئانىلار قاتـ ناشقان چوڭ يىغىندا ئېلان قىلىناتتى . ئوتتۇرا سىنىپ ، ئوتتۇرا تېخنىكوم (بوغالتىرلىق سىنىپى) نى پۈتتۈرگەنلەرگە خىزمەت تەقسىم قىلىپ ئىش ئورۇنلىرىغا داغدۇغىلىق ئۇزىتىلاتتى .

17) يېڭى مەكتەپنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە چوڭ نەتىجىسى ئايالالار ئازادلىقى ۋە باراۋەرلىكىنى تەۋسىيە قىلغان ، ئۇنى مائارىپ سېپىدە ئەمەلىيلەشتۈرگەنىدى . بۇ يېڭى مەكتەپ دۇچ كەلگەن قىيىن مەسىلە لەرنىڭ بىرى ئىدى . يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر قىزلارنىڭ ئوقۇشىغا جان جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ : «باي ئوغۇللارنى ئوقۇتسۇن ، قىزلارنى ئوقۇتمەن دېگىنى نېمىسى؟» دېگەنگە باھاۋۇدۇن باي «بوپتۇ سىلەر ئوقۇتمىساڭلار ، ئوقۇتماڭلار ، ئاۋال مەن ئوقۇتمەن» دەپ ئالدى بىلەن ئۆز پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە بەرگەن . راھىلە موللا ئاچامدەك قەيسەر ئايالالار قىزلارغا ئوقۇتقۇچى بولۇش ئۈچۈن مەيدە كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەن بۇ قىيىن ئۆتكەلمۇ ئوڭۇشلۇق ھەل قىلىنغانىدى ھەمدە قىزلار مەكتىپىنى ئايرىم قۇرۇپ ، ئوقۇش يېشىدىكى قىزلارنىڭ مەكتەپكە تولۇق كىرىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ ، قىز ـ ئايالالارنىڭ ئائىلە مەستۇرىسى بولۇش تارىخىغا خاتىمە بەرگەنىدى .

* * *

ئېكىساق يېڭى مەكتىپى ئەينى ۋاقىتتا ئادەتتىكى بىر مەكتەپ بولماستىن ، جاھالەت دۇنياسىدىكى بىر مۆجىزە ، تۇن قاراڭغۇلۇقىدىكى بىر نۇرلۇق مەشئەل ئىدى . ئۇ قىيىنچىلىق ، قارشىلىق ۋە كۆرەش ئىچىدە دۇنياغا كەلدى ، مۇستەھكەملەنىدى ، زورايدى ۋە مېۋە بەردى . ئۇ ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى بولۇپ پۈتۈن شىنجاڭ رايونىغا يېڭى مەكتەپ مائارىپ ئۇرۇقىنى چېچىپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسىنى سالدى . بۇ ۋاستىلىك ھالدا نۇرغۇن زىيالىيلارنى يېتىشتۈرۈپ ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى ، ئۇ خەلققە ئۈمىد بېغىشلاپ ، مىللەتنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇپ ، ئۇلارنى يېڭىلىققا ، تەرەققىياتقا ، دۇنياغا تەلپۈندۈرگەنىدى . ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ، خەلقپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ، مىللەتپەرۋەرلىك روھى مەڭگۈ نۇر چاچقۇسى ، ئۇنىڭ شانلىق ئوبرازى تارىخ بېتىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ ، خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ .

ئاتۈشتا ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپچىلىق ھەربكىتى

سەيپىدىن ئەزىزى

ئېكىسائقتىكى باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئېكىسائقتا قۇرۇلغان يېڭىچە پەننىي مەكتەپ چوڭ تارىخىي ياشلىنىش ابولۇپ ، يېڭى مائارىپچىلىققا ئوبدان ئاساس سېلىپ بەردى . بۇ يېڭى مائارىپ ھەربكىتىنىڭ تەسىرى ۋە تۇرتكىسى بىلەن 1934 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن ، ئاستىن ئاتۇشتا تارىختا كۆرۈلمىگەن يېڭى بىر مائارىپچىلىق ھەربكىتى باشلاندى . بۇ ھەربكەتنى يالغۇز ئاتۇش ، قەشقەر تارىخىدىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن شىنجاڭ تارىخىدىكى ، ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەمدىكى يېڭى مائارىپ ھەربكىتى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . بۇ ھەربكەت كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ ياخشى ئاساس سېلىپ بەردى .

ئاتۇشتىكى بۇ مائارىپ ھەربكىتىگە تۇركىيىدىن قايتىپ كەلگەن مەمتىلى ئەپەندى ـــ توختى ھاجى ئوغلى مەن بىلەن بىر تۇغقانىڭ بالىلىرى (دادامنىڭ ھەدىسىنىڭ ئوغلى) . ئۇ ياش ۋاقتىدا ئەنجانغا چىقىپ كېتىپتىكەن . بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن تاشكەنتكە بېرىپ ئۇ يەردە ھەم قارا خىزمەت قىلىپ ھەم ئوقۇپتۇ . ئۇ ئوتتۇرا بىلىم ئالغاندىن كېيىن ئالىي مەكتەپكە كىرىپ ، تۇرمۇش

قىينىچىلىقىدا ئوقۇشنى داۋام قىلدۇرالماپتۇ ، يەنە بىر ۋاقىت ئەمگەك قىلىپ يۈرۈپ ، قارا دېڭىز بويىغا بارغاندىن كېيىن تۈركىيەدىن كەلگەن بىر پاراخوت خىزمەتچىسى بىلەن تونۇشۇپ ، تۈركىيىگە بېرىپتىكەن . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، تۈركىيىدە ئاۋۋال خېلى قىينىچىلىقتا باشتىن كەچۈرۈپتۇ . كۈنلۈكچى بولۇپ قارا خىزمەت ئىشلەيدىكەن ، قورسىقىنى ئاران تويغۇزىدىكەن . تۇرار جايى مۇقىم ئەمەس ئىكەن . ئۇ بىر ئاشخانىغا بېرىپ تاماق يەپ يۈرىدىكەن . ئاشخانا خوجايىنى بۇنىڭ تەمبۇر چېلىپ ، ناخشا ئېيتقىنىنى كۆرۈپ ، ئۇنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ (مەمتىلى ئەپەندى ئەسلىدە تەمبۇر چېلىشقا ئۇستا ھەم ئوبدان ناخشىچى بولۇپ ، قەشقەردىن ئېلىپ ماڭغان تەمبۇرىنى تاشلىماي تۈركىيىگىچە ئېلىپ بېرىپتىكەن) . ئۇ بىكار ۋاقىتلىرىدا ھېلىقى ئاشخانا خوجايىنىنىڭ تەلىپى بىلەن ئاشۇ ئاشخانىدا تەمبۇر بىلەن ناخشا ئېيتىپ بېرىدىغان بوپتۇ . ئاشخانىنىڭ خېرىدارىمۇ كۆپىيىپتۇ ، بارا ـ بارا تۈرك سازچى ، ناخشىچىلىرى بىلەنمۇ دوست بوپتۇ . بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى خوجايىن بۇنى قاناداقتۇر بىر ئەمەلدارغا تونۇشتۇرۇپ قويۇپتۇ . ئۇ ئەمەلدار ئۇنى مەكتەپكە كىرگۈزۈپ قويۇپتۇ . ئوقۇپ ياخشى بىلىم ئاپتۇ ، ئۇ كېيىن «تۈرك گەنجلەر (ياشلار) بىرلىكى» دېگەن تەشكىلاتقا قاتنىشىپتۇ . ھەر خىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدىكەن ، ئۇ يەردىكى ياشلارنىڭ ئارىسىدا خېلى ھۆرمەتلىك ئادەم بولۇپ قاپتۇ . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، بىر كۈنى ئاشۇ ياشلار جەمئىيىتىنىڭ قانداقتۇر بىر چوڭ مەجلىسى بوپتىكەن ، مەجلىستە مەمتىلى ئەپەندىنى سۆزگە تەكلىپ قىپتۇ ، ئۇ ئالدىن تەييارلانمىغاندىن كېيىن قىينىلىپ قاپتۇ . كېيىن سەھنىنىڭ تاشقىرىسىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى ئېلىپ كېلىپ ، ئۆزى يازغان

شېئىرغا ئىشلىگەن ھىر ناخشىنى تەمبۇر بىلەن ئېيتىپ بېرىپتۇ ، بۇ شېئىر مۇنداق ئىكەن :

ھىز ئۇيغۇرنىڭ ھالىلىرى كۆڭلىمىز نۇرلۇق ،
ھېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق ھايات يولىمىز ئۇلۇغ .
كۆپ زامانلار سەرسان بولدۇق زالىم قولىدا ،
دەريا ـ دەريا قانلار تۆكتۇق ئەرك يولىدا .

ھىزگە گويا دوزاخ بولدى بۇ ئانا ماكان ،
ئەسىر بولدۇق ، تۇتقۇن بولدۇق ، ھالىمىز ياماں .
كۆرمىش بىلەن ئۆتتى ئەسىر ، شانىمىز ئۇلۇغ ،
ھىزگە ئەمدى ياراشمايدۇ خارلىق ۋە قوللۇق .

كۆپچىلىك ئۇنىڭ بۇ ناخشىسىنى ناھايىتى چوڭ تەنتەنە بىلەن ئالقىشلاپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۇيغۇر سازچى ـ ناخشىچى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ يۈرۈپتۇ . شىنجاڭدا خەلق قوزغىلىڭى بوپتۇ دېگەنىنى ئاڭلاپ ، قايتىشىنى تەلەپ قىلىپ خېلى ھەرىكەت قىلغانىكەن كېيىن ئاشۇ ياشلار تەشكىلاتى بىرنەچچە ئادەم بىلەن شىنجاڭغا قايتۇرۇپتۇ .

مەمتىلى ئەپەندى شېڭ شىسەي ھاكىملىققا تىكلەنگەندىن كېيىن بىرقانچە ۋاقىت بوش تۇرۇپ ، ھىزنىڭ ئۆيگە جىقىراق كېلىپ ـ كېتىپ يۈردى . ئۇنىڭدا يولداشلار بىلەن تۇرىمىزمۇ ، قايتىمىزمۇ دېگەن ئىككى ئىش دائىم سېزىلىپ تۇراتتى . تۇغقانلار بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاكىسى ئىزاھىدىن ئۇنىڭ قايتىپ كېتىشىگە پەقەت رازى ئەمەس ئىدى .

ئۇ يۇرتتىن ، تۇغقانلاردىن ئايرىلغۇسى يوقلۇقىنى لېكىن قانداقتۇر ئەندىشە بارلىقىنى ئېيتاتتى . ئاكىسى نىزامىدىن بىر كۈنى ئۇنى باشلاپ بىزنىك ئۆيگە كەلدى . ئۇنىڭ مەقسىتى ـــ ئانام بىلەن بىللە تۇرۇپ ئۇنى ئېلىپ قېلىش ئۈچۈن نەسىھەت قىلماقچى ئىكەن . ئانام جىق سۆز قىلىپ قالدۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى . نىزامىدىنمۇ يېلىنىپ كۆز يېشى قىلدى . مەنمۇ ئۇلارنى قۇۋۋەتلەپ تۇرۇۋالدىم . ئاخىر ئۇ قېلىشقا رازى بولدى . ئەتىسى ئۇ مېنى باشلاپ شەھەرگە ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن مەجىدىن ئىپەندى دېگەن دوختۇرنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى . ئۇلار قېلىش ياكى كېتىش توغرىسىدا جىق سۆزلەشتى . مەمتىلى ئىپەندى جىق سۆزلەرنى قىلىپ قېلىشقا دالالەت قىلغاندىن كېيىن مەجىدىن ئىپەندى يۇمشاپ : «سەن مۇنداق دېسەڭ ، مېنىڭمۇ ئىلاجىم يوق ، مەھمۇت سىجاڭ چوقۇم قويۇپ بەرمەيدىغان ئوخشايدۇ . قالساق قالدۇق . لېكىن ، ھاياتىمىز خەۋپىتە» دېگەن مەزمۇندا سۆزلىدى . مەمتىلى ئىپەندىنىڭ ئاخىر : «قايتىپ كەتمەيمىز ، مىللەت ئۈچۈن بىرئاز ئىش قىلىپ ئۆلۈپ كەتسەك ئارمان يوق» دېگىنى ئېسىمدە ، بۇ ۋاقىتتا مېنىڭ قەشقەر شەھىرىدە ۋالىي مەھكىمىسىدە كاتىپلىق قىلىپ يۈرگەن ۋاقتىم ئىدى . ئۇ كۈنى مەمتىلى ئىپەندى ماڭا «كاتىپلىقىڭنى تاشلاڭ ، ئاتۇشقا كەتتۇق» دېدى . نېمە قىلىمىز دېسەم «مەكتەپ ئاچىمىز» دېدى . ئەتىسىلا بىز ئاتۇشقا ماڭدۇق ، ئىككىمىز بىر مەپىگە ئولتۇرۇپ يولغا چىقتۇق . ئۇ يولدا ماڭا جىق نەرسىلەرنى سۆزلەپ بەردى . ياش ۋاقتىدا شىنجاڭدا تارتقانلىرى ، ئوقۇش ئارزۇسى بىلەن بېرىپ تاشكەنتتە ئوقۇيالماي ، تۇركىيىگە كەتكەنلىكى ۋە باشقىلار . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئاتۇشتا قانداقچە يول بىلەن مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتىدىغان پىلانىنى ماڭا سۆزلەپ بەردى . مەن تېخى

ياش بالا بولساموُ ئوقۇشقا قىزىقىدىغانلىقىمدىن بەك روھلاندىم . ئۇ ئاتۇشقا بارغاندىن كېيىن ئۆزىنى قوللايدىغان بىرقانچە مۇتەۋەرلەرنى تېپىپ ھەربىرىدە باشلايدىغانلىقى ، مېنىڭ ئىدراكلىق ياخشى دوستلار-دىن بىر قىسىم ياشلارنىڭ تىزىملىكىنى تەييارلىشىمنى تاپشۇردى . ئا-تۇشقا بېرىپ بىرەر ھەپتە دېگۈدەك بىر قىسىم ئىلغار مۇتەۋەرلەر ، ياش دوستلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ پىلانى بويىچە مەكتەپ ئېچىشقا كىرىشىدىغان بولدۇق .

پىلان : ئىككى قوللۇق تەييارلىق قىلىش ـــ بىرى ، قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىملەر كۇرسى ئېچىش ، يەنە بىرى ، ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىنىڭ ھەممىسىدە 24 مەكتەپ سېلىش ، ئالتە ئاي ئىچىدە ھەممە تەييارلىقىنى تۈگىتىپ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇشىنى باشلاش ـــ بۇ بەك مۇھىم لېكىن جىددىي پىلان ئىدى . بىز بۇنى خۇشاللىق بىلەن قوللىغان بولساقمۇ ، بۇ پىلاننى مۇنداق قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىجرا قىلىشقا كۆزىمىز يەتمەيتتى . لېكىن ، مەمتىلى ئەپەندى بىزنى ئى-شەندۈرەتتى . ئۇنىڭ قەتئىي بەل باغلىغان جاسارىتى ، ئىشەنچى ، چاقماقتەك ھەربىكتىگە قاراپ بىز ئەگەشتۇق . مۇئەللىملەر كۇرسى دەرھاللا ئاستىن ئاتۇش ئوڭ ئېرىقتىكى بىر مەدرىسىدە ئېچىلدى . بىرقانچە ئىلغار زىيالىيلار ۋە بايلاردىن مەكتەپ ھەيئىتى قۇرۇلدى . ئۇلار كۇرسقا يېقىندىن ياردەم قىلدى . ئىككى ھەپتىدىن كېيىن ھەممىمىز ياش تەلەپكارلار ، 60 بالا ئاشۇ مەدرىسىدە ياتىمىز ، تامىقى-مىزدىن باشلاپ خىراجىتىمىزنىڭ ھەممىسىنى مەكتەپ ھەيئىتى بايـ-لاردىن توپلىغان ئىئانە بىلەن تەمىن قىلىدۇ . مۇشۇنداق چوڭ ھەرـ-كەتتە مەمۇرىي ، تەشكىلىي ، ئىلمىي جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىدـ-غان ئادەم بىرلا ئاشۇ مەمتىلى ئەپەندى . ئۇ يەنە مەكتىپىمىزنىڭ ئو-

قۇتقۇچىسىمۇ بىرلا مەمتىلى ئەپەندى . تىل ، ھېساب ، جۇغراپىيە ، تارىخ دەرسلىرىنى ئۆتىدۇ . دەرس تەييارلاش ، تۇرمۇش تەرتىپىنى باشـ قۇرۇش ، دەرس ئۆتۈش ، مەكتەپ ھەيئىتى بىلەن مەسلىھەتلىشىش ، ئۇنىڭدىن كېيىن كۈنىگە ئالتە سائەت دەرس ئۆتۈش ، تېخى بۇلاردىن باشقا ، ئەتىگەندە بىر سائەت ، چۈشتىن كېيىن دەرستىن چۈشكەندىن كېيىن بىر ـ ئىككى سائەت تەنھەرىكەت مەشغۇلاتى ، مەشق قىلىشقا باشچىلىق قىلىش ـــ مۇشۇنداق جاپالىق خىزمەتتە تىرىشچانلىق بىـ لەن ئىشلىدى . ئۇ ئادەمنىڭ قىلىدىغان ئىشى تېخى بۇلا ئەمەس . كەچلىكى ئۇلگۈرسە تاماق يەپ ، بولمىسا بىر نانىنى قوينىغا سېلىپ ئات مىنىپ چىقىپ كېتىدۇ . كېچىدە كەنتلەرگە بېرىپ ، ئۆزى تەشكىل قىلغان ئاتلار ھەيئىتى بىلەن مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ . ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ . پۇلدارلارنى يىغىپ ئىئانە توپلايدۇ . شۇنداق قىلىپ بىرەر جايىنى تېپىپ ، ئۇخلىسا ئۇخلاپ ، ئۇخلىمىسا ئۇخلىماي، يەنە قايتىپ كېلىپ بىزگە دەرس بېرىدۇ . كۆپ ۋاقىتلاردا ئۇ ئادەمنىڭ باشقا كەنتلەردىن قايتىپ كېلىپ ، توپتوغرا دەرسخانىغا كىرگەندە ، بىز ئۇنىڭ بەك چارچىغانلىقىنى ۋە كۆزلىرى ئۇيقۇسىزـ لىقتىن قىزىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئايايتتۇق . لېكىن ، ئۇنىڭدا تەتۇرىسىچە روھىي ئۈستۈنلۈك كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئۇ كىرىپلا ئاۋۋال بىزگە خۇشاللىق بىلەن كەنتلەردە مەكتەپ سېلىشنىڭ ياخشى كېـ تىپ بارغانلىقى ، پىلانىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئۈمىد بارلىقىنى سۆزـ لەپ بېرىپ ، ئاندىن دەرس ئۆتۈشكە باشلايتتى . بۇنىڭ مۇشۇ ھەرـ كىتى ـــ ئاشۇ ئۈمىدۋار ، جۇشقۇن قىياپىتىنىڭ ئۆزى بىزگە ناھايىتى چوڭ تەربىيە ۋە ئىلھام بولاتتى . بىز ئاز دەم ئېلىپ بولسىمۇ ، جىقراق ئوقۇشقا كۈچ چىقىراتتۇق .

بۇنداق بىر مۇھىم ھەم جىددىي پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئاسان ئەمەس ئىدى . لېكىن ، پىلان ئەملگە ئاشتى . ئالتە ئايدا ئەمەس ، ۋاقىتتىن ئىلگىرى بەش ئايدا ئەملگە ئاشتى . ئەملگە ئاشقانلىقىمۇ ئويلىمىغان دەرىجىدە تولۇق ئەملگە ئاشتى . بىز مۇئەللىملەر كۇرسىنى پۈتتۈرۈپ ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ باشچىلىقىدا كەنت ـ كەنتلەرگە بېرىپ يېڭىچە سىلىنغان مەكتەپلەردىكى سىنىپتا پاكىز ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۇستەل ئۈستىدىكى تىزىم بىلەن تونۇشۇپ ، دوسكا ئالدىدىكى بورنى قولىمىزغا ئېلىپ ، دەرس باشلاپ كەتتۇق . ھەقىقەتەن كارامەت ئىش ، دېمىسىمۇ ئىشەنگىلى بولمىغۇدەك ئىش . ئالتە ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بىر ياقتىن 60 مۇئەللىم تەييارلاش ، بىر ياقتىن 24 كەنتتە 24 مەكتەپ سىلىش ، 10 مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچىلارنى يېڭى مەكتەپتە ، يېڭى پارتىلارغا ئولـ تۇرغۇزۇپ ، دەرس ئاڭلاشقا تەييار قىلىش ـــ راستىنلا قالتىس ئىش . ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى ، قەتئىي ئىرادىلىك ، جۇشقۇن روھلۇق ۋە خەلق ئۈچۈن ، خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن ھەممىنى ئۇنتۇغان ھالدا پۈتۈن ھاياتى بىلەن بېرىلىدىغان ئاشۇنداق ئادەم بولغاندىلا مۇنداق كارامەت ئىشنى قىلغىلى بولىدىكەن .

لېكىن ، ئاتۇشتىكى بۇ يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ پىلانى ئاسانلىق بىلەن ئەملگە ئاشقىنى يوق . ماددىي ، تەشكىلىي جەھەتتىكى بىر قاتار قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىش قىيىن بولدى . بۇنىڭ سەۋەبى كۆپچىلىك خەلق ، ئاتىلار ، ئاتىلار ھەيئىتى ، مەرىپەتپەرۋەر بايلار چوڭ يارەم قىلدى . ئاساسىي قىيىنچىلىق ـــ قالاقلىق بىلەن ئىلغارلىق ، دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن پەن ـ مەدەنـ يەت ئارىسىدىكى كۈرەش بولدى . قالاق كۈچلەر ، روھانىيلار بۇ ھەـ

رىكەتكە تۇرلۈك يوللار بىلەن قولىدىن كېلىشچە قارشىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلدى . كۆرمەش جىددىي بولدى . مۇئەللىملەر كۇرسىنىڭ ئوقۇشى ۋە يېزىلاردا مەكتەپ سېلىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن ئەكسىيەتچىلەر ، مۇتەئەسسىپ روھانىيلار ئاۋۋال ھەرخىل ئەكسى تەشۋىقات ۋە ئىغۋالارنى قىلىشقا باشلىدى : «كالتە قۇيرۇقلار ، دەھرىلەر دىنىمىزغا قارشى ھەرىكەت باشلىدى . بولشېۋىكلارنىڭ مەكتەپلىرىنى سالغىلى ۋە ئاچقىلى تۇردى . بۇلار ھەممىسى مۇناپىق ، ئىمانسىز ، كالتە قۇيرۇق ، ئۇزۇن چاچ ، ساقىلى يوق ، دىنسىزنى قوغدايلى... » دېگەنگە ئوخشىغان گەپلەر ، ھەتتا بەزى مۇتەئەسسىپ ئاخۇنلار مەسچىتلەردە نامازدىن كېيىن ئىغۋا قىلىشقا باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ـ ئىككى ئايدىن كېيىن بەزى كىشىلەر بىزگە تەتۇر قارايدىغان ، ھومىيىپ قاچىدىغان ، كېيىن تىللاپ ھاقارەت قىلىدىغان بولدى . بىز مۇئەللىملەر كۇرسىدىن جۇمە كۈنلىرى ئۆيىمىزگە بېرىپ قايتىشتا تامنىڭ كەينىدە تۇرۇپ تاش ئاتىدىغان ، ھەتتا ئورنۇپلىپ كالتەك بىلەن ئۇرىدىغان ئىشلار پەيدا بولدى . بىز بەش ـ ئوندىن مېڭىپ ئۆزىمىزنى مۇداپىئە قىلاتتۇق . ئايرىم بالىلار قورقۇپ مەكتەپكە بارالمايدىغان بولدى . بەزىلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا ئاخۇنلار بېسىم ئىشلەتكەندىن كېيىن بالىلىرىنى ئەۋەتمەي قويدى . لېكىن ، يەنە مەمتىلى ئەپەندى بىر ياقتىن خەلق ئاممىسىغا يۆلىنىپ ، يەنە بىر ياقتىن مەھمۇت سىجاڭنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ ، ئۇنۇملۇك تەدبىر ۋە كۈرەشلەر بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يېڭىپ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ كەتتى .

ئەكسىيەتچىلەر ، روھانىيلارنىڭ نەزەرىدە ، بىز ئاشۇ ئوڭ ئېرىنقىقا توپلانغان ئوقۇغۇچىلار گويا كى دىنغا قارشى گۈرۈھ ، بولشېۋىكلارنى

تەشۋىق قىلىدىغان كالتە قۇيرۇقلار ، قانداقتۇر قورقۇنچلۇق يامان ئا-دەملەر بولۇپ قالدۇق . دېمىسىمۇ بىزنىڭ تۇرقىمىزدا بىراقلا ئۆزگە-رىش بولدى . كالتە چاپان كىيدۇق ، بېلىمىزدە بەلۋاغ يوق . چاچ قويدۇق ، ساقال ـ بۇرۇت يوق . بېشىمىزدا غەيرىي ـ رەسمىي شەپكە ، ئېيتقىنىمىز يېگىچە شېئىر ، مېگىشىمىز باشقىچە ، دېمىسىمۇ قە-يا پتىمىز ، ھەرىكىتىمىز بىلەن ئادەتتىكى خەلقتىن ئالاھىدە بولۇپ قالدۇق . لېكىن ، بىز يېتىم قالمىدۇق . كۆپچىلىك ، خەلق بىزنى قوللىدى . ياشلار قوللىدى ، ئاتا ـ ئانىلار قوللىدى . ئەمما ، كۆرەش جىددىيلىشىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، مەھەللىلەردە سېلىنىۋاتقان بىرمۇنچە مەكتەپلەر ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تەھدىت سېلىشى بىلەن توختاپ قالدى . بىزنىڭ ئوقۇشىمىزمۇ توختاش خەۋپىگە دۇچ كەلدى . ئاشكارا ، يوشۇرۇن تىللاش ، ئۇرۇش كۆپەيدى . بىزنىڭ ئوقۇغۇچى-لارنىڭ ئارىسىدا بېشى يېرىلغان ، پۇتى سۇنغانلار پەيدا بولدى . مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھاياتىمۇ تېخىمۇ چوڭ خەۋپكە دۇچ كېلىپ قالدى . ئەمدى يۇقىرى رەھبەرلىكتىن ياردەم ئالمىغاندا ، پۈتۈن ھەرىكەت توختاپ قالىدىغان ئەھۋالغا كېلىپ قالدى .

شۇ ئەھۋالدا مەمتىلى ئەپەندى بىز ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ ، قەشقەر شەھىرىگە بېرىپ ، مەھمۇت سىجاڭغا ئەھۋالدىن دوكلات بې-رىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا خەۋەر قىلدى . مەھمۇت سىجاڭنىڭ كەلمەي تۇرۇۋېلىر دېگەن جاۋابىغا قارىماي ، ئوقۇشنى توختىتىپ قويۇپ بىر ھەپتە ئالاھىدە ، جىددىي تەييارلىقلار قىلدۇق . شېئىر ـ ناخشا ئۆگە-نىش ، مەشكە مېگىشنى ئۆگىنىش ، يېگى كىيىم تىككۈزۈش (ئوخ-شاش كىيىم) شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىككى كىشىلىك ، بىر كۆرۈ-نۈشلۈك «شكايەتنامە» تەييارلاش ، بۇ شكايەتنامىگە مەن ۋە

مەھەممەت ھۈسەيىن دېگەن يەنە بىر بالا تەييارلاندۇق . مەمتىلى ئە-
پەندى سۆزىنى ئۆزى يېزىپ يادقا ئالدۇرۇپ ئۆزى رېژىسسور بولۇپ
ئۆگەتتى . قاتىلاق تەييارلىق بىلەن بىر ھەپتىگە يەتمەي ، بىر جەڭ-
گىۋار تەشۋىقاتچى ئەترەت مەيدانغا كەلدى . شەھەرگە قاراپ يولغا
چىقتۇق .

بىز يولغا چىققان كۈنىمىز چوڭ ـ كىچىك ، ئەر ـ ئايال ، يۇرت
يىغىلىپ ئۇزاتتى . كىشىلەردە بەك ھاياجانلىنىش ھېسسىياتى كۆرۈ-
لۈپ تۇردى . بىزنىڭ ئەترىتىمىز كىشىنى ھاياجانلاندۇرغۇدەك ، روھ-
لاندۇرغۇدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى . تۆتتىن بولۇپ تىزىلغان ئۇزۇن
ئەترەت ئالدىمىزدا بىر بالا مەشئەل سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ، «ئىز-
چىلار» دەپ خەت يېزىلغان قىزىل بايراقنى كۆتۈرۈپ ماڭغان . ئۇنىڭ
ئارقىسىدا چوڭ ـ كىچىك دۇمباق ، سۇناي ، نەيلىك «ئورکېستىر»
جاھانىنى ياڭرىتىدۇ . كىيىملىرىمىزمۇ غەيرىي ، ماشرەڭ چەكمەندىن
تىكىلگەن قايرىما ياقىلىق ، ئىككى يانچۇقلۇق كۆينەك ، بېلىمىزدە
تاسما كەمەر ، شالۋۇرمۇ شۇ رەڭدە . بېشىمىزدىمۇ شۇ رەڭدىكى قۇلىقى
ئۇستىگە قايرىلغان ، چېكىلىكى بار شەپكە (بۇ شەپكە سوۋېت قىزىل
ئەسكەرلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتتىكى شەپكىلىرىگە ئوخشاپ كېتەتـ
تى) . سول قولىمىزدا دەپتەر ـ قېرىنداش ، ئوڭ قولىمىزدا ئىزچىلار
كالتىكى دەپ ئاتالغان نوغۇچتەك ئۇزۇنلۇقتىكى چىرايلىق ياسالغان
كالتەك ، يەڭلىرىمىز شۇمدەكلەنگەن ، بېشىمىز ئېگىز كۆتۈرۈلگەن ،
مەيدىلىرىمىزنى كېرىپ ھەربىيلەرچە ھەيۋەت بىلەن شېئىر ئېيتىپ ،
مارشقا دەسسەپ ماڭىمىز . ئۆزىمىزگە ئۆزىمىزنىڭمۇ زوقىمىز كېلىدۇ .

ياش بالىلاردا بولىدىغان مەغرۇرلۇق ھېسسىياتى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ . تەڭ ئاۋاز بىلەن مېڭىشىمىزغا كېلىشتۇرۇپ مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇيمىز :

بىز ئىزچىلارمىز قوللىرىمىز گاڭ ،
كۆزىمىز نۇرلۇق ، قەلبىمىز ساغلام .
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز ،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام .

ئۆگەن ، تىرىش ياش ئىزچى بالا ،
ۋەتەن غېمىدە قاينار ۋىجدانلار .
ئۇزۇن ۋاقىت بىز زالىم قولىدا ،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا .

قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تۇردۇق ،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئىرپان نۇرىدا .
ئۆگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى بالا ،
ۋەتەن غېمىدە قاينار ۋىجدانلار .

ئۆسكەن يۇرتىمىز قانلىق شېغىل تاش ،
ۋەتەن يولىدا پىدادۇر بۇ باش .
ماڭغان يولىمىز نىجاتلىق يولى ،
قايتما بۇ يولدىن ئىزچى قېرىنداش .

ئۆگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى بالا ،
ۋەتەن غېمىدە قاينار ۋىجدانلار .

مۇشۇ شەكىلدە كوچىدىن چاڭ چىقىرىپ ، يۇرتتىن چىقىپ قۇمال تاغقا قاراپ كۆتۈرۈلدۇق . مەمتىلى ئەپەندى بايراقتىن كېيىنرەك ئەترەتكە يانداپ ماڭماقتا . مەن ئەترەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىراق يانداپ شېئىرغا باشلامچىلىق قىلىپ ھەم بىر ، ئىككى ، ئۈچ دەپ ئاياغلارنى تەڭشەپ ماڭدىم .

بىز چۆللەردە ئىختىيارىراق ماڭمىز . يۇرتقا كىرگەندە يەنە ھېلىقى ھەيۋىتىمىز بىلەن ماڭمىز . شۇنداق قىلىپ بەشكېرەم ئالۋاتتىن ئۆتۈپ قاتتىق بىر كۈن مېڭىپ كەچقۇرۇنلۇقى ئاپاق خوجامغا كېلىپ توختىدۇق . ئۇ يەردە ھېلىقى مەجىدىن ئەپەندى بىلەن مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئىككى ئۈچ مەسئۇل كادىرلىرى بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتىكەن . بىز تاماق يەپ دەم ئالدۇق . كېيىن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىگە شەھەرگە كىرمەي مۇشۇ يەردىن قايتىپ كېتىشكە تەكلىپ قىپتۇ . بۇ مەھمۇت سىجاڭنىڭ پىكرىمىش . بىز ئۇنىماي قاتتىق تۇرىدۇق ۋە شەھەرگە قاراپ ماڭدۇق . يولنىڭ ئىككى چېتىدە تىقما ـ تىقماق ئادەم ، ئەمدى ئالدىمىزدا ھەربىي كاناي دۇمباقچىلار ، ئۇلارنىڭ ئاۋازلىرى بىزنىڭ سۇناي ـ دۇمباقلىرىمىزنى بېسىپ كەتتى . شۇنداق قىلىپ كوچىدىكى خەلق توپى ئارىسىدىن ئۆتۈپ ، شەھەرنى ياڭرىتىپ يېڭى دەرۋازىغا ـــ مەھمۇت سىجاڭ تۇغ-ردىغان جايغا باردۇق . سىجاڭنىڭ سىلىڭبۇسىدا دەرۋازا تېشىدىكى مەيداندىن تارتىپ تا ئىچكىرى ھويلىغىچە قاتار تىزىلغان مىلىتسىلەر ئەسكەرلەر بىزنى قارشى ئالدى . خۇشلىقىمىز بارغانچە دولقۇنلاندى . ئۇنىمىزنىڭ بارىچە ۋاراقلاپ شېئىر ئېيتىپ ، سىلىڭبۇنى ياڭرىتىپ ، ئىچكىرى ھويلىغا كىردۇق . بۇ يەردە مەھمۇت سىجاڭ ئۆزىنىڭ بىر مۇنچە ئەمەلدارلىرى بىلەن تۇرغانىكەن . ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ قاتار توختىدۇق . ئۇ بىزنى بەك قىزغىن قارشى ئالدى . شۇ ھويلىنىڭ ئۆزى

بىردەمدىلا قارشى ئېلىش تەنتەنە مەيدانىغا ئايلىنىپ كەتتى . ھويـ لىنىڭ چېتىدىرەڭ بىر ئۇستى يېپىق سۇپا بار ئىكەن . مەھمۇت سىجاڭ شۇ يەرگە چىقىپ بىزنى قارشى ئېلىپ قىسقىچە سۆز قىلدى . ئۇ بەك ھاياجان بىلەن سۆزلىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك ، سۆزلىرى ئۇنچە رەتلىك ئەمەس ئىدى . قارشى ئېلىش روھى بەك قىزغىن ئىدى . ئۇنىڭ بىزنى قوللىغانلىقى بىزنى ناھايىتى خۇش قىلىۋەتتى . لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىكى قوللىشى تېخى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى . مەمتىلى ئەپەندىنىڭ پىلانىچە بىز ئۇنىڭ تولۇق قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك . مەھمۇت سىجاڭ سۆزلەپ بولۇپ ، سۇپىدىن چۈشكەندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى دوكلات تەرىقىسىدە قىسقىچە سۆزلىدى . ئۇ «بىزنىڭ يوللىرىمىزنى جاھىللار توسماقتا ، بىزگە ياردەم كېرەك» دەپ ئاخىرىدا ئۆزى يازغان تۆۋەندىكى شېئىرنى چوڭ ماھارەت بىلەن دېكلاماتسىيە قىلدى .

ئەي ئانا يەر كۆزلىرىڭدە ئۈمىد پارلار ھەر زامان ،
ئۈستۈڭدىدۇر گاھى تۈتۈق گاھ روشەن كۆك ئاسمان .
ئۆتتى تارىخ ، ئۆتتى يىللار ، قوزغىلاڭلار بولدى كۆپ ،
جەڭ ـ چېلىشلار يالقۇنىدا چىقتى سانسىز قەھرىمان .

ئەي ئاناجان ، پاك مۇقەددەس سەندە بىزنىڭ جانىمىز ،
سۆيگۈ ـ مېھرىڭ ۋە سۈتىڭدىن پۈتتى بىزنىڭ قانىمىز .
ئەل يوقالماي كەلدى سەندە جاندا كۆكلەپ بەرخ ئۇرۇپ ،
قاينىغان قان ، قاينىغان جان ، چاقنىغان تىغ بولدى دائىم يارىمىز .

ئەمدى ئەلنىڭ بەختى كەلدى ، دەپ خۇشال بولغاندۇق ،
ئۆرلىدى تەتۇر قۇيۇن ، توسالدى يول ـ داۋانىمىز .
كۆپ زامان تارتتۇق نادانلىق دەردىنى ۋەيران بولۇپ ،
ئەمدى ئاچساق يېڭى مەكتەپ توسالدى ئىلىم ـ ئىرپانىمىز .

مەمتىلى ئەپەندى دېكلاماتسىيىنى شۇنداق جانلىق ، شۇنداق يالقۇنلۇق ئېيتتىكى ، پۈتۈن هويلىدا ئولتۇرغانلارنى هاياجانغا كەلتۈرۈۋەتتى . ئۇزاق چاۋاك چېلىشتى . بەزىلەر كۆز ياشلىرىنىمۇ سۈرەتتى . مەمتىلى ئەپەندى سۆيىدىن چۇشكەندە مەھمۇت سىجاڭ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى . كىشىلەردە شۇنداق بىر تۇرلۇك خۇشاللىق كەيپىيات پەيدا بولدىكى ، بۇ مەكتەپ هەرىكىتىگە توسقۇنلۇق قىلغۇچىنى تىتۈەتكۈسى كېلەتتى . مەمتىلى ئەپەندىگە ، بىزگە بولغان كىشىلەرنىڭ زوقى ، سۆيۈنچى تېخىمۇ ئاشتى .

ئەمدى بىزنىڭ ئىككى كىشىلىك كىچىك ئويۇنىمىز باشلاندى . بۇنى ئويۇن دېسىمۇ بولىدۇ ، بىر ـ بىرى بىلەن تالاشقان ئىككى كىشىلىك سۆھبەت دېسىمۇ بولىدۇ . هەرىكەتلىرىمىز ، سۆز ـ ئاهاڭلىرىمىز ئارتىسقا ئوخشايتتى . ئەگەر ئويۇن دېگەندە بۇ مېنىڭ بىرىنچى قېتىم سەھنىگە چىقىشىم بولغىنى ، ئەگەر ئوتۇق دېگەندىمۇ ئۇنداق سەھنىدە بىرىنچى قېتىم سۆزلىگىنىم بولدى .

مەھەممەت هۇسەين دېگەن ساۋاقدىشىمىز سەھنىگە چىقىپ سۆز باشلىدى . ئۇ ئاتۇشتىكى مەكتەپ هەرىكىتى ، مۇئەللىملەر يېتىشتۇرۇش كۇرسىنىڭ ئوتۇقلىرى ، يۇرت ـ يۇرتقا مەكتەپلەر سېلىنىۋاتقانلىقى ۋە يېڭى ئىلىم ـ ئىرپان يولىنىڭ ئېچىلغانلىقى توغرىسىدا تەنتەنىلىك سۆزلەپ كېلىپ «بىز ئاتلاندۇق ، بىر قولىمىزغا

قەلەم ـ كىتاب ئالدۇق ، ئىلىم ـ مەرىپەت يولىغا قەدەم تاشلىدۇق ، يولىمىز پارلاق... » دېگەندە ، مەن ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىن قوپۇپ ، «توختا ساۋاقداش» دەپ قولۇمنى كۆتۈردۈم . ھەممە ئادەم ھەيرانلىق بىلەن ماڭا قارىدى . كىشىلەر گويا بۇ تەنتەنىلىك يىغىلىشنى بۇزۇـ دىغاندەك ماڭا تەتۈر قارىشاتتى .

مەن ھەربىيلەرچە قەدەم تاشلاپ ، يەنە قولۇمدا دەپتەر ـ قەلەم ۋە ئىزچىل كالتىكى بىلەن سەھنىگە چىقتىم . چىقىپ مەن مەھەممەت ھۇسەينىگە «سېنىڭ ئاۋۋالقى سۆزلىرىڭنىڭ ھەممىسى ياخشى ، لې كىن ئاخىرقى سۆزلىرىڭگە قوشۇلمايمەن» دېدىم . خەقلەر ھەيران قېلىپ ماڭا قاراشتى . ئۇنىڭدىن كېيىن مەن ئاۋۋۇ ساۋاقداشنى بىر چەتكە ئىتتىرىپ سۆز باشلىدىم .

ـــراست ، بىز ئۇلۇغ قەدەم تاشلىدۇق . ئىلىم مەرىپەت ، ماۋارىپ ئىشى ئۇچۇن باتۇر قەدەملەر تاشلىدۇق . پۇتۇن خەلق ، ئاتا ـ ئانا ، بالىلارنىڭ ھەممىسى بىزنى قوللايدۇ . بىز مۇشۇنداق شانلىق قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقاندا ، بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەر قويغا ئېتىلغان بۆرىدەك بىزگە ھۇجۇم قىلماقتا . بىزنى تىللاپ ئۇرماقتا . ھاقارەت قىلىپ يوللىرىمىزغا تاشلار ئاتماقتا . بىزنىڭ ھاياتىمىز خەۋپكە ئۇچـ رىماقتا . يولىمىز توسۇلۇپ قالغىلى ياتىدۇ . ئۇلار بىزنى ئۆلتۈرۈشى مۇمكىن ، مەكتەپلىرىمىزگە ئوت قويۇپ ، كۆيدۈرۈشى مۇمكىن . بىز يولىمىزدىن ھەرگىز يانمايمىز لېكىن بىزگە ياردەم كېـــرەك . ســـۆزۈم مۇشۇ يەرگە كەلگەندە مەھمۇت سىجاڭ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە «قانداق نېمىلەر ئۇ سىلەرگە قارشىلىق قىلىدىغان» دەپ ۋارقىرىدى . مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن سۆزۈمنى داۋام قىلدۇردۇم :

ـــقازى ئەلەم ، باي ـ بېگىم باشلىق يوغان قورساق ، ھارام تا ـ

ماقلار ، خەلقنىڭ قېنىنى شورايدىغان مۇشتۇمزورلار ، ئۇلار بىزنى «دەھرى ، كالتە قۇيرۇقلار ، دىنسىزنى بۇزۇۋاتىدۇ » دەيدۇ . بۇ بىزگە بوھتان . بىز دىنسىزنى بۇزغىنىمىز يوق ، بىز مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىزنى قوغدايمىز . بىز پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ھەممە ئەر ـ ئايال مۇسۇلمانلارغا ئىلمىي تەلەپ قىلماقلىق پەرزدۇر» دېگەن سۆزىنىنى ئادا قىلماقتىمىز ، خەلقىمىز غەپلەتتىن ئويغىنىشى كېرەك . نادانلىقتىن قۇتۇلۇپ ، ئالغا بېسىشى كېرەك . بۇنىڭ ئۈچۈن ئىلىم كېرەك ، ئۇقۇش كېرەك ، مەكتەپ كېرەك . «بىز باشلىغان ئۇلۇغ يولىمىزدا توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرىدۇق . بىزگە ياردەم كېرەك . ئاتىمىز مەھمۇت سىجاڭنىڭ بىزنى قوللىشىنى ، بىزگە ياردەم قىلىشىنى ، بىزنىڭ غالىبىيەت بىلەن ئالغا بېسىشىمىزغا مەدەت بېرىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز ...»

ئولتۇرغان كۆپچىلىك بارغانچە جانلىنىشقا ، بىر ـ بىرى بىلەن غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى . ئاخىرىدا مەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىزگە ئۆگەتكەن تۆۋەندىكى شېئىرىنى ھاياجانلىق بىلەن دېكلاماتسىيە قىلدىم :

ۋەتەن ئۈچۈن تەرەققىيات ئىزدەيمىز ،
ئارزۇيىمىز راۋاجلانسۇن ماڭارىپ .

جاننى پىدا قىلدۇق ئەزىز خەلقىمگە ،
بىزنىڭ يۇرەك زالىملارغا مۇخالىپ .

بولسا دەيمىز بىزدە ھوقۇق ـ ئادالەت ،

بولسا بەربات خۇراپاتلىق ـ جاھالەت .

شۇنىڭ ئۈچۈن ياشىسۇن بۇ ئىنقىلاب ،
زاۋال تاپسۇن ناھەقچىلىق ئىختىلاپ .
پورەكلىسۇن گۈزەل باھار گۈللىرى ،
شوخ سايرىسۇن يۇرتىمىز بۈلبۈللىرى .

ئىقبال ئۈچۈن بولايلى بىز ئىتتىپاق ،
جىلۋىلەنسۇن مەرىپەتنىڭ نۇرلىرى .

مەھمۇت سىجاڭ يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . ئۇ مەمتىلى ئەپەندىگە قارىتىپ : «ئۇلىمالارغا ھەرگىز يول بەرمەڭلار ، مەن بىر خەت يېزىپ بېرەي ، كېيىن سىزگە ئىككى مىلتىقلىق ئەسكەر بېرەي ، ئەگەر يەنە قارشىلىق قىلىدىغانلار بولسا ، باغلاپ ماڭا ئەۋەتىپ بېرىڭلار ، مەن بار ئىكەنمەن ، سىلەرنىڭ مەكتەپ ئىشىڭلارغا ھېچكىم توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ» دېدى . ئۇنىڭ ئاخىرقى سۆزى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن بىر ئاز تىترەپ چىقتى . ئۇنىڭ غەزەپلەنگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى . ھەممە قىزغىن چاۋاك چالدى . بىز ئوقۇغۇچىلار بولساق قولىمىزدىكى ئىزچى كالتەكلىرىمىزنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ھېلىقى يولدا كەلگەندە ئېيتىپ كەلگەن شېئىرىمىزنى قايتا باشلۇمتۇق . سىلىگىبۇنىڭ ھويلىسى قىزغىن كەيپىياتقا تولدى . مەمتىلى ئەپەندى غەلبە قازاندى . بىز غەلبە قازاندۇق . خۇشلىقىمىزدىن كۆزلىرىمىدىن ياش چىقاتتى ، ئىلگىرى شەھەرگە كەلمىسەڭلارمۇ بولىدۇ ، دېگەن مەھمۇت سىجاڭنىڭ بىزگە بولغان مۇھەببىتىدە تۇپتىن ئۆزگىرىش بولۇپ كەتتى . ئۇ

ئىلگىرى كەلمەكلار دېگىنىدە ېزنى قارشى ئالماسلىق ئەمەس ئىدى . لېكىن ، ئەھۋالنىڭ ېۇنچىلىك ئېغىرلىقىنى ئۇ ېلمەيتتى . ئۇنىڭغا ئەرز قىلىش مۇمكىن ئىدى . ممتىلى ئېپەندى ئۆزى كېلىپ دوكلات قىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى . لېكىن ، ېۇنداق قىلىشقا بولمايتتى . ممتىلى ئېپەندىنىڭ پىلانى ئوڭۇشلۇق چىقتى . ئۇ ئېغىز ېلەن ئەمەس ، ئەملىيەت ېلەن 60 ئوقۇغۇچىنىڭ يېڭى قىياپىتى ېلەن ، ئولارنىڭ ئاغزى ېلەن ھەم ئۇتۇقىنى دوكلات قىلماقچى ، ھەم توسقۇنلۇقنى يېڭىش ئۈچۈن ياردەم ئالماقچى ئىدى . ئۇنىڭ ېۇ ياخشى تەدبىرى ېەك ئۇتۇقلۇق بولدى .

ممھمۇت سىجاڭ ھەممىزگە قاراپ كۈلۈپ تۇرۇپ ېىر ـ ئىككى كۈن دەم ئېلىڭلار ، ئەمدى قايتىپ بارغاندىن كېيىن سىلىگە ھېچكىم كاشىلا قىلمايدۇ ، دېدى . ېىز يەنە چاۋاك چالدۇق . شۇنىڭ ېلەن ېۇگۈنكى دوكلات يىغىنىمىز تامام بولدى .

ېزنى شۇ سىلىگېۇنىڭ ھويلىسىدا ېىرنەچچە ئېغىز ئۆيگە ئو-رۇنلاشتۇرۇپ قويدى . ياخشى تاماق ېېرىپ ئوبدان كۈتتى ، ېۇ ېىر ئاخشامنى ېىز ئىچ ـ ئىچىمىزگە سىغمىغان ئاجايىپ خۇشاللىق ېلەن ئۆتكۈزدۇق . ئەمەلدارلار ، ئەسكەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ ېىز ېە-لەن پاراڭلىشىپ ، قوللايدىغانلىقلىرىنى ېلدۇردى . راستىنلا ېىز ئىشىمىز توختاپ قالارمىكىن ، دەپ قورقاندۇق . ھەقىقەتەن كاشىلا كۆپەيگەن ، دېگەندەك ئوت قويۇش ، ئۆلتۈرۈش خەۋپىمۇ ېار ئىدى . ئەمدى ممھمۇت سىجاڭنىڭ ېۇيرۇقىغا ېىنائەن ممتىلى ئېپەندىنى قوغدايدىغان ئىككى نەپەر قوراللىق ئەسكەر ېار . ېۇ ېۇيرۇق ۋە ئەسكەر

بىز ئۇچۇن ناھايىتى زور كۈچ بولدى .

ئاتۇشقا قايتىپ ئىككى كۈندىن كېيىن مەشھەتە سۈلتان سۈتۈق بۇغراخان قەبرىسى يېنىدىكى ئازنا مەسچىت ھويلىسىدا ئامـــمـــۇى يىغىن ئۆتكۈزدۇق . يىغىنغا ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھەممە كەنتلىرىدىن دېگۈدەك ئاخۇنلار ، بايلار ، يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە مەكتەپ ئـاتـــلار ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى ، ئۇنىڭدىن باشقا ئاددىي پۇقرالار قاتناشتى . بىز پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارمۇ قاتناشتۇق . 10 مىڭغا يېقىن كىشىلىك يىغىن بەك سۈرلۈك ئېچىلدى . مەسچىتنىڭ پېشايۋىنىدا بىرمۇنچە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ، ئالدىدا مەمتىلى ئەپەندى مىلتىقلىق ئىككى ئەسكەر- نىڭ ئوتتۇرىسىدا كۈلۈمسىرەپ تۇرىدۇ . ئۇ كۈلكەن بىلەنمۇ مەج- لىسنىڭ جىددىيلىكى بىلىنىپ تۇراتتى . مەمتىلى ئەپەندى ئاۋۋال مەھمۇت سىجاڭنىڭ بۇيرۇق خېتىنى ئوقۇپ ئاڭلاتتى . ئاندىن كې- يىن ئۆزى قىسقىچە سۆزلىدى . مەھمۇت سىجاڭنىڭ خېتىنىڭ ئاسا- سىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى :

« ئاتۇشتىكى ئۆلىمايى ئىكرام ، يۇرت كاتتىلىرىغا ، جىمىكى پۇقرالارغا مەلۇم بولسۇنكى ، مەمتىلى ئەپەندى باشلىق بولۇپ يېڭى مەكتەپ ئېچىش ھەرىكىتىنى باشلىشى كىشىنى خۇش قىلىدىغان، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى ئىش . نادانلىقتىن ئويغىنىش ۋاقتى كەلدى . دۇنيادىكى باشقا ئەللەر بىزدىن جىق ئېشىپ كەتتى . ئەمدى كۆز- مىزنى ئاچمىساق ، بالىلىرىمىزنى ئوقۇتمىساق بولمايدۇ . بۇ بىز ئا- تىلارنىڭ ۋەزىپىمىز . مۇنداق بىر ياخشى ئىشقا ئاڭلىساق قارشىلىق

بولۇۋېتىپتۇ ، ھەتتا توسقۇنلۇق ، تەھدىت سېلىش ، مۇئەللىملەر مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى تىللاپ ، ھاقارەتلەش بوپتۇ ، بۇنداق ئىشلارغا يول قويغىلى بولمايدۇ . مەمتىلى ئەپەندىگە مەكتەپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھوقۇق بېرىلدى . كىمكى بۇ ئىشقا قارشىلىق ياكى توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولسا ، مەيلى ئۇ قانداق چوڭ ئاخۇن بولسۇن ، مەيلى ئۇ قانداق باي بولسۇن ، كىم بولسا بولسۇن ئۇنىڭغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ . چوڭ ـ كىچىك پۈتۈن خالايىقىمۇ مەمتىلى ئەپەندىگە ۋە ئۇنىڭ مەكتەپ ئىشلىرىغا ياردەم قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن .

دەپ :

سىجاڭ مەھمۇت مۇھىتى ①

مەمتىلى ئەپەندى خەتنى ئوقۇغاندا بەزى يۇرت كاتتىلىرىدا ، قازى ـ ئەلەملەردە ھۈدۈقۇش ھەتتا قورقۇش كەيپىياتى كۆرۈلگەندىن باشقا ، كۆپچىلىك ناھايىتى زور خۇشاللىق بىلدۈردى . ئەھۋالدىن قارىغاندا خەلقمۇ مۇشۇنداق بىر چارىنى تەلەپ قىلىدىكەن . مەمتىلى ئەپەندى ئانچە ئۇزاق سۆزلىمىدى . ئۇ مەھمۇت سىجاڭنىڭ ھۈيرۇق خېتىنى ئىجرا قىلىش زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا سۆزلەپ ئاندىن كېيىن مەكتەپ ، ماتارىپ ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشلاشنىڭ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا سۆزلىدى . خەلقئارادا ـــ قوشۇنىمىز سوۋېت ئىتتىپاقىدا ، تۈركىيىدە قېرىنداش ئۆلكىلەرنىڭ

---

① مەھمۇت سىجاڭ چوڭ ئۇتۇقى بار ھەم ئېغىر خاتالاشقان ئادەم . ئەما مۇشۇنداق جەددىي پەيتتە يېڭى ماتارىپنى قەتئىي قوللىدى .

ئىلىم ـ پەن تېخنىكىدا چوڭ راۋاجلانغانلىقىنى مىسال قىلىپ سۆزلىدى . ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا قارشىلىقلار توغرىسىدا گەپ قىلىپ ، قارشى بولغۇچى كىشىلەرنىڭ ئىنساپقا كېلىپ ، توسقۇنلۇق قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلدى . ئۇنىڭ مۇنداق بىر جۈملە سۆزى ئېنىق ئېسىمدە :

«بىز ھەققانىي ئىش باشلىدۇق ، قارشىلىقلاردىن قورقمايمىز ، ئۆلسەكمۇ ئارقىغا يانمايمىز . مەن كۆپ ئەللەرنى ئايلىنىپ ، مىللەت ئۇچۇن دەپ ئوقۇپ قايتىپ كەلدىم . يەنە مىللەت ئۇچۇن مەكتەپ ، مەدەنىيەت ، ئاقارتىش ئىشلىرىغا قەدەم قويدۇم . مەن قارشىلىقلار بو-لىدىغانلىقىنى بىلىمەن . شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى ، ھەتتا بىرەر كۈنى ئالتە پۇللۇق بىر قوغۇشۇن ئوق مېنىڭ كۆكرىكىمگە كېلىپ تېگىشى مۇمكىن . شۇنداقتىمۇ مەن كەينىمگە يانمايمەن . مەن مىل-لەت ئۇچۇن ئوقۇدۇم . مىللەت دەپ ئۆز يۇرتۇمغا قايتتىم . مىللەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىمەن . مەيلى قانچە ئاي ، ھەتتا قانچە يىل خىز-مەت قىلىپ مىللەت ئۇچۇن قۇربان بولسام ئارمىنىم يوق ... »

ئۇ بۇ سۆزنى بەكمۇ ھاياجان بىلەن سۆزلىدى . بېشىدىكى قىرغىز قالپىقىنى ئېلىپ ، يۇقىرى كۆتۈرۈپ ، ۋارقىراپ ، چوڭ ئاۋاز بىلەن سۆزلىگەندە ئۇنىڭ يۈز كۆشلىرى ۋە قىسقا بۇرۇتلىرى تىترەپ كەتتى .

كېيىن بىرقانچە ئادەم سۆزگە چىقتى . بۇنىڭ ئارىسىدا قا-زى ـ مۇپتى ، بەگ ـ باي ، مەخسۇم ـ قارى ، ئاتلار ۋە ھەيئەت ئەزالىرىمۇ بار . ھەممىسى مەھمۇت سىجاڭنىڭ بۇيرۇقىنى قەتئىي ئىجرا قىلى-دىغانلىقىنى بىلدۈردى . بەزى كالتە قۇيرۇقلار ۋە تاغ ئارقىسىغا بېرىپ قايتقان زىيالىيلار قارشىلىقلارغا قارىتىپ قاتتىق تەنقىد ۋە ئاگاھلان-دۇرۇش بەردى . شۇنداق قىلىپ بۇ مەجلىس چوڭ تەنتەنىلىك

مەجلىس بولدى . ئاتۇشتا باشلانغان مەكتەپ مائارىپ ھەربكتىنىك توساقلىرى يوقۇلۇپ ، يوللىرى ئېچىلدى .

بىز ئوقۇشىمىزنى داۋام قىلدۇردۇق . ئاز ئۇخلاپ ، ئاز دەم ئېلىپ ، چوڭ تىرىشچانلىق بىلەن ئوقۇدۇق . غەيرىتىمىزگە غەيرەت ، روھـ ىمىزغا روھ قوشۇلۇپ كەتتى . مەمتىلى ئەپەندى ئىككى ئەسكەرنى ئەـ گەشتۇرۇپ ، كەنتلەرنى ئايلىنىشنى كۆچەيتتى . ئاتىلار ھەيئىتى مەكتەپ سېلىشنى چىڭ تۇتتى ، ئۇلارغا پۇل توپلاشـمـۇ قـيـيـن بولمىدى . شۇنداق قىلىپ 1934 ـ يىلىنىڭ ئايىغىغا كەلگەندە ئالتە ئايغا يەتمىگەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىز ئوقۇشىمىزنى تۈگەتتۇق . مەكتەپلەرمۇ پۈتتى . بىرنەچچە كۈن تەييارلىق قىلدۇق . ئىمتىھان ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۆلۈنۈشى ، ئوقۇتۇش جەريانىدىكى قىينىچىلىقلار ۋە ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا مۇزاكىرىلەر قىلدۇق . 1935 ـ يىلى غېنىۋارنىڭ باشلىرىدا مەكتەپلەرگە تاراپ خىزمەتنى باشـ لىدۇق . تارىلىپ خىزمەتكە ئورۇنلىشىش مۇنداق بولدى : ھەممىمىز مەمتىلى ئەپەندىنىڭ باشلامچىلىقىدا ھېلىقى قەشقەر شەھىرىگە بارـ غاندەك روھ بىلەن يولغا چىقتۇق . ئاۋۋال ئوڭ ئېرىقتىن باشلاپ بىرـ لىكتە مېڭىپ ، ھەر بىر يېزىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ، قالغانلىرىمىز يەنە داۋاملىق مېڭىپ كېتىمىز . قالغانلار ئوڭ ئېرىقتىن ئۆتۈپ مەيى ، ئىتارچىنى ئايلىنىپ ئاخىر ۋاق ـ ۋاق بىلەن بۆگەندىن ئۆتۈپ ئوگرۇقتا قايتىشتى . بۇنىڭغا يەنە بىرنەچچە كۈن ۋاقىت كەتتى . بىزنىڭ بۇ ۋەزىپىگە تارىلىش ھەربكتىمىزنىڭ ئۆزى چوڭ بىر تەنتەنىلىك مائارىپ ھەربكتى بولدى . يۇرتلارغا كىرگەندە خەلقلەر زور قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئالدى . بىز قاتار تىزلىپ ،

شېئىرلار ئوقۇپ ، ھەربىيلەرچە قەدەم بىلەن ئالغا باسىمىز . ئالدىـ
مىزدىكى دۇمباق ، سۇنايلار كىشىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ .
بىزنىڭ ئېيتقان ناخشا ـ شېئىرىمىز مۇنداق :
(شېئىرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ)

بىز مۇئەللىم ، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز ،
خەلقىمىزگە يوپ ـ يورۇق نۇرلار چاچىمىز .
تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق ،
ئىلىم ئىرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق ،
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار ،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ كۆپ ناچار بولدۇق .
بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى ،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى .
ئوقۇتمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن ،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بىسىلغان ئۇلى .
يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز ،
ئىلىم بىلەن تىكلەندى ئىناۋىتىمىز .
مەنبە بولدى ئىرپانغا يۇرتىمىز ئاتۇش ،
ئىرپان بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز .

مۇشۇنداق قىلىپ ، ناخشا ئېيتىپ چاڭ كەلتۈرۈپ ، يۇرت ـ يۇرتقا بېرىپ ، ئوقۇتقۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئاتۇشنى ئايلىنىپ چىقتۇق .

مەن تىجەن مەكتىپىگە مۇدىر ھەم مۇئەللىم بولۇپ تەيىنلەندىم . يەنە تۇكۇنلۈك ئابدۇل بارى ۋە ئابدۇرېشىت دېگەن ئىككى ئوقۇتقۇچى

بار ئىدى . بىز ئەنە شۇنداق تىزلىپ ، شېئىر ئوقۇپ بارغاندا مەكتەپ ئالدىدا ، كوچىلاردا نۇرغۇن ئادەملەر قارشى ئالدى . مەكتەپ ئەمەت ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ ئۆيى ئالدىدا بىر كۆل بويىغا سېلىنغان ، ئىككى سىنىپ ، بىر مۇئەللىملەر ياتىقى ، يەنە بىر ئاشخانا . ئەمەت ھاجىم تىجەندىكى ئاتىلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ مەكتەپ ئىنىڭ باشلىقى ئىدى . بىز قارشى ئالغۇچىلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ ، سىنىپقا كىرسەك يورۇق ، يېڭى ئۆيدە پارتىلاردا جۇپتىن ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلار دەس تۇرۇپ ، ئوڭ قوللىرىنى بېشىغا كۆتۈرۈپ ، بىزنى قارشى ئالدى . تېخى ئوقۇش باشلىمىغان ، مەكتەپمۇ كۆرمىگەن بالىلارنىڭ مۇنداق تەرتىپلىك بولۇشى بىزنى ھەيران قالدۇردى . كېيىن ئاڭلىساق مەمتىلى ئەپەندى بالىلارغا ئۆگىتىپ چىققانلىكەن . ھەر سىنىپقا بىرىدىن سىنىپ باشلىقى تەيىنلەپ بالىلارنى تەرتىپكە سالىتىكەن . مەمتىلى ئەپەندى بىز ئۇچىمىزنى بالىلارغا تونۇشتۇرۇپ ، ياخشى ئوقۇڭلار ، دەپ چىقىپ كەتتى . مەن شۇ يەردىلا دەرسنى باشلىدىم . ئاۋۋال ئۇستەل ئۇستىدە تۇرغان دەپتەردىكى تىزىمدىن بالىلارنى يوقلىما قىلدىم . ئاندىن كېيىن قارا تاختىغا «ئا . ب» ئىككى ھەرپىنى يېزىپ ئۆگىتىشكە باشلىدىم . شۇنداق قىلىپ مېنىڭ مۇئەللىملىك ھاياتىم باشلاندى .

مەكتەپكە يېزىلىدىغان بالىلار كۆپىيىشكە باشلىدى . سىنىپلار يېتىشمىدى . ئاندىن ئاتىلار ھەيئىتى مەسلىھەتلىشىپ ، تىجەننىڭ يۇقىرى مەھەللىسىگە يەنە چوڭراق مەكتەپ سالدۇق . بىز ئىككى مەكتەپ ئارىلىقىدا يۇرۇپ دەرس ئۆتىمىز ، بالىلارغا دەرس ئۆگىتىش ، مەكتەپ سىرتىدا ئۇلار بىلەن مەشغۇلات قىلىش بەك كۆڭۈللۈك ئىدى . ھەر خىل بالىلار ئويۇنلىرىنى ئويىنىغاندا بىزمۇ ئارىلىشىپ كېتىپ ،

دەرسىنىمۇ يادىمىزدىن چىقىرىپ قويىمىز ، باللارمۇ بىزنى ياخشى كۆرىدىغان بولۇپ قالدى . ئاتا ـ ئانىلارمۇ ھۆرمەت قىلىدۇ . ئۇلارنى چاقىرىپ مەجلىسلەرنى ئېچىپ تۇرىمىز .

مۇشۇ خىلدا پۈتۈن ئاستىن ئاتۇشتا ، ھەممە مەھەللىلەردە يېڭى مەكتەپ ، يېڭى كەيپىيات ، يېڭى روھ كۆتۈرۈلدى . خەلق ئىنتايىن خۇش . لېكىن ، قارشىلارمۇ قارشىلىقىنى توختاتمىدى . ئەمدى ئۇلار يوشۇرۇن قارشىلىق قىلغىلى تۇردى . قۇناقلىقتىن ياكى تام ئارقىسىدىن تاش ئېتىش ، يوشۇرۇنچە مەكتەپ دەرىزىلىرىنى چېقىۋېتىش ، ئاتا ـ ئانىلارغا تەھدىت سېلىپ ، باللىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتكۈزمەسلىككە ئوخشاش ھەرىكەتلەر . لېكىن ، ئۇلار توسالمىدى . خەلق بارغانچە بىزنى قوللاپ كەتتى . بولۇپمۇ مەھمۇت سىجاڭ ئىككى قوراللىق ئەسكەر بەرگەن مەمتىلى ئىپەندىنىڭ ھوقۇقى ئۇلارنى بەسىپ كەتتى . مەمتىلى ئىپەندى ھامان يۇرت ـ يۇرتنى ئايلىنىپ تەشۋىق قىلىدۇ . ئاتىلار ھەيئىتى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ، مەكتەپنى كېڭەيتىش ئىشلىرىنى قىلىدۇ . مۇئەللىملەرنىڭ قېينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىدۇ . يەكشەنبە كۈنلىرى بولسا ئۇ بىرقانچە يېزىلاردىكى ئوقۇتقۇچىلارنى بىر مەكتەپكە يىغىپ قوشۇمچە دەرس ئۆتىدۇ ، ئۆزى يازغان شېئىرلارنى ئاھانگىغا سېلىپ ئۆگىتىدۇ .

شۇ ۋاقىتتىكى يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى يالغۇز ئاتۇشتىلا ئەمەس ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تارىخىدا ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان مۇھىم بىر ۋەقە بولغان . ئۇ كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتىغا ئۇل سېلىپ بەردى . ئۇ شۇنداق بىر ئوت يۇرەك ، مەرىپەت جەڭچىسى ئىدىكى ، پۈتۈن ھاياتىنى مەكتەپ ئىشلىرىغا ،

مىللەت ئىشلىرىغا بېغىشلىغان ، ئۇ ھەم ئۇستا ، تەدبىرلىك ، ماھىر تەرغىباتچى ئەدىب ، ھەم سازچى ئىدى . ماھىر تەدبىرلىك ، قەتئىي ئىرادىلىك كۆرەشچى . شۇنداق بولمىغاندا قىسقا بىر مەزگىل ئىچىدە ئاتۇشتىكى ماتارىپ تەرەققىياتىدا ، بولۇپمۇ تۇرلۇك قارشىلىقلار بولۇپ تۇرغان ئەھۋالدا ئاشۇنداق كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك چوڭ ئۇتۇقـ لارنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

ئەپسۇسكى ، مەمتىلى ئەپەندى ئاخىر ئۇ ئۆزى ئويلىغاندەك شېرىن شىرىنلىكنى تۇرمىسكە تاشلاندى ۋە ياتقان تۇرمىسى بىلەن بىللە كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلدى . ئۇ ياتقان تۇرمىنىڭ تاملىرىغا نۇرغۇن شېئىرلار يازغانىكەن (شېئىرلار قولۇمدا يوق) .

مەمتىلى ئەپەندى ئۆلۈپ كەتتى . ئۆلگەندىمۇ ئايىنىچىلىق ، ئېچىنىشلىق ئۆلدى . بىراق ئۇنىڭ 3 ـ 4 يىللىق مەزگىل ئىچىدە تىرىشىپ ، جاپالىق كۆرەش بىلەن مەيدانغا چىقارغان مەكتەپ تەرەققىياتى ، يۈزلىگەن ئوقۇتقۇچى ، ئون مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىغا بەرگەن تەربىيىسى خەلققە ئۇنتۇلماس خاتىرە بولۇپ قالدى ۋە كېيىنكى مەكتەپ ـ ماتارىپ ئىشلىرىغا ئاساس سېلىپ بەردى . شۇڭا ئازادلىقتىن كېيىن ئاتۇشنىڭ ماتارىپىتا باشقىلاردىن ئىلگىرىرەك مېڭىشىنى ئىككى قېتىملىق بولۇپمۇ ئىككىنچى قېتىملىق يېڭى ماتارىپ چىلىق ھەرىكىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

ئانا مەكتەپ ـــ نۇرلۇق مەشئەل

ئابدۇرېھىم توختى

ئەجدادلىرىمىز ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئىنتىلىشتىن ئىبارەت تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنى تارىختىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان ئىكىساق يېڭى مەكتەپ مائارىپى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ باشلىنىشى ، مىللەتنىڭ ئويغىنىش ئەمەلىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئىدى . بۇنداق يېڭىلىقنىڭ ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئىكىساق كەنتىدە باشلىنىشىنىڭ بىر قانچە مۇھىم ئامىلىرىنى تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ .

ئىكىساق ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىنىڭ بىر كەنتى . ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئانا ماكانلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى تارىخچىلار ئىسپاتلاپ ئۆتۈشكەنىدى .

تارىخ ئالىمى قۇربان ئېلى «تەۋارىخ خەمسە» سىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ : ھىجىرىيە 1319 ـ يىلى (مىلادىيە 1902 ـ يىلى) قاتتىق يەر تەۋرەپ كۆپ بىنالار يىقىلىپ نۇرغۇن ئادەم ھالاك بولدى . ئاۋۋالقى يەر تەۋرەشتە (ھىجىرىيە 842 ـ يىللىرى مىلادىيە 1457 ـ يىلى) قەشقەردىن ئىككى تاش مۇساپىدە «بەرساجان» شەھىرىمۇ ۋەيران بولۇپ ئورنىغا ئۇستۇن ئاتۇش قەسەبىسى (يېزىسى) بىنا بولۇشىدۇر . «بەرساجان» بىر قانچە ۋاقىت مەقەررى ھۆكۈمەت (ھۆكۈمەت قارارگاھى) بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ .

ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «قەشقەردە ئىككى يېزا بار ، بىرى ئۈستۈن ئاتۇش ، يەنە بىرى ئاستىن ئاتۇش» (تۈركىي تىللار دىۋانى» 128 ـ بەت) دەپ يازىدۇ .

ش . سامىنىك «قامۇسۇلئەئلام» كىتابىدا «ئارتۇش چىنگە تەۋە بولغان كاشغەرنىك 60 ۋىرست غەربىدە ۋاقئە بىر شەھەر بولۇپ يەقەندا قارا تاغ ناملىق تاغنىك سىرتىنە ۋاقئە ئولان ئارتۇش كېچىرى بولۇنۇركى ـــقوقەنگە توغرا كېلىدىغان كارۋان يولى بۇ يەردىن ئۆتىدۇ» دەپ بايان قىلىدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا مىلادىيە 931 ـ يىلى سامانىلار تەرىپىدىن قەشقەر خەلقىنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن سودا كارۋان سۈپىتىدە كەلگەن ئەبۇ نەسىر سامانى باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ ئۈستۈن ئاتۇشنىك قايراق كەنتىنىك غەربىدىكى چارچىغا (ئەسلى چاھار جىلغا ـــ تۆت جىلغا) دېگەن يەردە چاقماق دەرياسىنىك ساھىلىغا كېلىپ چۈشكەن . يۈك ـ تاقالىرىنى چۈشۈرۈپ ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ ئارام ئېلىشقان . يەرلىك خەلقلەر بۇلارنى كۆرۈپ ، ئاڭلاپ سۈت ، قايماق ، قېتىق ، نان ـ توقاچلىرىنى تەقدىم قىلىشقان . ئۇلار بۇ يەردە بىرقانچە كۈن تۇرۇپ يەرلىك خەلقنىك ئەھۋالى بىلەن تونۇشقان .

سۈتۈق بۇغراخانىنىك ئۈستازى ئەبۇ نەسىر سامانى بۇ جايىنىك خەلقىنى ماختاپ : «بۇلاردىن ئۈمىد بار ، بۇلار نېمىدېگەن ئوچۇق كۆڭۈل ئاددىي ـ ساددا ، چەبدەس ، يات كىشىلەر بىلەن ئوڭايلا توقۇشۇپ ، چىقىشىپ كېتەلەيدىغان ، قولىدا بار نەرسىسىنى كىشىلەرگە ئايىمايدىغان ئادەملەر ئىكەن . ئىنشائاللا بۇلار ئاز كۈندە ھىدايەت تېپىپ ئىسلام بىلەن مۇشەررەپ بولىدۇ» دەپ ئالدىنئالا بېشارەت بەرگەن .

زېمىنۇلئابىدىن قاغراقى (ھەزرىتى موللام) بۇغراخانلار ئەۋلادىدىن

ئىدى . ئۇ ـــ مەھمۇد قەشقىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلار ئارتۇش زېمىنىدىكى «مەدرىسەئى ساجىيە» دە ئىلىم تەھسىل قىلغان چاغلاردا ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئۇستۇن ئارتۇشتا دەرس ئەيتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆتكەن . «ھەسەل ئالغان قاچىدا ھەسەلنىك يوقى قالىدۇ» ، «ئات ئېغىنىغان جايدا تۇكى قالىدۇ» دېگەندەك كېيىنكى چاغلاردا بۇ جايلاردا ئىلىم ئەربابلىرى ئۆكسۈپ قالمىدى . ھەزرىتى موللام توغرىسىدا قەشقەرلىك مۇھەممەد ئابدۇۋۇھلىنىك 1216 ـ يىلى (ھىجرىيە) يازغان بىر تەزكىرىسى بولۇپ بۇ تەزكىرە بىرەر «ئىلىم ئەھلى» قولىدا ساقلىنىۋاتسا كېرەك . ئىلىم ـ پەن راۋاجلىنىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ، ئىلمىي تەتقىقات كۈندىن ـ كۈنگە چوڭقۇرلىشىپ ئاجايىپ مۆجىزىلەرنى يارىتىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە زېمىنۇلئابىدىنىك ئىلمىي نەتىجىلىرى ئەلۋەتتە توغرا ۋە ئوچۇق نامايان بولار .

ئېكىساق كەنتىدە ئۇستاز جامال قارشىنىك بىر مەدرىسىسى بولۇپ ئۇنىڭدا 100 دىن ئارتۇق تالىپنىك ئوقۇيدىغانلىقى ، ئۇ مەدرىسىنىك زامانىنىك ئۆتۈشى بىلەن ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكى سۆزلىنەتتى . شۇ مەدرىسىنىك ئاخىرقى ۋەيرانلىرى 50 ـ يىللاردىن كېيىن تېرىلغۇغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن .

ھەرقايسى دەۋرلەردە ھەر بىر كەنت ئۆز دەۋرىگە لايىق بىلىم ـ مەرىپەتلىك كىشىلەردىن خالىي قالمىدى . مەرىپەتكە ئاشنا ئەجدادلار مەرىپەت ئۇچۇن ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللاندى . قايراق ، ئېكىساق تەك مەركىزىي كەنتلەردە مەدرىسىلەر بولۇپ مەشھۇر كىشىلەر دەرس ئېيتقان . يۇرت خەلقى شۇ مەدرىسىلەرنىك ئابادانلىقى ئۇچۇن (تېرىلغۇ ۋە كۆكەرتىش ئىشلىرى ئۇچۇن) سۇ تەقسىم قىلىپ بەرگەن . ئۇستۇن ئاتۇشنىك سۇ تەقسىماتىدا ئېكىساق ، قايراق ، دېھقانلار

كەنتلىرىگە تا 50 ـ يىللارغا قەدەر مازار سۈيى نامىدىكى سۇ تەقسىم قىلىنىپ كەلگەن . كونىنىڭ ئورنىنى يېڭىنىڭ ئىگىلىشى بىلەن جەمئىيەت ئۈزلۈكسىز ئالغا سىلجىيدۇ . 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، بۇخارا ، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ كېلىپ يۇرتقا بىلىم ئۈرۈقىنى چاچتى . ئۇلار سەيدىن ھاجىم ، مولا لاۋاسىل دامولا ، مولا ئىسلام دامولا ، ساقى دامولا ، مولا يۈسۈپ دامولا ، سابىت ھاجى دامولا ، سەلەي دامولا ، مولا مۇھەممەت دامولا قاتارلىقلاردۇر .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئېكىساق كەنتىدە ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپى مەشئىلىنىڭ پارلاق نۇر چېچىشى ۋەتەنپەرۋەر ، مەرىپەتپەرۋەر مۇسا ھاجىم بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . ئۇ قەشقەر شەھىرىدىكى مەشھۇر خانلىق مەدرىسىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىقتىسادى بىلەن قىلغانىكەن . ئۇ ئۆز بالىلىرىنىڭ ئىلىملىك بولۇشىغا زور ئەھمىيەت بېرىدىكەن . شۇنداقلا مەھەللىنى ، يۇرتنى ، ھەممە خەلقنى بىلىملىك قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن . ئۇنىڭ ئۆ خىل يۇكسەك ئارزۇسى ۋە ئۇمىدى ئىككى ئوغلىنىڭ بارلىغىنى خەلقنى ئاقارتىش يولىغا بېغىشلاشتەك روھى ئارقىلىق ئىشقا ئاشتى . ھۈسەين باي ۋە باھاۋۇدۇن بايلار خەلقىمىز ئىلىم ـ مەرىپەتكە تەشنا بولۇۋاتقان ئۆز زامانىسىدا ئۆز يۇرتى ئېكىساقتا ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىغا ئاساس سالدى . ئۇلارنىڭ يېتەكلىشى ئارقىسىدا ئېكىساق خەلقى ئويغىنىپ ماتارىپ ئۇچۇن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىدى . بۇ مۇبارەك قەدەمنى ھەممە دېگۈدەك ئالقىشلىغانىدى . مەرىپەتچى تاش ئاخۇنۇم ئاستىن ئاتۇشتىن پات ـ پات چىقىپ باھاۋۇدۇن بايلارنىڭ بۇ ئىشىغا ياردەم بېرىپ تۇرىدىكەن . غۇلجىدا تىجارەت قىلىۋاتقان بىر يۇرتلۇق

بايلاردىن بىرقانچە كىشى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەملىرىنى بېرىپ تۇرىدىكەن .

دېمەك ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلارنىڭ يېڭى مەكتەپ ماتارىپچىلىق ھەرىكىتى جەمئىيىتە تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ ۋە ھۆرمەتلىنىپ مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغانىكەن . بۇ جاھانىنى زۇلمەت قاپلىغان ئاشۇ يىللاردا كارامەت تۆھپە ھېسابلىنىدۇ ۋە مەڭگۈ خاتىرىلىنىدۇ . ئىشىنىمىزكى ، يېڭى مەكتەپ ماتارىپ تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئاشۇنداق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنى تۇغقان ئاتۇش زېمىنى بۇنىدىن كېيىنمۇ يەنە ساخاۋەتچى ئىستېداتلىق ئەۋلادلارنى تۇغقۇسى !

ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك

ئابدۇللا تالىپ

ئاڭلىق جەمئىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەڭ يۈكسەك غايە قىممىتىگە ئىگە ئۇلۇغۋار مۇناسىۋەتتۇر . بۇ ئىككى ئۇقۇم ئۆزئارا قان بىلەن گۆشتەك مۇستەھكەم باغلانغان .

«ۋەتەن» دېگەن ئۇقۇم ـــ كىشىنىڭ قانلىرى تۆكۈلگەن زېمىنىدا ئۆسۈپ ئۇلغايغان خەلقنىڭ ئۆتمۈشى ، بۈگۈنى ۋە كېلەچىكىنىڭ مەركەزلىك بىرىكمىسىگە قارىتىلىدۇ .

«ۋەتەنپەرۋەر» ئۇقۇمى بولسا ئۆز ۋەتىنى ، خەلقىنىڭ ئالىي كامالەتكە يېتىشى يولىدا يۈكسەك مۇھەببەت بىلەن جان پىدالىق قىلالايدىغان ئاڭلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ .

ھالبۇكى ، پەقەت ھەقىقىي مەرىپەت ئىگىسى ، چىن ۋەتەنپەرۋەر ۋە قىزغىن مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرلا ۋەتەننى جان پىدالىق بىلەن سۆيەلەيدۇ . ئىنسان ئۆزىنىڭ شەخسىي غېمى بىلەن ۋەتەن غېمى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى پەقەت مەرىپەت سەۋىيىسى ئارقىلىقلا پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ .

«ماتارىپ» ، «مەرىپەت» قاتارلىق بۇ ئەرەبچە ئاتالغۇلارنىڭ چىن مەنىسى ئىنسان ئەۋلادىنىڭ قەلبىنى بىلىم نۇرى بىلەن يورۇتۇش ، دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ . ئاشۇ نۇرلۇق مەشئەلنى ياندۇرۇپ تۇرغۇچى دەل مەكتەپ بىلەن مۇئەللىمدۇر .

دېمەك ، مەرىپەت بىلەن دىلى ئېچىلغان ئەۋلاد ئۆزىنىڭ تەقـ دىرى بىلەن ئۆز ۋەتىنى تەقدىرىنىڭ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ، ۋە ـ تىنىدىن بىر ھەسسە بەھرىمەن بولسا ، ئۇنىڭغا يۈز ھەسسە قايتۇرۇشقا پىداكارلىق كۆرسىتىش مەجبۇرىيىتى بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايدۇ.

ۋەھالەنكى ، مەرىپەتلىك جەمئىيەتنىڭ ئۆلچىمى ـــ ئادەملەر ـ نىڭ بوي ـ تۇرقى ، سالاپىتىگە قاراپ ئەمەس ، بەلكى ئەقىل ـ ئىد ـ راكىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ـ يەتمىگەنلىكى ، ئەخلاقىي پەزىلىتىنىڭ يېتىلگەن ـ يېتىلمىگەنلىكىگە قارايدۇ . بۇنداق سەۋىيىگە پەقەت مەرىپەت ئارقىلىق يەنى «مەرىپەت ئويغىتىش كۇرىشى» ئارقىلىق يەتكىلى بولىدۇ . مۇشۇنداق ئۇلۇغۋار مەجبۇرىيەتنىڭ رولچىلىرى دەل مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردۇر .

ئازادلىققا قەدەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۇچ قېتىم مەرىپەت ئويـ غىتىش دولقۇنى بولۇپ ئوتتى . ئۇنىڭ بىرىنچى قېتىمقىسىغا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەسىس قىلىنغان «ھۇسەينىيە مەكتـ پى» ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان «مەقسۇدىيە» ، «تەلىمىيە» ، «مەتلەئىلىريان» قاتارلىق مەرىپەت ئوروئنلىرى ۋەكىللىك قىلىـــدۇ . باھاۋۇدۇن مۇساباي ، مەقسۇت مۇھىتى ، ئابدۇقادىر دامۇللا ، ھۇسەيىنـ خان تەجەللى ، مۇللا مۇسا سايرامى قاتارلىقلار ئاشۇ دەۋر مائارىپىنىڭ داڭلىق نامايەندىلىرى ؛ ئۇلارنىڭ بەزىلىرى چەت ئەللەردە بىلىم ئا ـ شۇرغان ئالىملار ؛ بەزىلىرى چەت ئەللەردىن تېخنىك ۋە ئۇسكۇنىلەرنى كىرگۈزۈپ مىللىي سانائەتكە تۇنجى ئۇل سالغان باشلامچىلار ئىدى .

ئىككىنچى قېتىملىق مەرىپەت ئويغىنىش دولقۇنى مۇشۇ ئەـ سىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا بولدى . قۇتلۇق شەۋقى ، مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ، جىرجىس ھاجى ، مەمتىمىن سوپىزادە

قاتارلىق كىشىلەر بۇ دەۋر مائارىپىنىڭ يېتەكچىلىرى ئىدى .

ئۇچىنچى قېتىملىق مەرىپەت دولقۇنى 30 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلىنىپ «ئويغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسى» يېتەكچىلىكىدە يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى . بۇ مەزگىلدە مەكتەپلەر سانى 2463 كە ، ئوقۇغۇچىلار سانى 189 مىڭغا يەتكەنىدى .

لېكىن ، ئاشۇ ئۇچ قېتىملىق مەرىپەت ئويغىنىش مەزگىلىدە نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەر ئالىملىرىمىز ، مەرىپەتپەرۋەر مۇئەللىملىرىمىز قۇربان بەردى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سۇيىقەست بىلەن قەتل قىلىندى ، بەزىلىرى تۇرمە ، زىندانلارغا تاشلاندى ، بەزىلىرى قوغلاندى ، سۈرگۈن قىلىندى . مەرىپەتكە قىلىنغان بۇ زىيانكەشلىك بىرى مۇستەبىت تۈزۈمدىن ، بىرى جاھالەت تەرەپدارلىرىدىن كەلگەنىدى .

ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئىپتىخارلىق مەنزىرىسى بۈگۈنكى يېڭى دەۋردىلا بارلىققا كەلدى . بۈگۈنكى مائارىپىمىز «مائارىپ قانۇنى» نىڭ ھىمايىسىگە ، تۈراقلىق تەمىنات كاپالىتىگە ئىگە . بۈرۈنقى مەرىپەت پېشۋالىرىمىز بۇ ھالاۋەتلەردىن بەھرىمەن بولمىغانىدى . پەقەت ئۇلاردىكى كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىشتىياق ئۇلارغا جۇشقۇنلۇق ۋە پىداكارلىق بېغىشلىغانىدى .

مەرىپەتپەرۋەرلىكنىڭ شان ـ شەرىپى ئۇنىڭ «نامسىز قەھرىمان» دېگەن پەخرىي ئۇنۋانىدا ، بۇنداق پەزىلەت ساھىبلىرى ھەرقانداق ئىمتىياز ۋە شۆھرەت تەمەسىدە بولمايدۇ . ئۇ ھەممە داڭلىق ، مەشھۇر شەخسلەرنى تەربىيىلىگەن ئۇستاز . مانا بۇ مۇئەللىملەرنىڭ جاپالىق ۋە ھالال ئەجرىنىڭ مېۋىسى .

بىر مەرىپەت ئاشىقى يېقىندا ئېلان قىلغان بىر پارچە ھۆسنىخەت

ئەسىردە ئوقۇتقۇچى ئوبرازىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ : ئەسەرنىڭ باش تەرىپىگە : «ئوقۇتقۇچى ـــقاراڭغۇ دىلنى يورۇتقۇچى» دەپ يېزىلغان . ئاستىغا : «ئوقۇتقۇچى بور ئىچىدە ، ئوقۇغۇچى نۇر ئىچىدە» دەپ ؛ ئوڭ تەرەپكە : «ئوقۇتقۇچى گۈل يىلتىزى ، ئوقۇغۇچى گۈل غۇنچىسى» دەپ ؛ ئەسەرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا : «بىلىم ـــ خورىماس خەزىنە ، توزىماس چېچەكتۇر... » دەپ يېزىلغان . مانا بۇ تەسۋىر مۇئەللىم ـــباغۋەنلىرىمىزنىڭ ھەقىقىي ئوبرازى .

«گۈلىستان» ناملىق ئەنئەنىۋى مەرىپەت دەرسلىكىدە ئىنسان پەرزەنتىنىڭ تەربىيىچىسىنى بىرىنچى ئاتا ـ ئانا ، ئىككىنچى مۇئەللىم ، ئۈچىنچى جەمئىيەت دەپ ئۈچكە ئايرىپ كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭدا يەنە پەرزەنت ئۈچۈن ئاتا ـ ئانا باقىۋەندە ئەمەس ؛ جەمئىيەت بولسا كەسىپ تاللاش سەھنىسى ؛ تەلىم ـ تەربىيىنىڭ يادروسى يەنىلا مۇئەللىم ، دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە مۇئەللىملىنىڭ كەسپىگە يۈكسەك باھا بېرىدۇ . ئۇنىڭدا يەنە مۇئەللىملەرنىڭ ئۆز كەسپىنى قەدىرلىشىنى ، مال ـ دۇنيا قوغلاشماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىپ كېلىپ ، مال ـ دۇنيا ھېرىسلىقى خۇددى ھەسەل شىرنىسىگە پۈتى پېتىپ ۋايسىغان ھەرىگە ئوخشاش ، دەپ كىنايە قىلىدۇ .

ھازىرقى ئىستېمال جەمئىيىتىدە مال دۇنيا ھېرىسلىقى قىسمەن مۇجمەللىك پەيدا قىلىۋاتقانلىقى ئەمەلىيەت ، «مەكتەپتىن چېكىنىش» ، «ھەۋەس يولىدا بۇلغىنىش» ، «ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ئەلا» خاھىشلىرى ئىرادىسى ئاجىز ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنى گاڭگىرىتىپ قويماقتا . بۇ تراگېدىيە ساپاسى تۆۋەن بولۇۋاتقان بىزدەك مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي سەھنىسىدە يۈز بېرىۋاتقانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس .

شۇنى چۈشىنىش كېرەككى ، بىلىم ـ تېخنىكا ئىگىلەش ئار-قىلىق بايلىق يارىتقان كىشىلەرلا ئىستېمال جەمئىيىتىنىڭ ھەقىقىي پېرسۇنازى بولالايدۇ . ساۋاتسىز مىللەت كىشىلىرى ئۇنىڭ خىلى ۋە رىقابەتچىسى بولالمايدۇ . ئۇ بەلكى «كۆتۈمدە ئىشتىنىم يوق ، ئېتىم مارجان بۇۋى» دېگەن ماقالىدىكىدەك كۈلكىگە قالىدۇ .

يېقىندا ئىتالىيىلىك ئايال يازغۇچى سوسانىنا . تامارا خانىم تەرە-پىدىن ئېلان قىلىنغان «ئۆز ئىرادەڭ بويىچە ماڭ» ناملىق رومان ئىنتايىن چوڭ بازار تاپتى . ئىندىۋىدۇئاللىق خاراكتېر مەدھىيىلەنگەن بۇ بەدىئىي ئەسەر دەل يۇقىرى تەرەققىي تاپقان جەمئىيەتنىڭ رېئال مەھسۇلى . فىنلاندىيە مەملىكىتىنىڭ ئاھالىسى 5 مىليون ؛ گېرمىت ـ ژۇرناللىرىنىڭ كۈنلۈك تىراژىمۇ 5 مىليون . ئۇيغۇر ئاھالىسىنى تەخ-مىنەن فىنلاندىيە نوپۇسى بىلەن سان جەھەتتە يېقىن دەپ مۆلچەر-لىسەك ، مەدەنىيەت سەۋىيە پەرقىمىزنىڭ ئىنتايىن زور ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز .

بۇ پەرقنى تۈگىتىش يەنىلا مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىمىزغا باغلىق . ھەممىمىزدە كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىرادىسى تۇرغۇزۇلغاندىلا مائا-رىپىمىزنى ، ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىمىزنى ، مىللەتنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيمىز . ئەۋلادلىرىمىزغا ئىستېقبال يورۇتۇپ بېرەلەيمىز . بىزدە ئاشۇنداق ئەقىدە بولۇش زۆرۈرىيىتىدىن «گۈلىستان» نىڭ تۆ-ۋەندىكى نەزمىسى يەنىلا چوڭقۇر تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە :

تېز يۇقار تەربىيە ئىنسان زاتىغا ،
ئەيلىسە ئىجتىھات ، بولسا قوبۇلچان ؛
گەرغاپىل بىر ئېشەك بارسا مەككىگە ،
قايتقاندا ئۇ يەنە ئېشەكتۇر ھامان .

بىزگە مەمتىلى ئەپەندىدەك ئوغلانلار كېرەك

داۋۇت ئوبۇلقاسىم

تېرەن خىيالىلارغا پاتتىم ، كەسكىن سوئاللارغا دۇچ كەلدىم . بىزگە زادى قانداق ئادەملەر كېرەك؟

بالىلارنىڭ تۇغىمىس ئويۇنلىرى كۆز ئالدىمدىن كەتمىدى : سەن ئاپا بول ، مەن دادا بولاي ، بۇ بالىمىز بولسۇن ، ئۆي تۇتۇپ ئويناىلى . سەن دۇشمەن بول ، مەن ھەربىي بولاي ، سوقۇش قىلىپ ئويناىلى ... پاك ...پاك ... ئۆلمەمسەن؟ تەگمىدى...

ئەجەبا ، چوڭلار نېمىشقا مۇشۇنداق خىيالىغا كەلگەنلىكى ئو-يۇنلارنى ئويناىدىغان پەدىدە : ئويناىدىغان بالا بارمۇ؟ مۆرەيدىغان كالا بارمۇ؟ دەپ ۋارقىراپلا ئۆز ئويۇنلىرىنى ھېچقانداق توسالغۇسىزلا باش-لىيالمايدۇ؟

چۈنكى ، چوڭلار تۇيغۇسىنى قەدىرلەشتىن ئەقلىي قەدىرلەشكە ، مۇناقىچە ئېيتقاندا خىيالىغا نەمە كەلسە شۇنى قىلىشنىڭ ئورنىغا ، ئوي ـ خىياللىرىنى دەڭسەپ ، «يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسىش» كە ئا-دەتلەنگەن .

شۇ تاپتا ھېسسىيات ـ تۇيغۇ دەيدىغان ئۇقۇملار گادىرماچ پېتى كاللامدا تۇرۇپتۇ . بۇ يەردە ئۇنى ئايرىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق بولسا كېرەك . دېمەكچى بولغىنىم ھازىرقى نەزىرىمىزدىكى شائىر ئاشۇ با-لىلارغا ئوخشايتتى . دەر ھەقىقەت ، پەيغەمبەرنىڭ روھي جەھەتتىن يۆلەنگۈدەك خۇداسى بولغان بىلەن ، شائىرنىڭ ئۆز تۇيغۇسىدىن باشقا

ھېچنېمىسى يوق . بىراق ئاشۇنىڭلىق بىلەن ئۇ تېخىمۇ ياۋۇكمۇ؟

ئەسلىدىم ، نۇرغۇن ئىشلارنى ئەسلىدىم ، يوھان كرىستوفنىڭ دوستىنىڭ ئايالىنى ئاشنا ئويىنىغانلىقىنى ئەسلىدىم . قايسىدۇر بىر شائىرنىڭ بىراۋنىڭ چىرايلىق خوتۇنىنى ئارقىسىغا سېلىۋالغانلىقىدىن ئەر بولغۇچىنىڭ خوتۇنىنى ئۆزىگە باغلاپ پارتلاپ ئۆلۈۋالغانلىقىنى ئەسلىدىم .

بىز مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق ئاشۇنداق ئادەملەرگە موھتاجمۇ؟

يەنە ئويلاندىم . ئەدناسى ئاتالمىش ياۋۇك شېئىرلارنى يازغانلارنىڭ قولىغا كەتمەن تۇتقۇزۇپ ، ئېتىزغا ئوچ ـ تۆت كۈن چىقىپ باقە ، دېگىلى بولارمۇ؟ ئىككى ـ تۆت تەڭگە پۇلنى تۇتقۇزۇپ سودا قىلىپ باق دېگىلى بولارمۇ؟ ئۇلاردا قايسىدۇر بىر سودىنى قىلغۇدەك تەۋەككۈلچىلىك ، چىدام بارمىدۇ؟

قىزىق يېرى ، مەن ئۇلاردىن مۇشۇنداق گۇمانلارنى قىلىمەنكەنۇ ، ئۇلارنى شېئىر يازالايدۇ ، دەپ ئىشىنىدىكەنمەن . شېئىر بىر روھ سۈپىتىدە ياۋۇك بىر سەلتەنەت بولىدىغان بولسا ، مۇشۇنچىلىك زور ئىشنى قاملاشتۇرالىغان ئادەمگە كېرەك بولىدىغان پەزىلەت ، ساپا ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە تۆۋەن تۇرىدىغان ئىشنى قاملاشتۇرۇشقا ئەجەب يەتمەيدىكەنا؟ !

شېئىر ، شېئىر . ئەمدى بىلدىم ، كۆز ئالدىمغا مەسچىتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا ئولتۇرۇپ «ئەلھەمدۇلىللا» دەپ زىكرى قىلىۋاتقان نەمجان بوۋايلار كەلدى . ھەقىقىي نەرسىنى دورالغان ، ئادەتلەنگەن ، مەجبۇرلانغان قىلىقلاردىن ئەمەس ، بەلكى ئۆزى مۇستەقىل قىلغان ئىشلاردىن ئىزدەش كېرەك . مەن مۇشۇنداق كۆز بىلەن بايىقى «مۆمىنلەر» گە نەزەر سېلىپ نېمە دېيىشنى بىلمەي قالغانىدىم . ئايان

بولدىكى ، شېئىر ھازىر بىز چۈشىنىۋاتقاندەك بولىدىغان بولسا ، ئۇ-لارنىڭ ھاياتى ھەقىقەتەنمۇ بىر شېئىركەن . توغرا ، شائىرلار شېئىرنى ئۆز تىلى بىلەن يازغان بولسا ، ئۇلار ئۆز قەدەملىرى ، چىرايلىرى ، كىيىم ـ كېچەكلىرى ، مېڭىش ـ تۇرۇشلىرى بىلەن يېزىپتۇ . بۇرۇن ئۇلارنى مەسچىتكە جەنىتىنىڭ تاماسىدا ، دوزاخنىڭ قورقۇنچىدا ۋە ياكى ئادەت كۈچى بىلەن كىرىدۇ ، دەپ ئويلاپتىمەن . بىلدىم ، بۇ ئاشۇ شېئىرنىڭ بىر مىسراسىكەن . راست ئىكەن ، «شائىر ۋە پەي-غەمبەر» نىڭ ئاپتورى خاتالاشماپتۇ ، ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن يۆلەنگۈدەك خۇداسى يوق ئىكەن . شۇڭا ، ئابدۇقادىر دامواللامنى پاتقۇزماپتۇ . شۇڭا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى ئاتايىتەن ئېشەكلىك ئۇرۇمچىگە بېرىپ شېئىر شىسەيگە چېقىپتۇ . بىر يۇرتنىڭ ئالىي ئەھلى ئىلىملىرى بولغان موللا ـ ئاخۇنلار «قۇرئان» تۇتۇپ ، سالاچىلىق قىلىپ تۆمۈر خەلىپىنى ياڭ زېڭشىنغا سولاپ بېرىپتۇ . شۇڭا ، تالاي ـ تالاي ئادەملەر قەدەمدە بىر پۈتلىشىپ تۇرۇۋاتقان ياخشىلىق ـ ساۋابلارنى كۆرمەي ، جەننەت-نىڭ پاسپورتىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن خۇداغا «ئارقا ئىشىك» قىلىپ ھەجگە كېتىۋېتىپتۇ . ھەج قىلىش ئۈچۈن ھەج قىلىۋېتىپتۇ . شېئىر يېزىش ئۈچۈن شېئىر يېزىۋېتىپتۇ ...

مەن تۇغمەس ـ پۈتمەس شېئىرلارنىڭ ئىچىدە قالدىم . راست ، پاراس ـ پۇرۇس قىلىپ ئېتىلىۋاتقان قەرت ئاۋازىنى رېتىم قىلىپ تۇرۇۋاتقان سورۇن نېمىشقا شېئىر ئەمەسكەن؟ 500 روھنى يىغىۋالغان بەدبۇي مەرىكە زالى نېمىشقا شېئىر ئەمەسكەن؟ يالغۇز يەردە شۇمشى-يىپ ، ئادەم بار يەردە گىدىيىشىپ يۇرگەن قىزلىرىمىزنىڭ ھاياتى نې-مىشقا شېئىر ئەمەسكەن؟ ئەتىگىنى قوپۇپ ، كەچتە ئۇخلاپ يۇرگەن ھارارەتسىز روھ نېمىشقا شېئىر ئەمەسكەن؟ بىزنىڭ بۇ شېئىرلارنى

پەقەت سۆزلەر بىلەن قەغەز يۈزىدە ئىپادە قىلىپ ببرەلمىگەنلا يېرىمىز بارغۇ؟ ! ئالە شەرىگىنى ، بىزدە شائىر دېگەن نېمىدېگەن تولا !توۋا ، ئاشۇنداق لامزەللە ، بىكار تەلەت ، گۇپپاگچى ، تۇتامسىز ، گەپدان ، سۆلەتۋاز ، چالا كۆرەڭ ، غىتمەك ، يالاقچى ، غۇرۇرسىز ، پۇرسەتپەرەس ، ئالىجوقا ، ياسالما ، بىلىمسىز ، كۆتى بوشلار نېمىدېگەن تولا !؟ پەيغەمبەلەردىنمۇ «ئۇلۇغ» ئادەملەر نېمىدېگەن تولا؟

ياق ، مەنچە ئۇ شېئىر ئەمەس !ئۇ شېئىر يېزىش ئۇچۇن شېئىر يازىدىغانلارنىڭ نەزەرىدىكى شېئىر ، خالاس !

ئۇنداقتا شېئىر دېگەن قانداق بولىدۇ؟

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى «كۆرگۈلۈكنى كۆرگۈلۈك ، يا ئابدۇخالىق ئۆلگۈلۈك ، ئىككىنىڭ بىرىگە تۇرماق ھەر جانغا بولسۇن شۇ خىتاب» دەپ چۇقان سالمىغان ، ھەم زۇلۇم ، ھەم زالالەتكە قارشى قوراللىق قارشى تۇرۇش يولىغا ئاتلانمىغان بولسا ؛ مەمتىلى ئەپەندى «ئويغان خەلقىم يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر ، مەكتەپ بىلەن چىراغ ياققىن نۇر تولدۇر ، پۇتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات ، قارا كۈندىن ـ شۇم تەقدىردىن بول ئازاد» دەپ خىتاب قىلمىغان ھەم ئۆزى باشلامچى بولۇپ يېڭى ماتاربپ ھەربكتىنى قوزغىمىغان بولسا ؛ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندەك پېشىۋالىرىمىز «مەن شېئىر يازىدىغان ئادەم» دەپ تۇرۇۋېلىپ ، تارىخ دېگىزىدىن جەۋاھىرات يېغىشقا سەل قارىغان بولسا ؛ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار مەكتەپ سالغان پۇللىرىنى دەۋرداشلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە 10 ـ 20 يېتىمگە ياكى 50 ـ 60 قازانلىق نەزىرگە ئاتىۋەتكەن بولسا قانداق بولار ئىدى؟

.....

شۇنداق ، ھەقىقىي شېئىر يوقاپ كەتسە ، جاھان ئاشۇنداق

زۇلمەت بولۇپ كېتىدۇ . شۇڭا دۇنيادا ئۆز ئىچىدىن چىققان ئوغلانلار بىلەن پەخىرلەنمەيدىغان ھېچ ئەل يوق .

* * *

مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، كۆتۈرۈلۈش باسقۇچىغا كىرگەن خرىستىئان دىنى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ قىرغاقلىرىدا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىنى تاپقان بولسىمۇ لېكىن غەربنىڭ يۇنان مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئېرىشكەن بۇرۇنقى كامالىتىنى قايتا تىكلىيەلمىدى . بەلكى ئەخلاقىي قۇللۇق بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۆزاق بىر تۈرغۇنلۇق دەۋرى ھۆكۈم سۈردى . سىستېمىلىق دىن ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدىغان ئىلمىي مەرىپەت تولۇق ئورۇندالمىدى . مىلادىيە 631 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ دىنىي مەرىپەت پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەلچىلىكى بىلەن قايتىدىن ھاياتىي كۈچىنى تاپتى . مۇسۇلمانلارنىڭ مىجەز تاكامموللۇقى ئۇلارنىڭ دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدىكى مۆتەۋەرلىك ئورنىنى بەلگىلىدى . مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە بولغان جەريان ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ تەرجىمە پائالىيىتى كەڭ قانات يايدى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى زور كۆلەمدە قوبۇل قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلدى ھەم بۇ سىستېمىغا لوگىكا بىلەن مەنتىقە شۇنچىلىك يۇغۇرۇلۇپ كەتتىكى ، ئىنسانىيەت ئېتىقاد تارىخىدا مۇنداق چوڭقۇر ئېتىقاد نەزەريىسى بولۇپ باقمىغانىدى . ئىسلام ئەدلىيىسى بولسا گىئومېتىرىيىلىك دەللىلەش ، كېسىم قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ۋايىغا يەتتى . مۇشۇنداق زور مۇكەممەل ئىلمىي سىستېمىلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ، رېئاللىق ، ھېسسىيات ، ئەقىل ، ھەقىقەت ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ كۈنسايىن

تاكاممۇللىششى ، دىن ، ئەدلىيە ، ھۆكۈمەتلەر بىر گەۋدە قىلىنغان بىرلىكنىڭ شەكىللىنىشى مۇسۇلمانلارنىڭ پىكىر چوڭقۇرلۇقىنى زور ئەۋزەللىككە ئىگە قىلدى . شۇنداق قىلىپ خرىستىئان ۋە ئىسلام دۇنياسىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى لاگېر ئىچىدە مۇسۇلمانلارنىڭ غالىب لىق تەختىدە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرمىكى ھەممىگە ئايان بولغان تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ قالدى . نۇرغۇن زېمىنلىرىنىلا ئەمەس ، مۇقەددەس جايلىرىنىمۇ مۇسۇلمانلارغا تارتقۇزۇپ قويغان خرىستىئانلار غەزەپ ـ نەپرەتكە كېلىپ ، يەتتە ـ سەككىز قېتىم ئەھلى سەلىب تەشكىللەپ مۇسۇلمانلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ لېكىن ئىسلامىيەت تىكلىگەن ئالەمشۇمۇل سەلتەنەتنى بىراقلا تارتىۋېلىشقا قۇربى يەتمىدى . خەيرىيەت ، 12 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تارىخ ـ يىلنامە پىرى ۋىليام مۇنداق ئازابلىق خاتىرىلەرنى يازدى : «دۇنيا ئادىل بۆلۈنمەپتىكەن ، ئۇنىڭدىكى ئۇچ بۆلەكنىڭ بىرى بولغان ئاسىيانى دىنىي دۇشمىنىمىز ۋەتەن قىلىپ ياتماقتا . ئاسىيا شۇنداق بىر بۆلەككى ، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۇنى باشقا ئىككى بۆلەكنىڭ يىغىندىسىغا تەڭ دېمىكى ھەقلىقتۇر . بۇرۇن بىزنىڭ دىنىمىزمۇ دەل ئاشۇ جايدىن چۆنەك تارتىپ كەپتىكەن ، ئىككىيلەندىن باشقا بارلىق ساھابىلەر ئاشۇ زېمىندا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ . ئەمما ، ھازىر ئاسىيادىكى بەزى جايلاردا خرىستىئان مۇرتلىرى بار بولدىغانلا بولسا ، ئۇلار يەرگە مەجبۇرىي باغلىنىپ تىرىكچىلىك قىلىشىدۇ . ئۆز دۇشمىنىگە باج تاپشۇرىدۇ . كۆڭلىدە ياردەمسىزگە ئېرىشىشنى ئويلىسىمۇ يەنىلا غەلىلماي ياشايدۇ . دۇنيانىڭ ئىككىنچى بۆلىكى ئافرىقىمۇ شۇنداق . دىنىي دۇشمەنلىرىمىز ئۇروش بىلەن ئۇنى بېسىپ ياتقىنىغا 200 يىللىدىن ئاشتى . بۇ خرىستىئان دۇنياسىغا قاتتىق ھاقارەت . چۈنكى ئافرىقا

دىن پېشۋالىرىمىزغا ئاش ـ نان بەرگەن جاي . ئۇچىنچى بۆلەك ، دۇنيادىكى قالدى ـ قاتتى زېمىن ، يەنى ياۋروپا . بىز خرىستىئانلار ياۋروپانىڭ پەقەت بىر بۆلىكىدىلا ياشايمىز ... دۇنيانىڭ بۇ بۆلىكى گەرچە بىزگە خاس بولسىمۇ ئەمما ھازىرمۇ تۇرك چەۋەندازلارغا ، ئامال سىز خوش ـ خوش دەپ ياشىماقتىمىز» ① . خۇددى بۇ خاتىرىلەردە يېزىلغىنىدەك خرىستىئان ياۋروپاسى ئۇمىدسىزلىككە ، كەمستىشكە پاتتى .

«ئاچچىق ئاۋۇال ، ئەقىل كېيىن» دېگەندەك ، ئۇلار غالجىرلاشقاندا ئىسپانىيە مۇسۇلمانلىرىغا قارشى پەيدا قىلغان قانلىق پاجىئەلىرى ئۇستىدە بارا ـ بارا كېيىنچە سوغۇق قانلىق بىلەن قايتا ئويلىنىشقا باشلىدى ۋە ئۇ پاجىئەلەردىن ئاخىر قولىنى يىغدى ، مۇسۇلمانلارنىڭمۇ ئۆزلىرى ئويلىغىنىدەك ۋەھشىي بولمىشىدىن گۇمانلاندى . تەسەۋۋۇردىكى مۇسۇلمانلارنى ئەمەس ، ئەمەلىيەتتىكى مۇسۇلمانلارنى كۆرۈشكە باشلىدى . ئاستا ـ ئاستا ئىسلام ھەقىقىتىنى چۈشىنىشكە باشلاپ نۇرغۇن خرىستىئان مۇرىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى . بەزىلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە مۇسۇلمان بولسىمۇ لېكىن بەربىر تەۋرەنمەس خرىستىئان مۇرىتى بولۇپ قېلىۋەردى . «باش ئېپىسكوپ رايموند تولودا تەرجىمە ئىدارىسى قۇردى . 1135 ـ يىلىدىن 1284 ـ يىلىغىچە بولغان 150 يىل ئىچىدە مۇسۇلمانلارنىڭ مەنىۋى بايلىقى ئىتالىيان تىلىغا تەرجىمە قىلىندى ② . ئىسپانىيە بۇ جەھەتتە ناھايىتى

---

① ستاۋۇلاروس : «يەر شارى تارىخى II توم 8 ـ بەت ، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەن ئەشرىياتى ، 1992 ـ يىل نەشرى .

② سەئىد فەيياز مەھمۇت : «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ توم 383 ـ بەت ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىل نەشرى .

مۇھىم رول ئويناندى . نۇرغۇن خرىستىئانلار ئىسپانىيەدىكى مۇسۇلمانلار قۇرغان ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇدى . كوردوۋا ، سۈلىيە قاتارلىق شەھەرلەر ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپانىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى .

ياۋروپالىقلار مۇشۇنداق قازاندا قايناپ ئاخىر ئىنسانىيەت مۇھىملىقىنى كۆرۈپ يەتتى . پەلسەپىسىدىكى ئاجىزلىقنى تونۇدى . مەيلى ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ سەركىسى دانتىنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن ۋە ياكى مەدەنىيىتى ئىسلام بولسىمۇ ئەمما خرىستىئانلىقىدىن تەۋرەنمىگەنلەرنىڭ ئىسپانىيەدىكى مۇسۇلمانلارغا قارشى ئىنقىلابىدا بولسۇن ، ھەممىسىدە ئاشۇ ئىنسانپەرۋەرلىك روھى ئۆز كۈچىنى كۆرسەتتى . ئىنسانىيەتنىڭ ھەرقانداق شەكلىدىكى ، شوئارىدىكى دەپسەندە بولۇشىغا ئۆكتە قويمىدىغان غۇرۇر باش كۆتۈردى . بۇ قالاقلىق دىندا تۇرۇپ ئىلغار دىنغا ئۆكتە قويقاندا چىلىقمىدىغان مۇقەررەر نەتىجە ئىدى .

بۇنىڭ ئەكسىچە دەل شۇ مەزگىللەردە مۇسۇلمانلار بىر چاغلاردا خرىستىئانلارنى ئەخلاقىي قۇللۇققا چۈشەپ قويغان ھىلىقى بويۇنتۇرۇقنى ئۆزى چۈشتى . گەرچە ئىسلام فىقئى ئىلمىي يۈكسەك لوگىكا ئۇسۇلىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن بولسىمۇ بىراق بۇ تەپەككۇر شەكلى نوقۇل فىقئى ئىلمىگىلا خاس بولۇپ قالدى . «جەمئىيەت تەۋارىخ» نىڭ ئاپتورى راشىددىننىڭ (1247 ـــ 1318) چىڭگىزخاندەك ئاپەتنىڭ ئاز ئەسكىرى بىلەن كۆپ ئەسكەر ئۇستىدىن غالىب كېلىشىنى «گەرچە چىڭگىزخان ياش ، ئەسكىرى ئاز بولسىمۇ ئەمما ... ئاللا چىڭگىزخانىنىڭ سەلتەنەت سۈرۈشىنى ، جاھانگىر بولۇشىنى ئىرادە قىلغان . شۇنداق تۇرسا كىمىمۇ ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلەيسۇن؟» دەپ

شەرھلىگىنىدەك پىكىر قىلىش مودا بولدى . شۇنىڭ بىلەن مۇسۇل-مانلارنىڭ پىشانىسىگە ناكەسلىك پۈتۈلۈشكە باشلىدى .

دەل مۇشۇنداق ھالەت باش كۆتۈرگەندە بىز ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلدۇق .

تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى ساغلاملىقتا ئىدى . شۇڭا ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى قۇللۇق مىتىلىرى يېمىگەن بولۇپ ، نەچچە مىڭ يىللىق تەبىئىيلىك ، بىلەكلەرگە يىغقان كۈچ ، روھىغا يىغقان ساپ قۇۋۋەت بىلەن ئىمان ـ ئىسلام ئۇچۇن ئاتلاندى . يېڭى قان بولۇش سۈپىتى بىلەن دەسلەپ ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچىدىكى كۈرەشكە قاتناشتى . تۈرك مەدەنىيىتى ئەزەلدىن بار ئەۋزەللىك بىلەن ئىسلام روھىغا يۇغۇ-رۇلۇپ ئاجايىپ ھاياتىي كۈچ پەيدا قىلدى . 14 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇلار ئىسلام دۇنياسىدىكى رەھبەرلىك ئورنىغا چىقتى ھەمدە ياۋروپا-نىڭ دولقۇنىنى توستى . ياۋروپا بۇ تەبىئىي كۈچتۈكگۈر توساق ئالدىدا يەنىلا ئاجىز كەلدى . ئىنسانپەرۋەرلىك روھى پەيدا قىلغان روھىي كۈچتۈكگۈرلۈك بەربىر تۈركلەردىن ھالقىپ كېتەلمىدى . ئىچكى قىسىمدا پاش قىلىش ، نارازىلىق ، ۋايساش ، ئېچىنىش چوڭقۇرلاشتى . بىراق ، بۇزۇلغان ماشىنىنىڭ يېنىدا تۇرۇۋېلىپ نېمىشقا ياساپ ماڭ-ماپتۇ؟ مۇشۇنداقمۇ شوپۇرلۇق قىلغان بارمۇ؟ !مەن نېمىدېگەن شور پېشانە دەپ يىغلاپ ـ قاقشاپ يۇرگەن بىلەن ، ماشىنا گۈرىدە ئوت ئېلىپ مېڭىپ كەتمەيدۇ ـ دە !

شۇنداق قىلىپ ، ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ ، ئىن-سانپەرۋەرلىك روھى جەمئىيەت رەستىلىرىدە رەسمىي تارقىلىپ ، ما-شىنا ئوت ئالغان پېتى 200 يىلغىچە تۇرۇۋەردى . تالاي ـ تالاي پاش قىلىش ، سۆكۈش پائالىيەتلىرى بولدى . نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەر

يېزىلدى . گۇمان بارغانسېرى ئۇلغىيىپ باردى . غەزەپ ـ نەپرەت تاشتى . ئاشۇ غەزەپلەر ئاخىر چىقمايدىغان ئىنقىلابلارغىمۇ ئانچە ـ مۇنچە سەۋەب بولۇپ تۇردى . بەس ،ئاخىر بالاغەتلىك ئادەملەر چىقتى . ئۇلار دەسلەپ سىياسىي ھوقۇق بىلەن دىنىي ئايرىشنى رەسمىي تەشەببۇس قىلدى . كېيىن تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئەدلىيە ۋە مائارىپنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى . خەلقنى تەربىيىلەيلى ، مائارىپنى تۆتايلى ، دەپ كېسىم قىلدى . ئىتالىيەدىن ۋىدگېرنۇس (1349 ـــ 1420) ، بازىنوزا (1370 ـــ1431) ، گورنىد (1374 ـــ 1460) ، گوللاندىيەدىن ۋىسسل (1420 ـــ 1489) ، ئەنگلىيەدىن لىلىي (1466 ـــ 1529) ، كولت (1467 ـــ1519) ، لراسموس (1469 ـــ1536) ، فرانسىيەدىن بودى (1467 ـــ 1540) قاتارلىق مائارىپ ئىسلاھاتچىلىرى ، پەرۋىشچىلىرى چىقتى . «1423 ـ يىلى ۋېنتودىنى ئىتالىيەدىكى مانتۇادا تۇنجى قېتىم ئىنسانپەرۋەرلىك قىممەت قارىشى بويىچە تەشكىللەنگەن 60 كىشىلىك يېڭىچە مەكتەپ ئاچتى» ① . 1463 ـ يىلى گوللاندىيەدە «ئاۋام تۇرمۇشىنى باراۋەرلەشتۈرۈش قېرىنداشلار جەمئىيىتى» قۇرۇلۇپ زور كۆلەملىك يېڭى مائارىپ ئەمەلىيىتىنى باشلىدى . لېكىن ، يېڭى مائارىپ روھى بىلەن 1200 يىللىق ئېتىقاد بىر ـ بىرىگە ئانچە خۇشتار ئەمەس ئىدى . شۇڭا بۇ ئەينى دەۋردە مائارىپ تەرەققىياتىغا زور توسالغۇ بولدى . 1520 ـ يىلى مارتىن لۇتېر «رىم پاپاسى» ، «خرىستىئانلارنىڭ ئەركىنلىكى» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ ، ئىنسانپەرۋەرلىك روھ بىلەن دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ باردى . مەكتەپ ۋە مائارىپ ئىسلاھاتىغا داغدام يول ئاچتى . شىمالىي ياۋروپا خەلقى ئۇنىڭ بۇ ئىسلاھاتىنى قوللىدى ۋە ئىستىقبالغا يۈزلەندى .

---

①«مائارىپ لۇغىتى»II تۇم 89 ـ بەت شاڭخەي مائارىپ نەشرىياتى ، 1991 ـ يىل نەشرى .

ئامېرىكىلىق مەشھۇر تارىخ ئالىمى د . گىھايت «ئوتتۇرا ئەسىر-نىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئەڭ تىلغا ئېلىشقا ، مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغىنى ھەرگىز بىر ـ بىرىدىن ھەشەمەتلىك ئاشۇ چېركاۋلار ، شېئىرلار ۋە مەدرىسە پەلسەپىلىرى ئەمەس ، بەلكى تارىختىن بۇيان ئەمدى كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئاشۇ مۇرەككەپ مەدەنىيەت . بۇ مەدەنىيەت جان ـ جەھلى بىلەن ئىشلىگەن قۇل ياكى مېھنەتكەشنىڭ قولىدا پۈتكەن ئەمەس ، بەلكى ئادەم كۆچىنى ئىشلەتمەيدىغان مەنبەئىي كۆچ ئاساسىغا قۇرۇلغان» ① دەيدۇ . 1092 ـ يىلى 200 يىلدىن ئارتۇق مۇسۇلمانلار قولىدا تۇرغان ستسىلىيە ئارىلى قولدىن كەتتى . 1221 ـ يىلى ئىسپانىيە قولدىن كەتتى . ئۇ يەرلەردە مۇسۇلمانلار قۇرغان ئۇنىۋېرسىتېت ، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ، كەسپىي مەكتەپلەر ناھايىتى تولا ئىدى . بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ پېتى ئىسپانىيىدە قالدى . ئۇلار يەنە شامال تۈگمىنى ، سۇ كۆچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ماشىنىلار ۋە كېمىسازلىق تېخنىكىسىغا ۋارىسلىق قىلدى . ئىنسانپەرۋەرلىك روھ بۇ خوجايىنلارغا يېگى ھاياتىي مۇھىت ئاتا قىلغاچقا ، 15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيىلىكلەر ياۋروپادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەر بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى . ئادەتتىكى كېمىلەرنىڭ يۈك كۆتۈرۈش چانلىقى بىر ـ ئىككى ھەسسە ئاشتى ، چوڭ كېمىلەرنىڭ يۈك كۆتۈرۈشچانلىقى 600 ـ 800 تونىنىغا يەتتى . ھۇنەر ـ سەنئەت ياۋروپاغا مۇشۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن تارالدى .

كېمىسازلىق سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تەپەككۇرنىڭ يېتىلىشى سودىغا يېگى ئىمكانىيەت ئېلىپ كەلدى . بۇرۇنقىدەك دەسمايىسى ، سودا قىلىش ھوقۇقىنى يەككە ـ يېگانە ئوتۇپ سودا

① گىھايت : «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تېخنىكا ۋە كەشپىيات» ئامېرىكا خەلقىنىڭ ژۇرنىلى 15 ـ سان ، 178 ـ بەت .

قىلىشنىڭ تېگى كۆرۈنۈپ قالدى . سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ سودا قىلىش يولىغا مېڭىپ ، بارا ـ بارا تەشكىلىي تۈزۈم ۋە كوللېكتىپنىڭ كۈچىنى كۆرسەتكەن ، سودا پائالىيىتى نەسلى ـ نەسەبكە قاراپ باشقۇرغۇچى قويۇشتىن ئىقتىدارىغا قاراپ باشقۇرغۇچى قويىدىغان سودا تېخنىكىسىنى تاپتى . مەبلەغ ـ بايلىقنى توپلاپ باشقۇرىدىغان بانكا سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ ، سودىغا كەڭ ئىمكانىيەت بەردى . خرىستىئان دىنىنىڭ «ئۆسۈم ئېلىش ھارام» دەيدىغان پەتۋاسىنى ئاشكارا چۆرۈۋەتتى . بۇنىڭ بىلەن ياۋروپانىڭ سودا ساھەسى زور رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولدى . سودا يولى بىلەن بايلىقنىڭ قەيەرگە ئاقىدىغانلىقى ئېنىق بولدى . ئېچىنارلىقى شۇكى ، بىز تا ھازىرغىچە ئاشۇ باشلانغۇچ تېخنىكىلارنىمۇ تۈزۈك قوللىنالمايۋاتىمىز .

رۇسلار ئەسلى قاششاق خەلقلەر بولۇپ ، تاتار تۈركلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى . 1598 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۇلار غەربتە ئوب دەريا-سىدىن شەرقتە فىنلاندىيىگىچە ، شىمالدا مۇز ئوكيانىدىن جەنۇبتا قازان ـ ۋولگاگراد سىزىقىغىچە بولغان جايلارغا ماكانلاشقانىدى . ئۇلار چىڭگىزخان دەۋرىدىن تارتىپ تاكى 1500 ـ يىلىغىچە تاتارلارنىڭ زۇلمىنى ، دەردىنى يەتكۈچە تارتتى . ياۋروپانىڭ ئويغىنىشى ئۇلارنىڭ دىنىي قېرىنداشى بولغان بۇ قوۋمگە يەتتى . ئۇلاردىن مىلتىق ـ زەمبىرەكلەرنى ئەكىردى ، تەرەققىياتنى ئەكىردى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار 1552 ـ يىلى قازان خانلىقىنى يوقاتتى . 1556 ـ يىلى ئاستراخان خانلىقىنى يوقاتتى ۋە تەبئىيلا تاتارلارنى بۇ زېمىندىن قوغلىدى . جاھاندا يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ . تاتار تۈركلىرى بۇ تالا-پەتتىن كېيىن تىنىمسىز قوزغىلىپ تاجاۋۇزچىلار بىلەن ئۇرۇشتى . رۇسلار بۇ جەريانىدا ئۇزلۇكسىز چېنىقتى ۋە يېڭىلىقلارنى قوبۇل

قىلدى . ئاقىۋەت 1571 ـ يىلى موسكۋاغا غالىبلارچە باستۇرۇپ كىرگەن تاتارلار 1591 ـ يىلىدىن كېيىن ھەرقانچە قىلىپمۇ موسكۋانىڭ ئالدىدىكى دەريادىن ئۆتەلمەس بولۇپ قالدى . تاتارلارنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدە قىمىز ، قۇرۇت ـ ئېرىمچىكلەر بىلەن غىزالىنىپ چاقماق تېزلىكىدە جەڭ قىلالايدىغان ئالاھىدىلىكى ، رۇسلار يېتىلدۇرگەن ئىقتىدار ئالدىدا ئاجىز كېلىپ قالدى . بۇ چاغدا تۇركىيىمۇ ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگىرىيە بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتاتتى . ئۇلار 1596 ـ يىلى 25 ـ ئۆكتەبىردە رەسمىي مەيدانغا چۈشتى . ئىككىلا تەرەپ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى . ئۇرۇش داۋاملىشىۋەردى . ئاقىۋەت 1606 ـ يىلى «زىتۋا ـ تۇرك شەرتنامىسى» ئىمزالاندى . تۇركىيە ئۆزىگە ئۇلپان تاپشۇرۇۋاتقىلى 100 يىل بولغان ئاۋستىرىيىنىڭ باراۋەرلىك ئورنىنى تۇنجى قېتىم ئېتىراپ قىلدى . بۇ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىدىن دېرەك بېرەتتى .

ئۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپا يەنە تەرەققىي قىلدى . ئىنسانپەرۋەرلىك ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ بىلىش ۋەھىي ئارقىلىق بولىدۇ ، دېيىدىغان ھۆكۈمىگە بىلىش ، كۆزىتىش ۋە تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق بولىدۇ ، دەپ قاراپ زور تۈزىتىش كىرگۈزدى . تۇرلۇك دىنىي گۇمان ، «بانكا ئۆسۈمى ھارام» دېگەندەك پەتۋالارنىڭ چەتكە قېقىلىش ساۋاقلىرى ، نەچچە يۈز يىللىق تەرەققىيات خۇشاللىقى بىرلىشىپ ، «پەقەت ۋە پەقەت غەربتىلا ئىلىم ـ پەن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىمى بولۇپ قالدى . يەنى پەقەت غەربتىلا پەيلاسوپ ، ئالىم ۋە ئۇستىكار بىر گەۋدىگە ئايلاندى» ① . ئەمەلىيەت ، تەجرىبە ، پرىنسىپنىڭ بىر گەۋدىسى ئېتىبارغا ئېرىشتى . بوياقچى بوياقتىكى خىمىيىلىك پرىنسىپلارغا پەرۋاسىزلا قاراپ ، بوياش بىلەنلا بولىدىغان ، ھۈنەرۋەن قۇرۇلۇشتىكى

① «يەر شارى تارىخى» 246 ـ بەت .

مېخانىك پرىنسىپلارغا پەرۋاسىز قاراپ ، تامچىلىق بىلەنلا بولىدىغان ، سەركەردە ئۇرۇش پرىنسىپلىرىغا پەرۋاسىز قاراپ ، ئۇرۇشۇش بىلەنلا بولىدىغان جەمئىيەت گۈمانىدا قالدى .

بۇنداق جەمئىيەتنىڭ تەلتۆكۈس ناكەسلىك ، دەپ ھۆكۈم قىلىنىشىغا مۇنداق ئىشلار سەۋەب بولدى : 1500 ـ يىللىرى كىشىلەر تېخىمۇ توغرا كالېندارنىڭ بولۇشىنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتى . پولشالىق ئالىم كوپېرنىك بۇ ھەقتە ئۇزاق ئىزدەندى . ئۇ ئۇلۇغ تۇرك ئاستروـنومىيە ئالىمى ئۇلۇغبېك توپلىغان سانـ سېغىرلار ئاساسىدا يەنىمۇ ئىزدىنىپ ، ئاخىر «پلانىتلارنىڭ ھەرىكىتى ھەققىدە» دېگەن مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ چىقتى . بۇ ، پەننىڭ خرىستىئان دىنى ئىدېئولوگىيىسىگە بەرگەن تۇنجى پاكىتلىق زەربىسى ئىدى . 1543 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان بۇ ئەسەر ياۋروپالىقلارنىڭ خرىستىئان دىنىغا بولغان گۈمانىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى . دىندارلار شاپاشلاپ قالدى ، بۇ تەلىماتنى ئوچۇقـ ئاشكارا تەرغىب قىلغان برونونى غالجىرلىشىپ ئوتتا كۆيدۈردى . سەمىمىي ئادەملەر پاكىتقا ئەلھەكمۈللىلا دەپ ، ئۆزىگە : «پلانىتلار نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق ھەرىكەتلىنىدۇ؟» دەپ سوئال قويدى . بۇنىڭ بىلەن فىزىكىنىڭ پەيدا بولمىقى زۆرۈر بولۇپ قالدى . كېيىن گالىلىي پەننى مېتافىزىكىلىققا پاتۇرۇپ قويمايدىغان ئۇسۇلنى يارىتتى . تەتقىق قىلىش ماھارىتىنى شەكىللەندۈردى . تەجرىبە ئۆسۈلى بىلەن بىر قاتار مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى . گالىلىي ۋاپات بولغان يىلى ئۇغۇلغان نيۇتون 1687 ـ يىلى «تەبىئەتنىڭ ماتېماتىكىلىق پرىنسىپى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ ، فىزىكا پېنىنى تىكلىدى . ياۋروپادىكى 600 يىلغا سوزۇلغان گۈمانىي كەيپ ئاخىر ئۆز «ئىنجىل» نى تاپتى . ئېتىقادنىڭ يەنە بىر ئىراسى باشلاندى ،

پەيلاسوپلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى . ياۋروپا يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى . ياۋروپالىقلارنىڭ پېشانىسىگە «غالىب» دېگەن خەت پۈتۈلدى . 1763 ـ يىلىدىن كېيىن ياۋروپا مۇشۇ «غالىب» لىقى بىلەن جاھانگىر-لىك تەختىگە چىقىپ ، 1914 ـ يىلىغىچە پۈتۈن دۇنيانى بـۆلـۈشـۈپ بولدى .

ئوسمانلى تۈركلىرى ياۋروپادىكى ئەللەر بىلەن بىۋاستە ئۇچ-رىشىپ تۇرغاچقا تاتار تۈركلىرى ، پارسلارغا قارىغاندا ، بىر قەدەر تۈي-غۇن ئىش كۆرۈپ تاقابىللىق جەھەتتە ئۇستۇنـرەك تـۇردى . تـاتـار تۈركلىرىدەك ھالغا قالمىدى . ئەمما مەيلى قانداقلا بولسۇن 1606 ـ يـە-لىدىن كېيىنكى تىركىشىشتە پېشانىسىگە پۈتۈلگەننى ئۆزگەرتەلمىدى . ئەكسىچە ياۋروپالىقلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ئالغا كېتىشى بىلەن 1699 ـ يىلى زېنتا ئۇرۇشىدا سۇلتان ئۆز قوشۇنىدىن ئايرىلىپ ، رۇسىيە بـــلـــەن ھاقارەتلىك شەرتنامە ئىمزالىدى . گەرچە بۇ نومۇسنى ئۇزاق ئۆتمەي پۈختا تەييارلىق بىلەن ئاقلىغان بولسىمۇ ، 1718 ـ يىلى يەنىلا «باست-روۋۇز شەرتنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى . تۈركلەرنىڭ قەي-سەرلىكى بۇنداق نومۇسنى ئاقلاشنى قايتا ـ قايتا دەۋرلەندۈرگەن بول-سىمۇ ، نەچچە ئەسىر دۇنيادا ھۆركىرەپ تۇرغان بۇ دۆلەت يەنىلا 1787 ـ يىلىغا كەلگەندە ئەرزىمەس دۆلەت بولۇپ قېلىش قىسمىتىدىن نېرى بولالمىدى .

ئەلۋەتتە ، تاتار تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگىنى تېخىمۇ ئېغىر ئىدى . ئۇلار 17 ـ ئەسىردە رۇسلارغا قارشى توختىماي قوزغىلاڭ قىلىپ تۇردى ، بىراق دائىم پېشانىسىگە يېزىلغاننى كۆردى .

1731 ـ يىلى قازان شەھىرىنىڭ ئېپىسكوپى R كىتـشـــۇنـچى مەجبۇرىي دىنىي ئېتىقادنى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى . بۇ

ھەربىرىدە بەكلا قەتئىي بولدى . شۇنداق بولسىمۇ ، تاتارلار ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى بىلەن رۇسلار ئارىسىدا تۇرۇپ سودا قىلىپ مەنپەئەتلەنگەنىدى . بىراق 1806 ـ يىلى رۇسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاتلىنىشى بىلەن تاتارلارنى ئارىسىدىن سىقىپ چىقاردى . مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەردە «200 مىڭ تاتار ئۆز ئېتىقادىنى خىرىستىئانغا ئۆزگەرتتى» ① .

مىللىي پۈتۈنلۈكى ، ماددىي ، مەنىۋى مەنپەئىتى تەھدىتكە دۇچ كەلگەن قوش كەلمىش تاتارلارنىڭ كۈچلۈك ئىنكاسىنى قوزغىدى . نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىجتىمائىي ئىسلاھات باشلاندى . مۇسۇلمانلار ئاقىلانە بولۇپ ، قالاقلىقنى تاشلاپ ، ئىسلام دىنى بىلەن تەرەققىياتنى ماسلاشتۇرۇشقا ئاتلاندى . مەدەنىي ئويغىنىش خىزمەتلىرى مەشھۇر دىنىي تەپەككۇرلار قولىدا ئىشلىنىشكە باشلىدى . ئۇلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئەبۇ ناسىر فىرەۋسىي (1783 ـــ 1814) ، شاھىدىدىن ئۆمەرجان (1818 ـــ 1889) ، رىزائىددىن فەخرىلادىن (1859 ـــ 1936) ، مۇسا جارۇللا (1875 ـــ ؟) لار ئىدى . بۇ مۇنەۋۋەر ئوغلانلار ماتارىپتىكى قاششاقلىقنى ئوت ئاچتى . ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى «ئۇسۇلى جەدىد» دېيىلدى .

تۈركىيە 1774 ـ يىلى ئامالسىز رۇسىيە بىلەن «كۈچۈك ـ كاينارجى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى . ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ قىرىمغا «ئاتىدارچىلىق» قىلىش ھوقۇقى بىكار بولدى . قىرىم خانلىقى قازان خانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى . بىرنەچچە يىلدىن كېيىن رۇسىيە ئارمىيىسى ساسىن جىرجىس خان بىلەن تۈركىيىنى قوللىغۇچىلار ئارىسىدىكى پېتىشماسلىقتىن پايدىلىنىپ قىرىم ئارىلىنى ئىگىلىدى .

---

① «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر تىزىملار» 256 ـ بەت ، «سودا» نەشرىياتى .

ئۇلار ئەسلىدە مۇسۇلمانلارنىڭ مال ـ مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى بىلەن بۇ زېمىنغا كىرگەندى بىراق قىرىم يۇتۇۋېلىنغاندىن كېيىن ، تاتارلارنىڭ بېشىغا قىسمەتلەر كەلدى . رۇس ھۆكۈمىتى قىرىمغا ئادەم كۆچۈردى . تاتار نوپۇسىنىڭ 96% تىنى ئىگىلەيدىغان دېھقان ۋە كاسىپلار ئۇنۇمسىز يەرلەردە قىسىلىپ قالدى . رۇسلىشىش قىسمىتىدىن قۇتۇلالمىدى . بىراق تاتارلار ھەرگىزمۇ بۇنداق خورلۇققا ئەلھەكمۇلىللا دېمەيتتى . شۇڭا ئۇلار تۈركىيەدىن ياردەم سورىدى ، بىراق تۈركىيىنىڭ قولىدىن نېمە كەلسۇن؟ شۇنىڭ بىلەن زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تۈركىيىگە پاناھ تارتىپ بېرىش تاتارلارغا بىردىنبىر يول بولۇپ قالدى . 1783 ـ يىلىدىن باشلانغان 100 يىللىق كۆچۈش ئەنە شۇنداق باشلاندى .

تۈركىيىلىكلەر شۇ چاغلاردا ئازاب ۋە مەغلۇبىيەت ئىچىدە ئىدى . لېكىن مۇشۇنداق ئۇمۇمىي كەيپىيات دەۋرىدىمۇ بۇ زېمىندىن مەغلۇبىيەت ئامىللىرىنى پاش قىلىش مۇقامىغا يەتكەن شائىر چىقمىدى . پەقەت بىر قىسىملار دەۋرنىڭ بەختسىزلىكىنى قايغۇلۇق ھېسسىيات بىلەن ئىپادىلىدى ، ئېچىنىشلىق ھالەتتە تەسۋىرلىدى . بۇنىڭ بىلەن ئۇمۇمىي خەلقنى بالاغەتكە يېتەكلەيدىغان ئىش بولمىدى . بەلكىم بۇ ياۋروپالىقلاردەك مەغلۇبىيەتنىڭ تەمىنى 600 يىل تارتمىغانلىقىدىندۇ ۋە ياكى 800 يىللىق چەۋەندازلىق روھىنىڭ ئىسكەنجىسىدۇ .

كېيىنچە ، ھەر ھالدا تۈركىيىدە ئويغىنىش بولدى . تەبىئىيكى ، ئويغىنىش باش كۆتۈرۈش بىلەنلا غەربنى دورامدۇق ياكى ئاتا ـ بوۋـ مىز ئوسمان ، سۇلايمان دەۋرىدىكى روھىمىزنى تاپامدۇق ، دېگەن سوئال ئوتتۇرىغا چىقتى . ئەمەلىيەتتە ئاساسىي مەسىلە تۈركلەرنىڭ روھىي جەھەتتىن چېكىنىپ كەتكەنلىكىدە ئەمەس ، ياۋروپالىقلارنىڭ

ئالغا كەتكەنلىكىدە ئىدى . ھېسسىيات جەھەتتە ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ روھىنى تاپىدىغاندەك ماڭغان ، ئەقلىي جەھەتتە يۇقىرىقى ھۆكۈمنى چۈشەنگەن سەلىم III بۇرۇنقى شۆھرەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن دەسلەپ ئۆزىنى ھەم سۇلتان ، ھەم خەلىپە دەپ ئاتىدى . كېيىن مەمۇرىي ئىدارە قىلىش ، ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى ئېلىپ بارماقچى ، مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنى تۈپتىن تەرتىپكە سالماقچى بولدى . بىراق ئۇ ئىسلاھاتنى ماتارىپتىن ، مىللەت روھىدىن ئەمەس ، ھەربىي تۈزۈلمىدىن باشلىدى . فرانسىيىنىڭكىگە تەقلىد قىلىپ يېڭى قوشۇن قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلدى . ئۇ رۇسىيىدە بۇنىڭدىن بىر ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ئىمپېراتور پېتىردەك ئىش قىلماقچى بولدى ، بىراق مەغلۇپ بولدى . تايانغۇدەك ئاممىۋى تەشكىلات ، ئاممىۋى ھەرىكەت بولمىغانلىقتىن ، دىنىي ئەكسىيەتچىلەر ۋە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى يېڭى ئارمىيىنى «ناسارالارنىڭ قول چومىقى» دەپ ، سۇلتاننى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىنى تېپىش يولىغا ئەمەس ، غەربنى دوراش يولىغا ماڭدى ، دەپ خەلقنى قوزغاپ ئۇنى ئاغدۇرۇۋەتتى . 1808 ـ يىلى بۇ جىگەرلىك سۇلتان دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى . مۇسۇلمانلارنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئويغىنىشى مانا مۇشۇنداق تراگېدىيىلىك ھالدا مەغلۇپ بولدى . 1828 ـ يىلى رۇسلار تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئىستانبولغىچە قىستاپ كەلدى . ياۋروپالىقلار بۇ زېمىنىنى بۆلۈشۈشتە بىرلىككە كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈنلا تۈركىيە سۇلتانلىقى ساقلىنىپ قالدى . ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەچكىمكىن ، تا ھازىرغىچە تۈركىيە ئىسلاھاتنى ھوقۇققىلا باغلاپ قويىدىغان بۇ قىسمەتتىن قۇتۇلالمىدى .

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئومۇمىي گۈمانلىنىش خاھىشى ۋە

ئىنسانپەرۋەرلىك روھى خرىستىئان دۇنياسىدىكى بۆلۈنمىچىلىكىنى ھەرقانداق بىر تارىخىي دەۋردىكىدىنمۇ كۈچەيتىۋەتتى . بارلىق خرىستىئانلارنىڭ ھەممىسى قېرىنداش دەيدىغان ھۆكۈم ئىلگىرىكى جۇلاسىدىن قالدى . ئەنگلىيە ، فرانسىيە ، گېرمانىيە ، گوللاندىيە... دېگەندەك دۆلەتلەر پەيدا بولدى . بارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مەنپەئىتى بويىچە تەرەققىي قىلىشى ، خرىستىئان دىنىغا بولغان گۇمانىنىڭ ئۇلغىيىشى بىلەن بۇ ھۆكۈم تېخىمۇ سۇسلاشتى . 1689 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ ھۆكۈم ئاساسىي ھۆكۈمران ئورنىدىن قوشۇمچە ئورۇنغا ئۆتتى . مىللەتچىلىك تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى . ئىنسانىنى ئۇلۇغ بىلىش ، كىشىلىك ھوقۇق كوللېكتىپ بىرلىكىدە كونكرېتلاشتى . كېيىن شەخس بىرلىكىدە كونكرېتلاشتى . ياۋروپادا بىر قاتار سىياسىي ئىنقىلابلارنى پەيدا قىلدى . 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ ئىدىيە مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى . «مۇسۇلمانلار ھەممىسى بىر ـ بىرىگە قېرىنداش» دېگەن مۇشۇ ھۆكۈمگە قۇللۇق قىلىش بىلەن دەپسەندە بولغان مىللىي ئاڭ چۆچۈپ ئويغاندى . يەنى ئىنسانپەرۋەرلىك ئېڭى مۇسۇلمانلارغا ئا-شۇنداق دوست تارتىپ كىردى . تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ياۋروپا مۇ-سۇلمان زېمىنلىرىدىكى بۆلەكلىرىدە بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرى باش كۆتۈردى . ئەرەبىستاندا نەجدىلىك ئىسلام ئالىمى ئابدۇل ۋاھابنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ چۈشكۈنلۈكىگە ، غەيرىي ئىسلامىيەت پىكىر ئۇسلۇ-بىغا قارشى قويۇلغان ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن دەسلەپكى ساھابىلەرنىڭ روھىنى قايتىدىن تېپىش ھەرىكىتى قوزغالدى . تەبـ-ئىيكى ، بۇ ئىسلام ئىدىيىسىنى ساپلاشتۇرغاندىن كۆپرەك ئەرەبلەرنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغاتتى . 1810 ـ يىللىرى سەئۇدى جەمەتى مەدىنىنى

ئىشغال قىلىپ ، ئۇ يەردە ئولتۇرۇشلۇق تۇركلەرنى قوغلاپ چىقاردى . ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى غەربنىڭ ھەرقانداق نەرسىسىگە جاھىللىق بىلەن كۆز يۇمىدىغان ، ئۆچلۈك قىلىدىغان ساداقەتكە كۆندى . بۇ مۆتىۋەر ئالىمنىڭ تۆھپىسى بۇنىڭدىن كۆپ بولمىدى ، چۈنكى ئۇ نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى بىلدى ، قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى دېمىدى . ئۇنىڭ مۇرىتلىرىمۇ بۇنىڭغا قۇربەتلىك بولالمىدى .

ھىندىستان مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى . تۇركلەر بۇ بۆشۈكنى ئىستىلا قىلىپ تاكى 1764 ـ يىلى ئەنگلىيىلىكلەرگە تارتقۇزۇپ قويغۇچىلىك بولغان ئارىلىقتا دىنىي ۋەزىپىنى ھاكىمىيەتتىن سىرت تۇتۇش پرىنسىپىنى قوللانغاچقا ، بۇ يەرگە نۇرغۇن ئالىملار يىغىلىپ مۇنازىرىلىك دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى . شۇڭا ، بۇ يەر ئەزەلدىنلا ئىسلامىيەتتىكى كۆچلۈك ئۆلىمالار رايونىغا كىرەتتى . ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ، مائارىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى . ياۋروپا مىللەتچىلىك ئىدىيىسى بۇ يەردىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئېڭىنى قوزغىدى ، ھەممىسى ئۆز خەلقىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشتى . دەسلەپتە مۇسۇلمانلار ۋاھابىلار چاچقان ۋە يات دىن چۈشەنچىسى پەيدا قىلغان ئۆچمەنلىك بىلەن ياۋروپا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يېقىن يولاتمىدى . تەلەيگە ، ئەينى ۋاقىتتا بىر ئۇلۇغ مۇسۇلمان دېھلىدا ياشاۋاتاتتى . ئۇ مۇسۇلمانلاردىكى كەمچىلىكنى ، ياۋروپالىقلاردىكى ئارتۇقچىلىقنى كۆرۈپ يەتتى ، قانداق قىلشنى بىلدى ، كىشىلەرگە جاھانغا رېئال ۋە ئىلمىي پوزىتسىيىدە بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى . ھەپتىلىك مەجمۇئە چىقىرىپ ئەدەبىيات ، جەمئىيەت ، ئەخلاق ۋە دىن تېمىلىرىدا مۇھاكىمە ئۇيۇشتۇردى . بۇ-

نىك مۇكاپاتىغا ئۇ ئەلدىن نۇرغۇن ئازار يېدى ، ھاقارەتلەندى . بۇ زاتى مۇبارەكنىك ئىسمى سىرسەئىد ئەھمەد ئىدى . بۇ قەيسەر ئوغلان بو- شاشمىدى . قەرز ئېلىپ ، ئىئانە توپلاپ ، ھۆكۈمەتنى شىلاپ يۈرۈپ ئالگاردا ئىنگلىز تىلى مەكتىپى قۇردى . بۇ مەكتەپ كېيىن راۋاجلىنىپ ئالگار مۇسۇلمانلار ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئايلاندى . 19 ـ ئە- سىرنىك ئاخىرىدىكى مۇھىم ئەربابلار بۇ يەردە ئىلىم تەھسىل قىلدى . قۇرئاننى قۇچاقلاپ تۇرۇپ ، قۇرئانى ھېكمەتلەردىن مەھرۇم بولۇپ ، جاھىلىيەت تۇسىدىكى شەرئىەتنىك ھەيۋىسىدە ئۇخلىغانلار سىلكە- نىپ كەلگۈسىگە دادىللىق بىلەن يۈزلىنىشنى ئۆگەندى . بۇلارنىك سەركىسى جامالىددىن ئافغانى (1838 ـــ 1897) ئىدى . ئافغانىنىك ئە- دىبىسى ناھايىتى تېزلىكتە تۇركىيە ، ئىران ، مىسىر ۋە ھىندىس- تانلارغا تارالدى . ئۇنىك «دەۋر ئالغا باسىدۇ ، بىر ئىزدا توختاپ قالمايدۇ ، مۇسۇلمانلار مۇشۇ نۇقتىنى ئۆزلىرىنىك دىنىي ئەقىدىسىدىكى ئەڭ جانلىق پرىنسىپ قىلىشى لازىم . سىياسىي تۈزۈلمە ، ئىجتىمائىي غايە ۋە ئەقلىي كۈچنىك ئىپادە شەكىللىرى دەۋرنىك ئۆزگىرىشىگە ئەگە- شىپ ئۆزگىرىشى لازىم . مۇسۇلمانلار بارلىق پايدىلىق نەرسىلەرنى پەرق ئېتىشى ، قوبۇل قىلىشى ، يامان نەرسىلەردىن ۋاز كېچىشى لازىم» . «ياۋروپانىك تىزگىنىدىن قۇتۇلۇشتىكى بىردىنبىر ئۈمىد ـــ غەربنىك ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش ، پەنىي كۆز قاراشقا ئېرىشىش ، غەربنىك تېخنىكىسىنى ئىگىلەش ئارقىلىق كۈچ ـ قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇپ ، ئىسلام دىنىنى قوغداشتا» ① . «ھەقىقىي ئىمان كونىلارنىك ، يۈز- لۈكلەرنىك شۇبھىسىلىك تەشەببۇسلىرى ئۇستىدە ئەمەس ، بەلكى ھە-

① «ئىسلام دىنىنىك قىسقىچە تارىخى» 2 ـ توم 112 ـ بەت .

قىقىي قايىللىق ۋە مۇستەھكەم دەلىل ئۈستىدە بولىدۇ» ① دېگەن بۇ جاراڭلىق سادالىرى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالدى . نەچچە يۈز يىللىق بوزەك بولۇشتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولى كۆرۈندى .

شىنجاڭدا 19 ـ ئەسىر داۋالغۇشلۇق يىللار بولدى . «1854 ـ يىلى ئۇششاقتالدا 2000 ئادەم 470 زەمبىرەكلىك 24 مىڭ چېرىككە تېگىش قىلىپ ...كېيىن دەرھال يا ئۆلۈم ، يا كۆرۈم دەپ قايتا روھلىنالىغان-دەك» ② مەنزىرىلەردىن خەلقنىڭ ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنغان كۈچ غىل ـ پال كۆرۈنگەن دەۋر بولدى . ئەمما ، ئىبادەتلىرى ، شەرىئەتتىن ئاچقان گەپ ـ سۆزلىرى ، يۇمشاق قەدەملىرى بىلەن «ھەزرەت» ، «ئەئلەم» ، «موللا» ، «قازى» دەپ ئاتالغان «ئۇلۇغلار» نىڭ مال ـ مۈلۈك ، مەنپە-ئەت ئالدىدا نەچچە مىڭ ئەزىمەتنىڭ ئىسسىق جېنىنى ئۆز نەپسى ـ خاھىشى ئۈچۈن قۇربان قىلىۋېتىشكە ۋىجدانى چىدايدىغانلىقى ئىسپاتلاندى . خۇددى موللا مۇسا سايرامى : «پۇقرالارنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن ئالۋاڭ ـ ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلاشتى . ئاراملىق خۇددى ئەنقا قۇشنىڭ تۇخۇمىدەك يوق بولدى . تىنچلىق بولسا خۇددى سۈمرۇغ قۇشتەك كۈھىقاپنىڭ ئىچىدىن ماكان تۇتتى . پۇلى بار ئا-دەملەر مانجۇلار ۋە كاتتا بەگلەرگە پۇل بېرىپ ئۇلارنىڭ ھمايىسىگە كىردى . يۇرتنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىقى پۇلى يوق بىچارە ، غېرىب ـ يېتىملەرگە قالدى . ئۇلار بۇنىڭغا چىدىماي يەر ، سۇ ، چاھار پاي ۋە ئەسۋابلىرى ، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى مانجۇلارغا گۆرۈگە قويۇپ ، دەر-گاھى ئىلاھقا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ يىغا ـ زارىگە تولدى» ③

---

① مەجىد پەخرى «ئىسلام پەلسەپە تارىخى» شاگىخەي چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل نەشرى .

② موللا مۇسا سايرامى : «تارىخىي ھەمىدى» 259 ـ بەت ، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل نەشرى .

③ «تارىخىي ھەمىدى» 175 ـ بەت

دەپ بايان قىلغاندەك دەۋر بولدى .

مانا مۇشۇ يىللاردا خەلقىمىزنىڭ بۈيۈك تۇيغۇنى ، ئاتاقلىق پەرۋىشچى مۇساباي ئۆزىنىڭ سودا پائالىيەتلىرى جەريانىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغان ھاسلاتلىرىدىن ئافغانىستىكىدەك سادانى ئاڭلىيالايدىغان ، مىللەتتەكە نېمە زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلالايدىغان يۈكسەكلىككە يەتتى . يېتىپلا قالماي مۇشۇ تارىخىي بۇرچنى ئۆزىنىڭ ساپ ئىبادەتلىرىنىڭ تەركىبىدە بار ، دەپ بىلدى . خۇدانىڭ يېنىدا يۈرۈپ ئەركەكلىكنى تاپقان بۇ زات ئادەت كۈچىگە ، غىتمەك پەتۋالارغا پەرۋا قىلماي ھەقىقەتكە ئاتلاندى . مەدرىسىلەردە دەرسلىك ئىسلاھاتى قىلدى . مەتبۇئات قۇردى . «مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇڭلار... » ① دەپ ئاتا يولى ياراتتى . پەرزەنتلىرى ـــ مۆھتەرەم ھۇسەنباي ، باھاۋۇدۇنبايلارنىڭ كېيىنكى تۆھپىلىرىگە يول ئاچتى .

قەشقەر ئاجايىپ شەھەر ، ئۇ ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ گەپدانلىقى بىلەن مەشھۇر . مەن ئۇنىڭ ئەسىرىمىزنىڭ بېشىدا پەتۋالارغا قانچىلىك تولغان شەھەر ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمەن . پەقەت ئۇنىڭ ئاشۇ پەتۋاچىلىقى بىلەن شىنجاڭ تارىخىدا تېگىشلىك رولىنى ئويناياليالماي قالغانلىقىنى ئاز ـ تولا ھېس قىلىمەن . شۇڭا ، بۇ شەھەرنىڭ كۆزىگە تالىپلارنىڭ تۆت ـ بەش يىلدا ئاران بىر كىتاب تۈگىتىۋاتقانلىقى ، 20 يىل ئوقۇپمۇ دامولا بولالمايۋاتقانلىقى ، خەلقىنىڭ باشقىلارغا سېلىشتۇرغاندا تولىمۇ قالاقلىقى سانجىلىپ تۇرسىمۇ يەنىلا شۇ پەتۋالار بىلەن مۇساباينى ، ئابدۇقادىر دامولىنى ۋىجدانلىق ئەرلەرنىڭ يولىنى توسايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى . ئابدۇقادىر دامولىنىڭ ئىمانغا بولغان ۋىجدانىي سۆيگۈسى بۇ شەھەردىكى غېتىمەك مولا ،

① «شىنجاڭ سودا گېزىتى» 1993 ـ يىللىق توپلانما سان ، 7 ـ بەت

ياسانچۇق ـ بەگچەك سۈپەت ئەرلەردەك ياشاشنىك ئورنىغا ئۇنى ھىجـ رەتكە باشلىدى . 1911 ـ يىلى ئۇ «ئۇسۇلى جەدىد ھارام ، ئۇنى ئوقۇچى دەھرى» دەيدىغان پەتۋانى «ئۇسۇلى جەدىد ۋاجىب ، ئۇنى ئوقۇچى زۆرۈر» دەيدىغان پەتۋاغا ئۆزگەرتىپ كەلدى ۋە يېڭىچە ماتاربىپ بىلەن خەلقىمىز ئېتىقادىنىك سىغىشالمايدىغان يېرى يوق ، دەپ جاكارلىدى . ماتاربىپ ئىسلاھاتىنى خەلققە يېقىنلاشتۇردى . ھەممىلا ئادەم ئوقۇسا ، ھەممىلا ئادەم ئوقۇتسا بولىدىغان بولدى . ئۆزى قول سېلىپ يېڭىچە ماتاربېچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى .

* * *

ئەدەبكى گەپ يېڭىچە ماتاربېنى كۆلەملەشتۈرۈشتە ئىدى .

مەن دائىم شۇنداق ئويلايمەن : قەشقەر سانى بۇخارا ئىدى . مۇشۇ ئەسىرنىك باشلىرىدا بۇ زېمىندا نۇرغۇن فىقئى ، ھەدىس ئالىملىرى ئۆتتى . لېكىن ، ئۇلارنىك ئالىملىقى نېمىگە ئەسقاتتى؟ شىنجاڭنىك ھەرقانداق يېرىدىن ، ھەرقانداق مەھەللىسىدىن ھامىنى ئىككى خىل تىلنى ھەتتا ئۈچ ـ تۆت خىل تىلنى بىلىدىغان ئادەمنى تاپقىلى بو-لاتتى . لېكىن ، بۇنىك نېمىگە پايدىسى بولدى؟ ھازىرمۇ نەچچە مىك ، نەچچە مىك ستۇدېنت تەربىيىلەنگەن بىلەن قانچىلىكى جان بە-قىش ئۈچۈن ئەمەس ، ئۆزىنىك ئىنسانىي بۇرچى ، غۇرۇرى ئۈچۈن چىقىۋاتىدۇ؟ ! قانچىلىكى ماگىسترلىق ، دوكتورلۇقنى خەلق ئۈچۈن ئىلىۋاتىدۇ؟

شۇنىڭدىن قارىغاندا ، بالاغەت دېگەن ئاجايىپ نەرسىكەن . ئادەت مودىغا ئەگىشىپ كەتمەي ، قانداقتۇر بىر ھەشەمەتلىك نەرسىلەرنى

مەيدىسىگە تاقىۋېلىشقا ، خەقلەرنىڭ كۆزىنى ئالا ـ چەكمەن قىلىشقا بالىلارچە ببرىلىپ كەتمەي ۋە ياكى ھازىرقى خېنىم مىجەز شائىرلاردەك يىغلامسىراپ دەرد تۆكۈپ يۈرۈشنى كەسىپ قىلىۋالماي ، نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى ئىلغا قىلغۇدەك بولۇش سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان ئىشكەن .

دائىم مۇشۇنداق ئويلارغا چۆمگىنىمدە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئاتالىق ئۇيغۇن ۋە پەرۋىشچىلەردىن مۇساھاجىم ، ئابدۇقادىر داموللام ، ھۇسەنباي ، باھاۋۇددۇنباي ، مەخسۇت مۇھىتى ، گۈلەندەم خانىم قاتارىدا مەمتىلى ئەپەندى كۆزۈمگە تاشلىنىدۇ . ئۇنىڭ ھايات بالاغىتى مېنى ھۈزۈرلاندۇرىدۇ .

يېشىم مۇشۇنچە بولۇپ ، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم ، ئالغان بىلىمىمدىن كۆڭلۈمگە شۇ نەرسە ئايانكى ، ئادەم تەبىئىي ئۆسسە ، ئۇ ، بالاغەتلىك ئىش قىلىدۇ . شۇڭا ھەرقانداق بىر دەۋردە قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەر ، دەۋر بۆلگۈچ ئىنسانلار كۆپىنچە تۆۋەن قاتلاملاردىن ، سەھرالاردىن ، ئومۇمەن يوسۇن ـ قائىدىگە كۆمۈلۈپ قالمىغان ئائىلىلەردىن چىقتى . مەمتىلى توختىھاجى 1901 ـ يىلى تۇغۇلغاندا مۇشۇنداق ئەۋزەللىكتە ئىدى . توققۇز ياشقا كىرگەن ئاشۇ يىلى ئاتىسى دىنىي مەكتەپتە ھەر ھالدا ئاز ـ تولا بىر نېمە بىلىپ قالغان مەمتىلىنى يېڭىچە مەكتەپكە ئاپىرىپ بەردى . بۇ يەردە ئۇ 13 يېشىغىچە تۇركىيىلىك ئۇستاز ئەھمەد كامال ئەپەندىنىڭ تەربىيىسىدە بولدى . توققۇز ياشتىن 13 ياشقىچە بولغان ئارىلىق ئادەمنىڭ مۇستەقىللىق ئېگى ، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يېتىلىدىغان دەۋر بولۇپ ، ئەھمەد كامال ئەپەندى بۇ جەھەتتە ئۇتۇقلۇق ئىش قىلغانىدى . «ئەھمەد كامال تۇتقۇن قىلىنغاندىن كېيىن ـــ مەمتىلى ئەپەندى مەھەللىسىدىكى ئوقۇش

يېشىغا توشقان بالىلارنى تەشكىللەپ ، قوي باققىلى چىققان يەرلەردە ، ئورمانلىقلاردا ، چوڭ دەرەخلەرنىڭ سايىسىدا ، بەزى كەچلىرى ئۆيدە ئوقۇتۇشقا باشلىغان . ئەھمەد كامالدىن ئۆگەنگەن جەڭگىۋار ناخشىلارنى ، يېڭى بىلىملەرنى ئۆگەتكەن . تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ئۆيۈشتۇرغان ...ئۇ بالىلارنى رام قىلىۋالغان . ئۇنىڭ دالىدا ئوقۇتۇشى ئۇنۇملۇك بولغان . كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنى «بالا ئەپەندى» دەپ تەرىپلەشكەن . لېكىن ، مۇتەئەسسىپلىك قان ـ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بەزى كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەھەللىدىكى بالىلارنى قاتار تىزىلدۇرۇپ ، ناخشا ئوقۇتۇپ ، مەشكە دەسسىتىپ ، توپ تەپكۈزۈپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ : «توختىماجىنىڭ بالىسى بالىلىرىمىزنى ئىماندىن چىقىرىۋاتىدۇ» دەپ ئۆزلىرىنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىنى مەمتىلى ئەپەندىگە ئەگىشىشتىن توسۇغاندىن سىرت ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دادىسىغا ئوغلىغا نەسىھەت قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن . مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارنى ھەجۈىلەشتۇرىدىغان قوشاقلارنى توقۇپ «ئوقۇغۇچىلىرى» غا ئۆگىتىپ ئوقۇتقان .①

دېمەك ، 13 ياشلىق بۇ بالا مەسئۇلىيىتىنىڭ مۇنقەرزلىكىدىن ئۆكۈنگۈدەك بالىلىقتا ئەمەس ، بەلكى ۋەتەننى گۈللەندۈرۈشنىڭ يولى ئەھمەد كامالدەك خەلقنى تەربىيىلەش ۋە ئوقۇتۇشتا ئىكەن دەيدىغان تۈيغۇنلۇقتا بولۇپ ، قارا كۆچىلەر مىللەتنىڭ مەرىپىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇستازىنى تۇتقۇن قىلىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنى ئەكەتسەڭ مانا مەن بار ، دەپ ئوتتۇرىغا سەكرەپ چىقالىغۇدەك ئىدى .

بەلكىم شۇ چاغدا ئۇ بىر قىسىم ئىشلارنى ئاشۇرۇۋەتكەندۇ ياكى

---

① يالقۇن روزى «ئۇنتۇلغان ئەگىشىلەر ـ تەۋپىق روھى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1997 ـ يىل 4 ـ سان .

جايىدا قىلغاندۇ . ئىشقىلىپ ، مەيلى قانداقلا بولسۇن ، كېسىپ ئېيتىش كېرەككى ، ساغلام ئەرلەرنىڭ 13 يېشى ئاشۇنداق يېنىك ، قىزغىن كېلىدۇ . بىز بۇ يەردە شۇنى ھېس قىلىشىمىز كېرەككى ، سۈزۈك سۇغا گۆھەر تاشلىساق ئۇ يەنىلا جۇلالىنىپ تۇرىدۇ . ئەمما ، لاي سۇغا ئۇنداق ئەمەس . مەيلى قانداقلا بولسۇن ، ئەھمەد كامال تاشلىغان گۆھەرنىڭ بۇ بالىنىڭ ئەمەلىيەتتىدە يالتىرىغىنى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنىڭ كارامەت سۈزۈك ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى .

ئەنە شۇ سۈزۈكلۈك ۋە بۇ سۈزۈكلۈككە تورۇكلاپ چۈشكەن مۆھتەرەم پېشىۋالارنىڭ دۇردانىسى ئەينەن چاقناپ ، ئۇنى ، مەسچىتكە تەرەت قىلىپ قويسا ئەۋلىيانىڭ پوقىمۇ ، پەرىشتىنىڭمۇ؟ دەپ كىتاب ۋاراقلاپ پەتىۋا تېپىپ بولغۇچە نەچچە كۈنلۈك نامازنى ھەتتا پۈتۈن ئۆمرىدىكى نامازنى سېپىقچىلىقتا ، نىجاسەت يېيىدا ئۆتەشكە كۆنۈك ئادەم تولا چىقىدىغان مەدرىسە ـ ماشايىقلارنىڭ يېنىغا بېرىپ قېلىشتىن ياكى لەززەت دەپ ياشايدىغان نەشكەش ، ئىشقىۋاز لۇكچەك بولۇپ قېلىشتىن نېرى قىلدى ؛ ئەينى دەۋر ئىنسانلىرىنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن بۇ تەقدىر ئېھتىماللىقلىرىنى مەمتىلى توختىھاجىنىڭ پېشانىسىدىن ئۆچۈرۈۋەتتى .

19 ياشلىق مەمتىلى چۆچەككە كەلگەندە چوڭلا يىگىت بولۇپ قالغانىدى . بۇگۈنكى زامانىدىكى 19 ياشلىق يىگىتلەردەك ئاتا ـ ئانىسىنىڭ پۇلىدا ئېغىناپ يۈرمەي ساتىراشلىق دۇكىنى ئاچتى . ھەققانىيەت تۇيغۇسى ، ئۆتكۈر پىكرى ، ئورۇنلۇق گەپ ـ سۆزلىرى ، سەنئەت خۇمارلىقى بىلەن چۆچەك ياشلىرى ئارىسىدا كۆزگە تاشلاندى .

بىر قەدەر مەرىپەتلىك مۇھىتقا چۈشكەنده ھەقىقىي ئىنسانلار مەنىۋى جەھەتتە كۈچلىنىدۇ ، پۈچەكلەر بولسا ئۆزىگە ھەل بېرىدۇ .

ئادەملەرنىڭ ئۆزىنى تونۇشى تولىمۇ قىيىن بولغىنىدەك ، بىر قەدەر مەرىپەتلىك مۇھىتتىكىلەرمۇ ئۆزىنىڭ كۆچلەنگەن ياكى ھەل بېرىلـ گەنلىكىنى ئاسانلىقچە پەرق قىلالمايدۇ . ئۆزىگە ھەل بېرىشنىڭ دەـ رىجىسى ، يارىشىشچانلىقى ئوخشىمىغان بىلەن ئۇ بەربىر ساختا شۆھرەتپەرەسلىكنى يوشۇرۇپ قالالمايدۇ . يامان يېرى ، ساختا شۆھـ رەتكە ئېرىلگەن ئادەملەر ئۆمۈرۋايەت بۇ نۇقتىنى چۈشىنىپ ئۆزىدىن ئۆكۈنۈشنى بىلمەيدۇ . ھەممىدىن يامىنى ، بىزدە تېخى بۇنى ئىلغا قىلىدىغان روشەن كۆز يوق . ئۇزاق تارىخىمىزدىن تارتىپ تا ھازىر-غىچە بۇ بىزنىڭ تەقدىرىمىزدىكى ئەجەللىك نۇقتا بولۇپ قالدى . ياخشى يېرى ، ئەھمەد كامالنى تۈتقۇن قىلغاندا مەمتىلى توختىھاجـ ىدىكى : ئۇستازىمنى ئەكەتسەڭ ئورنىغا مانا مەن بار ، دەپ مەيدىسىگە ئۇرۇپ مەيدانغا چىققان ئەركەكلىك ئۇنى 1930 ـ يىللاردىكى «ئويغانـ غان» لارمۇ ئاسان خالاس بولالمىغان ساختا شۆھرەت يولىدىن خالاس قىلدى . بۇ بەلكىم ئاتۇشلۇقلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئۆزگىچە بىر قۇدرەت ، 17 ـ ئەسىرگىچە جاھانگىرلىك تەختىدە ئولتۇرغان تۈرك روھى ، ھەمـ مىدىن مۇھىمى ، پاكىز ۋىجدانىدا يېتىلىۋاتقان ئىمانى ئەركەكلىك بولسا كېرەك .

مەمتىلى توختىھاجى يەنە بىر ئۆتكەلدىن ئۆتتى . ئەينى دەۋرـ دىكى مەرىپەتلىك شەھەر چوڭچەكتە تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى ئاڭلاپ ، ئۇقۇمۇشلۇق ئادەملەر بىلەن كۆرۈشۈپ مەنىۋى جەھەتتىن تېخىـمـۇ قۇۋۋەتلەندى . بۇرۇن قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى تۇيغان بولسا ، ئەمدى ئۇنى تونۇدى . ئۆزىنىڭ تەۋپىق (بىراۋنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ، بەختى ئۈچۈن قىلىنىدىغان مەدەت ، ياردەم) ئىكەنلىكىنى جەزملەشـ تۈردى . ئۇنىڭدىكى روھنى ، توققۇز يېشىدىن 17 يېشىغىچە دىنىي

مەكتەپتە ، 17 يېشىدىن 27 يېشىغىچە چوڭ دادىسى ۋە غۇلجىدىكى يۇرت چوڭلىرىنىڭ ياردىمىدە قاھىرەدىكى ئەزھەر داربلئۇلۇمىدا ئون يىل ئوقۇپ ، «جەددىچىلىكنى تەرغىب قىلدى» دەپ ئەرز قىلىنغىنىغا قېيداپ :

داد ـ پەريات دەپ يىغلىسام كىمگە يېتەر دەردىم مېنىڭ ،
كىم ئىشتىكەي بۇ زاماندا ئاھۇ پەريادىم مېنىڭ .
بېرىپ كىملەرگە ئېيتاي داد دەپ يىغلاپ مەن خەستە ،
يۈرەك دېغى دەردىمنى تۆگىمەس مىسالى كان قىلدىڭ .①

دېگەندەك ، مىللەتكە ئەمەس ئۆزىگە مالالىق يەتكىنىدىن ئۆكۈنىدىغان ، ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەن ناھايىتى ھالقىلىق ئاشۇ يىللاردا پېشىنى قېقىپ ، ۋەتەننى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەرنىڭ بىرى» دەپ ئاتالغان ناسۇھا ئىمىنىدەك شۇ دەۋر ئىنسانلىرىغىغۇ سېلىشتۇرمايلا قويايلى ، ھەتتا ئۆگىنىش ، ئىزدىنىش ئۈچۈن شۇنچە كەڭرى پۇرسەت يارىتىلغان مۇشۇ يىللاردا مەمتىلى ئىمىنىدىكى مۇشۇ روھنىڭ زەررىچىسى بىزدە بارمۇ؟ راست ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ...لاردا قانچىلىك ئادەم خەلقنىڭ بەختى ئۈچۈن ئۆگىنىۋاتىدۇ؟ !

مەمتىلى توختىھاجى ئوغلى چوڭ بولدى . ئۇنىڭ چوڭ بولۇشى زامانىمىز ياشلىرىنىڭ مەدىكار بولۇپ ئىشلەش ، ھارۋىدا تاۋۇز سېتىپ

---

① ئىمىنجان ئەخمەدى : «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر» 325 ـ بەت ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1996 ـ يىل نەشرى .

پۈل تېپىش قاتارلىق تىرىكچىلىك يوللىرىنى «شۇمۇ ئىشمۇ؟» دەپ تەرك ئېتىپ ، ئاددىي تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە تەمتىرەپ يۈرۈشىگە ئوخشاش چوڭ بولۇش ئەمەس ، ھەتتا :

ئاتمىش ياشتا ئەبىيات يازدىم ئۆزۈم نادان ،
ئەقلىم ھەيران ، كۆڭلۈم ۋەيران ، يۈرىكىم قان .
كۆزۈم گەريان ، باشىم سەرسان ، تېنىم لەرزان ،
نەچۈك لەرزان بولغانىمنى بىلىك دوستلار .

نەزم قىلماق كېچە ـ كۈندۈز بولدى ئىشىم ،
بۇ ئىش بىلەن ئادا بولدى يازۇ قىشىم .
قايغۇ بىلەن غەمگە تولدى ئىچى ـ تېشىم ،
نە سەۋەبتىن تولدى ئىچىم بىلىك دوستلار .①

دېگەندەك نەزمىلەرگە قەلەم چەككەن ھەمراھ باراتتەك (1873 ـــ 1947) ھېسسىي چوڭ بولۇش ئەمەس ، بەلكى تارىخىي بۇرچتا ماڭارىپنىك مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكۈدەك چوڭ بولۇش ئىدى . شۇڭا ئۇ گويا سوپىلار ھالەتمۇ ھالەت ئۆرلەپ ئاخىر خۇدا بىلەن يۈغۇرۇلۇپ كەتكىنىدەك ، مىللەت بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتتى . بۇ گەۋدىنىك نەرىگە زەخمە يەتسە ، ئۇنىك تېنى تەڭ شۇركەندى . 1924 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭدىكى يېڭىچە ماڭارىپ ھەرىكىتىگە ئېتىقاد جەھەتتىن يول ئاچقان ئاتاقلىق دىنىي ئالىم ئابدۇقادىر داموللام قەشقەردە قەستكە ئۇچرىدى . بۇ مۇدھىش

① يۇقىرىقى كىتاب 113 ـ بەت

خەۋەردىن شۇركەنگەن مەمتىلى مەشھۇر «ئوقۇدى ، ئاشتى» ناملىق شېئىرنى يېزىپ ئاھانغا سالدى .

ئۇ چوڭ بولدى . تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلىش ، ماتارىپىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن شۇ تاپتا نېمە قىلىش كېرەك؟ دېگەن سوئالنى ئۆزىگە قويالىدى . ئۇ ، دوستلىرى بىلەن ئۇزاق پىكىرلەشتى . بۇ ئىككى مەسىلە دېمەككە قىسقا بولغان بىلەن ، بىر ئىنسانىنىڭ ھاياتىغا نىسبەتەن ئۇزۇن جەريان ئىدى . «ئوقۇدى ، ئاشتى» شېئىرىنىڭ كەڭ تارقىلىشى بىلەن تولىمۇ مۇتتەھەملەرچە تەقپ خەۋپى ئۇنىڭغا خىرىس قىلدى . تەلۈلەرگە جانىي سېلىپ بېرىشكە ئەرزىمەيدۇ؟ ياق ، ئەڭ ياخشىسى چەتكە چىقىپ ئوقۇشۇم كېرەك .

باينىڭمۇ ، داموللىنىڭمۇ بالىسى بولمىغان كەمبەغەل مەمتىلى تەۋپىق پۇل يوق دەپ جىق بولسا 40 ـ 50 كىلومېتىرلا كېلىدىغان شەھەرگە كىرىپ ئوقۇشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىغان كۆپ ساندىكى دېھقان بالىلىرىنىڭ ئەكسىچە يىراقتا سەپەرگە چىقتى . تاشكەنتكە كېلىپ تىرىكچىلىك قىلغاچ ئوقۇشنىڭ يولىنى قىلدى . ئاخىر ئاتۇشلۇق خەللاق دېگەن كىشىنىڭ ياردىمىدە بىر ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىردى . ئۇ يېگىدىن قۇرۇلۇپ مۇستەھكەملەنگەن سوۋېت ھاكىمىيىتى شارائىتىدىكى تاشكەنتتە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە قاتتىق قىسىلغانلىقى ، كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ستالىنزمدىن قاتتىق بىزار بولغانلىقى ئۈچۈن تاشكەنتتە داۋاملىق يۇقىرى ئۆرلەپ ئوقۇشقا ئامال بولماي ئاخىر تۇركىيىگە چىقىپ ئوقۇشنى نىيەت قىلدى .

مەن نۇرغۇن بالىلارنى كۆرگەن . ئۇلار ئۆز بېشىغا ئاشۇنداق قىسمەتلەر كەلگەندە نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى بىلىدۇ . بۇ ئۇلار-

دىكى تۇيغۇنلۇق . بەزىلىرى ھەتتا قانداق قىلىش ئۇسۇللىرىنىمۇ بىلىدۇ . بىراق شۇنداق قىلالمايدۇ . ئۇلار ۋىجدان بۇيرۇقى بىلەن ناقابىللىق ئارىسىدا تېڭىرقايدۇ . بۇ تېڭىرقاش شۇ دەرىجىگە يېتىدۇكى ، ئەر-كەكلىك بىلەن لاتىلىق توقۇنۇشىدا لاتىلىق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى بوشاڭلىق ، چۈشكۈنلۈك ئۇلغىيىپ ، تۇرلۇك مەنىۋى پاجىئەلەر ۋۇجۇدقا ئۆيۈپ قالىدۇ . ئەمما ، مۇشۇنداق چاغدا مەنىلى تەۋپىق مۇساپىرچىلىقتىن كېلىدىغان كۈرمىك مۇشەققەتلەردىن قورقۇپ قالماي كۆزىنى يۇمۇپلا سەپەرگە چىقتى . بۇ باتۇرلۇق ئۇنى مەڭگۇ يۇقىرىقىدەك قىسمەتكە قويمىدى .

ئۇ ، ئاشپەزلىك ، كاۋاپچىلىق ، ئىشلەمچىلىك قىلىپ يۈرۈپ ، تۇركىيىدە ئوقۇشنى كۆزلەپ يولغا چىقتى . 5000 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول يۈرۈپ ، سۇاستوپول پورتىغا كەلدى . تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى ، ئۇستۇبشى جۇلدۇر ، توپا تەرەت بىر ئادەم پويىزدا كىملەرنىڭدۇ كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ سىلكىشلىنىپ دۇشكەلەنسۇن ، پويىز خادىملىرى ئۇنى چۈشە ، دەپ ۋارقىراپ قوغلىسۇن ، ئۇ خورلۇقلارغا چىداپ بېشىنى ساڭگىلاتقىنىچە چۈشسۇن ، قارا پويىزنىك نەلىرىدىدۇ مۆكۈنۈپ يۈرۈپ پاسكىنىچىلىقتىن بەتبەشىرە ھالدا پويىز ئىتسانسىسىدىن چىقىپ كەلسۇن ، كىملەرگىدۇ بويۇن قىسىپ : «قىلىپ بەرگۈدەك ئىشىگىز بارمۇ ، ئەپەندىم ؟» دەپ ئالدىغا بارسۇن ، ماكانسىزلىقتىن بۇلۇك ـ پۇشقاقلاردا يېتىپ ـ قوپۇپ يۈرسۇن . بۇنىڭغا سىز چىدامسىز؟ بۇ رىيازەتلەرگە بىر مۇساپىر يىگىت چىدىدى . ئۇ بىزنىك قەھرىمانىمىز مەمتىلى ئەپەندى ئىدى . ئۇنىك ئاشۇ كۈنلىرى چىن مەنىسى بىلەن ھەقىقىي شېئىر ئەمەسمىكەن؟ !پاساھەت ئەمەسمىكەن؟ !زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىك قەدرىنى بىلمەيدۇ .

سەن ئۇنىڭدىكى قىممەتنى ، پاساھەتنى ھېس قىلالمايۋاتقان بولساڭ ، سەنمۇ ئاشۇنداق مۇساپىرچىلىقنىڭ تەمىنى بىر تېتىپ باق .

ئۇ يول ئىزدەپ ، يول تاپتى . تۇركىيىلىك بىر پاراخوت خىزمەتچىسىنىڭ ياردىمىدە ئىستانبولغا باردى .

مەن ھازىرقى نۇرغۇن ياشلار بىلەن پاراڭلىشىپ كۆرۈپ ئۇلارنىڭ چەتكە چىقىپ ئوقۇش قىزغىنلىقىغا «چەتكە چىقساڭ ، تىنىمسىز ئىشلىمىسەڭ بولمايدىكەن» دەيدىغان گەپلەرنىڭ زور ۋەھىمە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى بايقىدىم . ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ ئۇ يەردە ئادەتتىكى ئادەم بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىغا چىدىماي «زېرىكىپ» كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدىم . بۇ نېمىدېگەن بولۇمسىزلىق؟ ھالىمىزغا بېقىپ ھال تارتمايدىغان بۇنداق چوڭچىلىق قاچاندىن باشلاپ بىزگە يۇقتى؟

بايقىسام ، بۇ ئىللەت مەمتىلى ئەپەندىدە يوقكەن . ئۇ ئىستانبولغا بارغاندا ئۇنىڭ قولىدا نە پۇچۇق تىيىن ، نە بىرەر ھۆكۈمەت ياكى يۇزلۈك شەخسنىڭ ئىلتىپات قەغىزى يوق ئىدى . ئۇ ئەمگەكچان ئىككى قولى ، بالاغەتلىك يۈرىكى ، زەبەردەست روھى بىلەن ئىستانبولغا كىردى . ئاۋۋال بىر بېلىقچىغا ياللىنىپ ئىشلىدى . ئۇزاق ئۆتمەي ياخشى ئادەملەر ئۇنى تونۇدى . بۇ دۇنيانىڭ قانۇنى ئىدى . ئۇ ئاشۇ دوستلارنىڭ ياردىمىدە بىر دارىلمۇئەللىمىندە قارا خىزمەتچى بولدى . بىر مەزگىل ئىشىڭ ـ دېرىزە تۈۋىدە دەرس ئاڭلاپ يۈردى . كېيىنچە مەكتەپ مۇدىرىغا ئىلتىماس سۇنۇپ ، رەسمىي ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىندى . مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئىستانبولدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى .

ھازىرقى كۆنلەردە چەتكە چىقىپ كېتىش تولا ئادەملەرنىڭ ئار-

زۇسى . بولۇپمۇ مەمتىلى ئەپەندىدەك تۇركىيدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ، نان تېپىپ يېگۈدەك بولۇش دېگەن كاتتا ئابروي بىلەن يۇرتقا كېلىپ ، ئەلگە چوڭ توي تارتقاندەك يۇزلۈك ئىش ! قېنى ، ھەر بىر ئوقۇرمەن ئويلاپ بېقىڭلار ، سىلەردە ئاشۇ مەمتىلى ئەپەندىدەك ھاياتىنىڭ چىـ ـدىغۇسىز جاپا ـ مۇشەققەتلىرىنى يېڭىپ ، ئۆزىگە يول تېپىپ ماڭاـ لايدىغان روھ بارمۇ؟

مەمتىلى ئەپەندى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ئىنسان ئىكەن . ئۇ مۇشۇ زامانداشلىرىدىكى كۆپچىلىك ئادەملەرنىڭ قارىشىچە ، چەت ئەلدە تىنچ جاـ ھاندارچىلىقىنى قىلىشنىڭ ئورنىغا قولىدىكى بىر ئوبدان نېنىنى تاشلاپ ، غەلۋە ـ غوۋغا ، پىتنە ـ پاساتقا تولغان يۇرتىغا كەلدى .

ئويغان خەلق ، يۇرتۇڭنى سەن قوتۇلدۇر ،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياققىن ، نۇرغا تولدۇر .

پۇتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋر ئىستىبدات .
شۇم تەقدىردىن ، قارا كۈندىن بول ئازاد .

ساداقىتىڭ ئۇچۇن تىرىش ، ھىممەت قىل ،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشقا خىزمەت قىل .

دەس تۇر ئەمدى ، ئاتلان خىزمەت يولىغا ،
ھۇما قۇشى قونسۇن ئەۋلاد قولىغا .

دەپ خىزمەتكە چۇشتى .
شىنجاڭدا يۇز بەرگەن ئىنقىلابلارنىڭ ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا

شۇنىسى ئايانكى ، ھەممىسىدىلا يۈكسەك دەرىجىدە ئۆزىگە ئىشىنىش روھى كەمچىل ، گويا يۆلەنچۈكى بولمىسا بولمايدىغاندەك بىر خىل يوشۇرۇن ئەمما مەزلۇم روھ ھەممىلا يەردە ئەگىشىپ يۈردى . بىرەر خاسىيەتلىك ئىش باشلىماقچى بولغانلارمۇ توغرىلا بولىدىكەن قىلاي دېمەي ، زەردارلارنىڭ ياخشى كۆپىگە ، ئىنتىلىسىگە قاراپ قېلىشتىن پەقەتلا نېرى بولمىدى . دېمەك بۇ ناكەسلىك دەۋرى خەلقىمىزنىڭ مىجەزىدە پەيدا قىلغان سولاشلىق ئىدى . مەمتىلى ئەپەندى تۈركىيىدە ئوقۇپ تېخىمۇ قۇۋۋەتلەندى . مىللىتىمىزنىڭ خۇي ـ پەيلىدىكى خەقنىڭ قولىغا تەلمۈرۈشتەك بۇ خىل مەزلۇملۇق ئۇنىڭغا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشتىن قالدى . 1864 ـ يىلى قولىغا قورال ئېلىپ مانجۇلارغا قارشى جەڭگە چۈشكەن ھاھادىر جەڭچى ، ئۇستاز تارىخچى موللا مۇسا سايرامىدەك «تارىخىي ھەمىدى» گە تۇتۇش قىلىۋاتقاندا : «مەندەك خارۇ زار بىچارە بۇ سىيادات پاناھ غازىلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى ، غەلىبىلىك جەڭ غازاتلىرى ، ئاتالىق غازىنىڭ پادىشاھلىق شان ـ شەۋكەتلىرى ، ھۆكۈمرانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى توپلام قىلىپ ، يېزىپ چىقىشقا قانداق جۈرئەت قىلالايمەن؟ بۇ دۆلەت ئىگىلىرى ھەققىدە قانداقمۇ پېتىنىپ سۆز ئېچىش مۇمكىن؟ مەندەك نام ـ نىشانسىز بىچارە ئۇلارغا ئوخشاش ئورۇن ۋە مەرتىۋىسى پەلەككە يەتكەن ئالىي پادىشاھلارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى قانداق يول ۋە مۇناسىۋەت بىلەن توپلىيالايمەن ۋە قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق تىل بىلەن قەلەم سۈرەلەيمەن» ① دەپ ئېيتقان يوسۇنىنىڭ ئەكسىچە ، يا پۇلى ، يا يۈزى يوق مەمتىلى ئەپەندى مۇساباي ، ھۈ-

① موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدى» 346 ـ بەت .

سەنبايدەك كاتتا ئادەملەر شۇنچە پۇل ۋە ئابرۇي بىلەن ئوقۇغۇچى سا-
نىنى مىڭغا يەتكۈزەلمىگەن يەردە ، مېنىڭدەك بىر سولتەك 10 مىڭ
بالىنى سىنىپقا ئەكىرەلەمدۇ؟ دەپ دىلىغۇل ۋە ئۇمىدسىز بولماي ،
1934 ـ يىلى ياز ئايلىرىدا ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە بىرلا ۋاقىتتا 24
مەكتەپ ئېچىش پىلانىنى تۈزۈپ ، ئالتە ئاي ئىچىدە راستىنلا 10
مىڭغا يېقىن ئوسمۇرنى مەكتەپ قوينىغا ئەكىردى . بۇ ئاسان ئەمەس
ئىدى . «يېزىلاردا مەكتەپ سېلىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن مۇتە-
ئەسسىپ روھانىيلار ئاۋۋال ھەر خىل تەتۈر تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى :
« كالتە قۇيرۇقلار ، دەھرىلەر دىنىمىزغا قارشى ھەرىكەت باشلىدى ، بۇلار
ھەممىسى مۇناپىق ، ئىمانسىز ، دىنىمىزنى قوغدايلى... » دېگەنگە
ئوخشاش گەپلەر تارىلىپ تۇردى . روھانىيلارنىڭ نەزەرىدە بىز ئاشۇ
ئوڭئېرىققا توپلانغان ئوقۇغۇچىلار گويا كى دىنغا قارشى كۈرەش ، بول-
شېۋىكلارنى تەشۋىق قىلىدىغان كالتە قۇيرۇقلار ، قانداقتۇر قورقۇنچ-
لۇق يامان ئادەملەر بولۇپ قالدۇق . دېمىسىمۇ ، بىزنىڭ تۇرقىمىزدا
بىراقلا ئۆزگىرىش بولدى . كالتە چاپان كىيدۇق ، بېلىمىزدە بەلۋاغ
يوق ، ساقىلىمىز يوق ، چاچ قويدۇق ... قىياپىتىمىز ، ھەرىكەتلىرى-
مىز بىلەن ئادەتتىكى پۇقرادىن پەرقلىنىپلا قالدۇق ... كۆرەش جىد-
دىيلىشىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، ئاشكارا ـ يوشۇرۇن ئۇرۇش كۆ-
پەيدى . مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھاياتى خەۋپكە يولۇقىدىغاندەكلا بولۇپ
قالدى .①

ھەقىقەت مەغلۇپ بولسۇن ياكى غەلبە قىلسۇن ، يەنىلا تەۋرەنمەي
ئۇنىڭدا تۇرالىغانلارلا ھەقىقىي ئويغانغانلار ، ھەقىقەت يولىدا بىرەر قېتىم

---

① سەيپىدىن ئەزىزى : «ئۆمۈر داستانى» 1 ـ توم 403 ـ بەت ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1990 ـ يىل نەشرى .

رىيازەت چەكمەكلىك بىلەن «ئىبرەت» ئېلىپ توۋا قىلغانلار نادانلاردۇر . 1934 ـ يىللار نادانلار كۆپ يىللار ئىدى . شۇنداقتىمۇ مەمتىلى ئەپەندى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئۆلۈمىدىن «ئىبرەت» ئېلىشنىڭ ئورنىغا ئۆز بېشىدىكى ئۆلۈمگە دادىللىق بىلەن : «نوچى بولساڭ كېلە ، قېنى !» دېـ يەلىدى . سەرخىل ئوقۇغۇچىسىدىن 100 نى تاللاپ ، بىر خىل كىيىندۈـ رۈپ ، پەيزاۋات ، توققۇزاق ، ئوپال ، تاشمىلىق ، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا بىر ئاي پىيادە ئايلاندۇرۇپ يېڭى ماتارىپىنى تەشۋىق قىلدى .

ۋەتەن ئۈچۈن تەرەققىيات ئىستەيمىز ،
ئارزۇيىمىز راۋاجلانسۇن ماتارىپ .

جاننى پىدا قىلدۇق ئەزىز خەلقىمگە ،
بىزنىڭ يۈرەك زالىملارغا مۇخالىپ .

بولسا دەيمىز بىزدە ھوقۇق ـ ئادالەت ،
بولسا بەربات خۇراپاتلىق ـ جاھالەت .

شۇنىڭ ئۈچۈن ياشىسۇن بۇ ئىنقىلاب ،
زاۋال تاپسۇن ناھەقچىلىق ـ ئىختىلاپ .

پورەكلىسۇن گۈزەل باھار گۈللىرى ،
شوخ سايرىسۇن يۇرتىمىز بۇلبۇللىرى .

ئىقبال ئۈچۈن بولايلى بىز ئىتتىپاق ،
جىلۋىلەنسۇن مەرىپەتنىڭ نۇرلىرى .①

① يۇقىرىقى كىتاب 411 ـ بەت .

دەپ يېڭى ماتارىپنىڭ سەممىيىتىنى چۈشەندۈردى . مەھمۇد سىجاڭ (مەھمۇد مۇھىتى) نىڭ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى . ئاتۇشتا خەلقئالەمگە ئۆز ئىرادىسىنى جاكارلىدى .

«مەن مىللەت ئۈچۈن ئوقۇدۇم ، مىللەتنى دەپ يۈرتۇمغا كەلدىم ، ئەمدى مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىمەن . بىرەر يىل ، بىرەر ئاي ، ھەتتا بىرەر كۈن بولسىمۇ مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ ئۆلۈپ كەتسەم ئارمىنىم يوق» . ①

بۇ يالقۇنلۇق سۆزنىڭ ئىگىسى ئۆز ئەھلىيىتى بىلەن بۇ كەپ-نىڭ تېگىدىكى سۆيگۈگە مۇناسىپ ئىش قىلدى . ئۇ ، 1935 ـ يىلى ماتارىپ كۆلىمىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش مەقسىتىدە ئەڭ مۇنەۋۋەر ئو-قۇغۇچىسى ئابدۇراخمان شائىر قاتارلىق ئون كىشىنى ئاقسۇغا ئەۋەتتى . ئۇنىڭ تەسىرى شايار ، كەلپىنلەرگە يېتىپ ، «ئوقۇتقۇچىلار مارشى» بۇ يەرلەردىمۇ ئېيتىلىشقا باشلىدى .

ئۇ ئاجايىپ بىجاندىل ، غۇرۇرلۇق ، راستچىل ئەركەك ئىدى . يالقۇن روزىنىڭ : «مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ يۈكسەك ئارزۇ ـ ئار-مانلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشتا شېئىرىيەتتىن قورال سۈپىتىدە پايدىلاندى» . ② دەپ چىقىرىلغان ھۆكۈمنىڭ ئەكسىچە ئۇ ھېچقاي-سى روھنى قورال قىلمىدى . مەمتىلى ئەپەندى قانداق بولسا ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىمۇ ، قىلغانلىرىمۇ شۇنداق بولدى . شېئىر يېزىشنى مەخ-سۇس كەسىپ قىلىۋالمىغان بۇ ئادەم دەۋرداشلىرىدەك تەقلىد قىلىمەن ، دەپ ئەزۋەيلەپ ئولتۇرمىدى . ئابدۇخالىق ئۇيغۇرىدەك كۆڭلىدە نېمە بولسا شۇنى ئىپادىلىدى . ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى تەرەت ئېلىپ

① يۇقىرىقى كىتاب 415 ـ بەت .

② «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 70 ـ سان 20 ـ بەت .

قولىغا قەلەم ئالىدىغان ئادەت بۇلارغا كەلگەندە شېئىر بىلەن ئۆزىنى ئايرىۋەتمەيدىغان روھقا تەبىئىيلا ئالماشتى . قەشقەردەك رەسمىيەت ۋە پەتىۋا بىلەن تولغان بۇ شەھەرنىڭ يېنىدىكى بىر يۇرتتىن مۇنداق تۇيۇقسىز جاسارەتنىڭ چىقىقى تەس . شۇنداق ، تا ھازىرغىچە ياسالمىلىقتىن قۇتۇلۇپ ساراڭلىققا ، ساراڭلىقتىن قۇتۇلۇپ ياسالمىلىققا تۇتۇلۇش بىلەن ئاۋارە ئويغۇر شېئىرىيىتى ئۇچۇن ئېيتقاندا ، بۇ نەمدىكەن ئۇلۇغ روھ ـ ھە؟ ئەلكىم ، مەيلى مەمتىلى ئەپەندى بولسۇن ، ياكى ئابدۇخالىق ئويغۇرى بولسۇن ، بۇلارنى خىيالىغا كەلتۇرمىگەن بولۇشى مۇمكىن . ئەمما ، ھەقىقىي ئىنسانلىق دېگەن ئەنە شۇنداق جۇلالىق ، ئەنە شۇنداق يارالمىق بولىدىكەن .

مەمتىلى ئەپەندى مانا مۇشۇنداق راستچىللىق ، ئەركەكلىك بىلەن خەلقىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۇچۇن ئۆچ يىل خىزمەت قىلدى . 1937 ـ يىلى ستالىن ۋە شېك شىسەينىڭ قولچومىقى مەۋلانۇپ ۋە ئەينى چاغدىكى قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى ئۇنى دەرسخانا مۇنبىرىدىن تۇتۇپ كەتتى . شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۇنى قەشقەردە تۇتۇلغان 300 دەك ئوت يۈرەك ئوغلانلار مۇشۇ مەلئۇنلارنىڭ قولىدا قۇربان بولدى .

* * *

شەرىئەتتە بىر ئايالنىڭ گۇۋاھلىقى مەقبۇل ئەمەس ، گۇۋاھچى ئەگەر ئايال زاتىدىن بولسا ، ئىككىدىن كەم بولماسلىقى كېرەك ، دەپ قارىلىدۇ . بەلكىم ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ھېسسىيات ئەقىلدىن ئالاھىدە ئۇستۇن تۇرغاچقا ، ھەقىقەت بايانى ئۇلار لەۋزىدە ئەينەن ئىپادە تاپالمايدۇ ، دەپ قارالغانلىقىدىن بولسا كېرەك . شۇڭا پەيغەمبەر

ئەلىيھىسسامنىڭ دوزاختا ئايالارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك . ۋۇ خۇراپاتلىقمىدۇ؟ ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر ئۆزى ئۆزىنى قۇۋۇەتلەش مۇتەخەسسىسى ، پەلسەپە دوكتورى J . گ. راينىڭ بايانلىرىغا قاراپ باقايلى : «ئەرلەر ئازابلانغاندا ، بېسىمغا ئۇچرىغاندا ، بىراۋغا ھاجەتمەن بولمىسلا كىشىگە تىنمايدۇ . ئۆزىنىڭ ئېغىرىنى سالمايدۇ . دەردىنى ئۆزى بىلىپ ، ئىچىدە چارە ـ تەدبىر ئىزدەيدۇ . يول تاپقاندا كەيپى ئۆرلەپ ئىشىنى قىلىۋېرىدۇ .

يول تاپالمىسا ئىچ پۇشقىنىنى چىقىرىشنىڭ چارىسىنى قىلىپ ، روھىي تەسەللىي تاپىدۇ . ئامال بولمىغاندا تەۋەككۈلچىلىك قىلىدۇ .

ئايالار ئازابلانسا ، بېسىمغا ئۇچرىسا ئۆزى ئىشىنىدىغان ئادەمنى تاپىدۇ ـ دە ، بېشىغا كەلگەن ئىشنىڭ يېپىدىن ـ يىڭنىسىغىچە دەيدۇ . ئۇنىڭغا سىردىشى ھېسداشلىق قىلسىلا يېنىكلەپ قالىدۇ» . ①

دېمەك گۇزەللىكنى ، ھەقىقەتنى جايى ـ جايىغا كەلتۈرۈش ، قەدەمدە بىر گۇزەللىك دېگەن ، ھەقىقەت دېگەن مانا مۇشۇ شۇ ، دەپ قەدىرلەش ، قوغداش ئاسان ئىش ئەمەس . ئېنىقكى ، پەيغەمبەرلىك دېگەن مۇشۇ شۇ . ھەقىقىي شائىرلىق دېگەن مۇشۇ شۇ . شۇڭا تاريختىن بۇيان ئۇستىخىنى يوق گەپ بىلەن ئەمەس ، جاپالىق قەدەملەر بىلەن ، ئىسسىق قانلار بىلەن يېزىپ چىقىلغان شېئىرلارلا خەلقنىڭ قەلبىدىن ئۆچمەي كەلدى ۋە ئۆچمەيدۇ .

بىر ئادەم خاسىيەتلىك ئىش ئۈچۈن جىمجىتلا ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ، ئۇنىڭ ھاياتى يەنىلا جۇلالاپ تۇرىۋېرىدۇ . بۇنداقلارنىڭ تۇرمۇش كەچۈرگەندىمۇ ، شېئىر يازغاندىمۇ خۇداسى بىر بولغاچ ، مەڭگۈ كۇرسى چۈشمەيدۇ . «كوچىلاردا ئۆز شېئىرىنى تۇتۇۋېلىپ ، نومۇسسىغا تەگكەن» دەك ھېسلارغا چۆممەيدۇ .

ئېكىساق «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ شنجاڭ مائا-رىپىغا بولغان تەسىرى

مۇستاپا مۇھەممەت ، تۇرغۇنجان شېرىپ (دېھقان)

بىزگە مەلۇم مەرىپەتپەرۋەر ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ ئاساس سېلىشى بىلەن 1885 ـ يىلى ئېكىساق كەنتىدە «ھۈسەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلدى . بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تۈركىيەدىن ئەخمەت كامال ، ئابابەكرى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىندى . ئېكىساق كەنتىدىن تۇرسۇن ئەپەندى ، كېرىماخۇن خەلـ پىتىم ، ھەسەن ئەپەندى ، مەسئۇت سەبىرى ، جىرجىس ھاجىم ، قادىر ئەپەندى قاتارلىق مۇنەۋۋەر ياشلار تۈركىيەدىكى ئوقۇتقۇچىلار يېتىشـ تۈرۈش مەكتىپى «سۇلتانىم» قاتارلىق بىلىم يۇرتلىرىدا تەربىيىلىنىشكە چىقىرىلدى . قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ ئوغۇللاردەك بىلىم ئېلىشـــنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن رائىلە موللا ئاچام ، سۇلتان نىسىخان ، ھاجى خېنىم ، زەينىسا خېنىم ، سېلىم خېنىم ، سارە خېنىم ، ئايىم خېنىم ، بۇھەجەر خېنىم قاتارلىق زىھنى ئۆتكۈر قىزلار ھۈسەينىيە مەكتىپىدە يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى .

دېمەك ، ئېكىساق كەنتىدەك كىچىككىنە بۇ زېمىندا ۋۇجۇدقا كەلگەن مائارىپ ئۇچقۇنى بەجايىكى قاپقاراڭغۇ تۇن باغرىنى يېرىپ چىققان چاقماقتەك چاقناپ ، بارا ـ بارا يالقۇنلاپ ، جاھالەتنىڭ قارا چۈمپەردىلىرىنى ، ئۆمۈچۈك توربغا ئوخشاپ قالغان ئاسارەت بەلۋاغلـ رىنى ئۈزۈپ تاشلىدى . خەلقنىڭ مائارىپ ئىشتىياقى ئۇلغـــيـــپ ،

تەربىيىلىنىشىنىڭ ، بىلىم ئېلىشنىڭ تەسىر دائىرىسى كۇنـسـايـىـن كېڭىيىشكە باشلىدى .

1907 ـ يىلى «ھەببب زادە داربلمۇئەللىمىن» سىنىپىنى پۈتتۈرگەن بىر تۈركۈم ياش ئوقۇتقۇچىلار ئاكا ـ ئۇكا مۇسابـايـوۋلارنـىڭ ئىشتىراكى بىلەن ئىنتايىن داغدۇغىلىق مۇراسىم ئاچتى ، مۇراسىم ئاخىرىسىدا ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەكتەپ ئېچىپ مىللەتنىڭ يېڭىچە پەننىي مائارىپىنى باشلاشقا ئەۋەتىلدى .

جۇملىدىن ، شاۋۇدۇن قارى ، موللا مۇھەممەت ، شەمـشـىـدىن سۇلتان ، سابىت ئىبراھىم ، ماھىرە خەلپەت ، ئابدۇۋەلى ئاخۇن ، ئىمىن ئەپەندى ، روزى ئەپەندى ، كەنجى ئەپەندى ، تۇردى ئەپەندى ، قۇربان ئەپەندى ، ھاجى ئەپەندى ، ئىزىز ئەپەندى ، ئىمىن سەئىدى ، ھېلىم ئەپەندى ، سوپى ئەپەندى ، ئابلىز ئەپەندى ، ئابدۇرېھىم شەۋكەت ئەپەندى ، مەھەممەت نامىتاجى قاتارلىقلار بۇ قېتىمقى ھەر قايسى جايلارغا بارىدىغان ئوقۇتقۇچىلار قىلىپ بەلگىلەندى .

مانا بۇ ئىشلار مۇسابايوۋلار قۇرغان مەكتەپنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغا شۇبھى بىلەن نەزەر سېلىپ : «ئۇلارنىڭ مەكتەپ ئېچىشى مىللىي كاپىتالنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن» دېگەندەك ئۆسەك سۆز ـ چۆچەكلىرىگە بېرىلگەن جانلىق رەددىيە ئىدى . ئەينى دەۋر شارائىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بىر نادان مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ، مىللەتنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۇلارنىڭ ئالدىنقى مەقسىتى ئىدى ، ئەلۋەتتە . چۈنكى ، مۇسابايلارنىڭ نەزەرىدىمۇ قالاق يېزا ئىگىلىكى ، نامرات تۇرمۇش ئىسكەنجىسىدە ياشاۋاتقان خەلقنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ، مائارىپ ئارقىلىق مادىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئاساسىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش ئاچقۇچ

ھېسابلىناتتى . بۇ دەۋردىن يېرىم ئەسىر ئىلگىرى ئۇلارنىڭ بوۋىسى-نىڭ شۇ دەۋردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «قەشقەر خانلىق مەدرىسىسى» نى قايتىدىن ياسىشى ، ئارقىدىن «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نى قۇرۇشى ، يەنە دەرھال ئۇنۇمگە ئېرىشىدىغان «ھەبىب زادە دارىمۇئەللىمىن»نى قۇرۇشى بۇ دەۋر تارىخىدا ئۆزگىچە تەلەپكە ۋە ئىنتىلىشكە ئىگە ئۇ-لارنىڭ ئاجايىپ ماتارىپ مۇھەببىتىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئىدى ، خالاس .

تۆۋەندە بىز يۇقىرىقى ئوقۇغۇچىلارنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭ مىقيا-سىغا تارقىلىپ يېگىچە پەننىي ماتارىپ بىلەن شۇغۇللانغان شانلىق تارىخىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى :

1 . «مەكتىپى ھۇسەينىيە»

«مەكتىپى ھۇسەينىيە» ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ غۇلجا شە-ھىرىدە 1889 ـ يىلى قۇرغان ئىككىنچى مەكتىپى ، بۇ مەكتەپ ئوخ-شاشلا ئازادە سىنىپ ، يۇرۇشلەشكەن مەۋقۇلاتلىرى بىلەن قۇرۇلغان مەكتەپ بولۇپ ، تەسىس قىلىنغان پەنلىرى ئېكىساقتا قۇرۇلغان «ھۇسەينىيە مەكتىپى» بىلەن ئوخشاش ؛ شىپائىيە ، ئانا تىلى ، ئەرەب تىلى ، رۇس تىلى ، جۇغراپىيە ، تەجۇىر ، تەبىئەت ، تەنتەربىيە ، رەسىم ، تارىخ ، ھېساب ، مۇزىكا ، ناخشا قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلغانىدى . ئىقتىسادىي كاپالىتى يەنىلا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشى ، خەلقنىڭ يۆلەك بولۇشى ئۈسلۇبىدا ھەل قىلىناتتى . ئۇ-قۇتقۇچىلىرى تۈركىيىدىن ۋە ئېكىساق مەكتىپىدىن يۆتكەپ كېلىن-گەن بولۇپ ، خۇددى ئېكىساق كەنتىدە قۇرۇلغان مەكتەپتىكىدەكلا تەنتەربىيە پائالىيىتى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا جانلاندۇرۇلغانىدى .

بۇ قېتىم قۇرۇلغان «مەكتىپى ھۈسەينىيە» مۇ مۇساباييوۋ ئائىلىسىنىڭ ئىتتىپاقلىق ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە باھاۋۇددۇنباي ئۆزبېكنىڭ نامى بىلەن ئەمەس يەنىلا ئاكىسى ھۈسەيىن بايىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانىدى . بىراق ئىقتىسادىي ئاساسى ئوخشاشلا ھەر ئىككـ لىسىنىڭ ئىگىلىكىدىن سەرپ قىلىناتتى .

ئېكىساق «ھۈسەينىيە مەكتىپى»دە قىزلارنىڭ تەربىيىلىنىشىگە ئاساس سېلىش ئۈچۈن خۇددى راھىلە موللا ئاچامغا ئوخشاشلا ئايخان ھەدە ، زەينەپ خانىم ، رەشىدە خانىم قاتارلىقلار تەربىيىلىنىپ ئار- قىدىن قىزلارنى تەربىيىلەشكە ئاتلىنىدۇ .

2 . غۇلجا «تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى»

مۇساباييوۋ ئەينى مەزگىلدە ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە بارغاندا ، چەت ئەللەرنىڭ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ زاۋۇتلاردا يولغا قويغان تېخنىكىلىق باشقۇ- رۇش مېخانىزمى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنىڭ مەشغۇلاتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن مۇسا ھاجىم تېخنىك ئىشچى يېتىشتۈ- رۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىدۇ . يۇرتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، تېخنىك ئىشچى مەكتىپىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرىدۇ . ئەمما ، مۇسا ھاجىم ئۇزاق ئۆتمەيلا ئاغرىپ 1895 ـ يىلى ئاتۇش ئېكـ ساقتا ۋاپات بولىدۇ . ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغۇللىرى ھۈسەنباي ، باھاۋۇددۇنبايغا «مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇڭلار ، خىراجەتنى زاكاتتىن چىقىرىڭلار ، يەتىمسە ئۇمۇمىي ئىقتىسادتىن ئاجرىتىڭلار... » دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ كېتىدۇ . 1904 ـ يىلى باھاۋۇددۇن مـۇسـابـايـوۋ

گېرمانىيە سانائەت شىركەتلىرىدىن كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى كـــرگـــۆزۈش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغانلىقىدىن كېيىن ، تەييارلىق قىلىپ ھازىرقى ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىغا «تېخنىك ئىشـ چىلار مەكتىپى»نى قۇرىدۇ . ئىمىر دامواللا ، نىزامىدىن قاتارلىق چەت ئەللىك مۇتەخەسسىسلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ . تەكرـ تېخنىك جەنۇبى ۋە شىمالىدىن 160 نەپەر كەمبەغەل دېھقان بالىسىنى ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىدۇ . مەكتەپتە تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، فىزىكا ، خىمىيە دەرسلىرىنى تەسىس قىلىدۇ . كەسپىي جەھەتتىن گېرمانىيىلىك ئىنژېنېر ماگىن كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسى ، خام تېرە ، پىششىق مەھسۇلاتلارنى پىرىۋىم قىلىش ھەققىدە دەرس ئۆـ تىدۇ . بىرىنچى قارارىدا ئوقۇغان 160 نەپەر ئوقۇغۇچى قۇرۇلۇۋاتقان زاـ ۋۇتىنىڭ تايانچ تېخنىك خادىملىرىغا ئايلىنىدۇ .

ئىككىنچى تۇركۈمدە يەنە 300 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىشچى ـ دېھقان بالىلىرى بولۇپ يـۇقـــرىـقى دەرسلەردىن باشقا يەنە ياغاچچىلىق ، تامچىلىق ، موزدۇزلۇق ، ماشـ ىنىچىلىق ، ھارۋا ياساش قاتارلىق 19 خىل ھۈنەرنى ئۆگىنىدۇ . ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن خالىغانلار ئىلىدا قالىدۇ . كۆپىنچىسى يۇرتقا قايتىدۇ . بايلار يۇرتقا قايتقانلارغا سايمان ۋە يول خىراجىتى بېرىدۇ .

ئۈچىنچى قارارىدا 120 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ . ئۇلار يۇقىرىقى پەنلەردە ئوقۇغاندىن سىرت زاۋۇت كەسپى ، بوغالتىرلىق ، ستاتىستىكا ، كارخانا باشقۇرۇش كەسىپلىرىنىمۇ ئۆگىنىدۇ . ئوقۇش پۈتكەندىن كېيىن ئاز سانىدىكىلىرى زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ . كۆپلىرى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ . بەزىلىرى جايلاردا مۇساباـ يۇلارنىڭ سودا ۋاكالەتچى خادىمى بولۇپ قالىدۇ .

ئومۇمەن موسابايوۋلار قۇرغان ئىشچىلار تېخنىك مەكتىپى جەمئىي ئۇچ قارارىدا 580 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلەيدۇ . 1909 ـ يىلى زاۋۇت رەسمىي ئىش باشلىغاندا ئۇلاردىن 200 نەپەردىن ئارتۇقراقى زاۋۇتقا قوبۇل قىلىنىدۇ .

شۇ مەزگىللەردە زاۋۇت باش بوغالتىر ، كاسسىر ، ستاتىستىكا خادىمى ، پىلان خادىمى ، كاتىبات مەسئۇلى قاتارلىق خادىملارنى رۇسىيىدىكى رۇس ، تاتار مىللەتلىرىدىن ، زاۋۇت تېخنىك خادىملىرىنى گېرمانىيىدىن تەكلىپ قىلغان . بۇ مۇتەخەسسىسلەر زاۋۇتقا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارغا كەسپىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان . نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلاردىن بوغالتىر ، كاسسىر ، ستاتىستىكىچى ، شورنىك ، پريۇمنىك ، سېلىسار ، توكنار ، قۇيمىچى ، ئەيلەمچى قاتارلىق يارامليق خادىملار ۋە تېخنىكىلار يېتىشىپ چىققان . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سابىت ئىلى ياڭخاڭ ، زۇنۇن تېيىپ (گېنېرال) ، ئابدۇرۇپ ئاخۇن ، كېيىنكى ۋاقىتتا سانائەت نازارىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان شاۋۇدۇن قارىلار بار ئىدى . ئاكا ـ ئۇكا بايلار ئۆز ئوغۇللىرىدىن سابىت ئەپەندى ، ئىسمائىل ئەپەندى ، ئابلىمەي ئەپەندى ، مىجىت ئەپەندى ، ئابدۇقەييۇم ئەپەندى ، ئابلەت ئەپەندى ، تەلئەت ئەپەندى ، فۇكرات ئەپەندى قاتارلىقلارنى رۇسىيە ، تۈركىيىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ . مىجىت ئەپەندى بىلەن ئابدۇقەييۇم ئەپەندى تۈركىيىدىكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن گېرمانىيىنىڭ بېرلىن ، بونن شەھەرلىرىگە بېرىپ ئىنژېنېر ، ماستېر يالالايدۇ ، نەتىجىدە ، ئۇلار بىلىم ئالغاندىن كېيىن چەت ئەل مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئورنىنى باسىدۇ . زاۋۇت باشقۇرۇشنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ .

3 . «ئايالار مەكتىپى»

1912 ـ يىلىغا كەلگەندە زاۋۇت ئىشچىلىرى كۆپىيىپ 500 دىن ئاشىدۇ . شۇ چاغدا ئايالار ھۇسەن ھايغا ئوقۇش ۋە ئىشچى بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار ئۇلارنىڭ تەلىپىگە دەرھال قوشۇلىدۇ ۋە رۇسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىن تۆت نەپەر ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ، غۇلجىدا «ئايالار مەكتىپى» نى ئاچىدۇ . بۇ مەكتەپتە 300 نەپەرگە يېقىن ئايال ئوقۇيدۇ .

ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تىلى ، ھېساب ، تارىخ ، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇسا يەنە بىر تەرەپتىن ، كىيىم تىكىش ، كەشتىچىلىك ، يۇڭ پوپايكا ، شارپا ، ياغلىق ، پەلەي توقۇش ، رېشىلىيە ئىشلەش قاتارلىق قول ھۇنەرلەرنى ئۆگىنىدۇ . مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئايالار ئۇستا ھۇنەرۋەن بولۇپ يېتىشىدۇ . ئوقۇشنى تەلەپ قىلغانلار داۋاملىق كۆپەيگەچكە بۇ مەكتەپ ھۇنەر ـ كەسىپ مەكتىپى دەپ ئاتىلىدۇ .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، 1912 ـ يىلى ئېچىلغان بۇ ھۇنەر ـ كەسىپ مەكتىپى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىرقانچە ئون يىل داۋام قىلغان . بۇ مەكتەپتە نەچچە ئون مىڭ ئايال ئوقۇپ مۇنەۋۋەر كارخانا ئىشچىلىرىغا ئايلانغان .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار 1912 ـ يىلى ئىلىدا «تۇرانىيە» (نۇرانىيە) ، «سايرامىيە مەكتىپى» ، 1916 ـ يىلى «مەكتىپى نۇر» ، «ئەلا باي قورۇ مەكتىپى» ، 1924 ـ يىلى (دەرنەك) مەكتىپى ، 1928 ـ يىلى «مۇرات مەكتىپى» قاتارلىقلارنى قۇرىدۇ .

4 . «ئايخان مەكتىپى»

1933 ـ 1934 ـ يىللىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ «قازانچى» مەھەللىسىدە مەخسۇس يېتىم بالىلار ئۈچۈن سالدۇرۇلغان «غۇلجا خەيرىيەت مەكتىپى» ، ئايخان ئانىنىڭ دادىسى ۋە يولدىشىدىن مىراس قالغان ئىقتىسادىنى سەرپ قىلىپ تەسىس قىلىنغان مەكتەپ ئىدى .

ئايخان ئانا ئېكىساق كەنتىدىكى تۇردى قۇم ئىسىملىك كىشىنىڭ قىزى بولۇپ ، ئۇ كىچىكىدە ھۈسەينىيە مەكتىپىدە بىلىم ئالغان . بەزىلەرنىڭ ئېغىز ئىسپاتىغا قارىغاندا ، ئۇ ئېكىساقتا تۇغۇلۇپ ھۈسەينىيە مەكتىپىنىڭ 2 ـ ، 3 ـ يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان چېغىدا دادىسى غۇلجىغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن دېيىلىدۇ . يەنە بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە دادىسى تۇردى قۇمنىڭ غۇلجىدىكى ئايالىدىن تۇغۇلغان دېيىلىدۇ . مەيلى ئۇ قەيەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسۇن ھۈسەينىيە مەكتىپى تەربىيىسىدە ئۆسۈپ ، ماۋارىپ مۇھەببىتىگە ئىگە بولغان . قىسقىسى ، بۇ مۆھتىرەم ئايال مەكتەپ ئاچقاندىن كېيىن مەكتەپ ۋە بالىلارنىڭ بارلىق چىقىملىرىنى ئۆز يېنىدىن چىقارغانىدى .

(ئىلاۋە : ئايخان ئانىنىڭ دادىسى تۇردى ئاخۇنۇمنىڭ «قۇم» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب ، ئۇنىڭ پۇلى قۇمدەك تولا دېگەنلىك ئىدى) .

5 . ھۈسەينىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭغا تارقىلىشى ۋە پائالىيەتلىرى

ئۇستۇن ئاتۇش ئېكىساق كەنتىدە قۇرۇلغان «ھەببە زادە داۋىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» تۇنجى قارارلىق 1909 ـ يىلى داغدۇغىلىق

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى شىنجاڭ نىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىلىرىگە ئەۋەتىدۇ . مەسىلەن ، گۇچۇڭغا شاۋۇدۇن قارىي ، موللا مۇھەممەت ، قۇتۇبىغا ساۋۇت ئىبراھىم ، توققۇزاقا ئابدۇللا رازى ، كۇچاغا روزى ئەپەندى ، خوتەنگە ماھىرە خەلپەت ، قاغىلىققا ئابلىز ئەپەندى ، قەشقەرگە ئابدۇرېھىم شاۋكەت ئەپەندى ، تۇرپانغا شاۋۇدۇن قارىي ، موللا مۇھەممەتئەلەر (مەسئۇت مۇھىتى ئاچقان «مەكتىپى مەسئۇدىيە» دە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ئاردىدىن ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن گۇچۇڭغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ) . مانا سەقا ھوشۇر ھاجىم ، تىلىۋالدى ، ھۇسەيىن ھاجىم ، ئىمىن ئەپەندى ، مەھەممەت قارىم ، كېيىنچە يەنە شاۋۇدۇن قارىم ، موللا مۇھەممەتئەرمۇ بۇ يەرگە كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . يەنىسخەيگە موللا مۇھەممەت ، ئالتايغا شەمشىدىن سۇلتان ، ئۇرۇمچىگە (شىخاباغا) ئەھمەت ھاجىم ، قارا شەھەرگە (بارغان ئوقۇتقۇچى ئىسمىنى ئېنىقلىيالمىدۇق) ، مارالۋېشىغا ئابلىز خالىق ، يەكەنگە ئابدۇغۇپۇر ھەسەن ، يېڭىسارغا پەخرىدىن توختى قاتارلىقلار بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . ئابلىز خالىق مارالۋېشىغا بېرىپ دەسلەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ، كېيىن مەكتەپ سانائى نەفىسىنى قۇرۇپ يېتەكچىلىك قىلغان ، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، يەكەن ناھىيىسىدە قۇرۇلغان سانائى نەفىسگە ئالمىشىپ كېلىپ رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئۆتىگەن ۋە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . ئەسلىدە ئابدۇغۇپۇر ھەسەن يەكەندە «مۇتلەئى ئىرفان» مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ كېيىن بۇ يەردە قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىنى بېجىرگەن .

بۇ چاغدا مەمتىلى توختىھاجى (تەۋپىق ئەپەندى) ئاستىن ئاتۇشتىكى (1932 ـ يىلى) 24 كەنتتە 24 مەكتەپ قۇرۇپ بولۇشنى پىلانلاپ مىسلى كۆرۈلمىگەن جاسارەت بىلەن بۇ مەكتەپلەرنى قۇرۇپ چىقىدۇ .

ئەسلىدىكى «تاش ئاخۇنۇم» مەكتىپى ، تىجەنلىك تەرەققىياتىغا ئۆز زات قۇۋۋان ھاجىم قۇرغان «ئاق مەيدان مەكتىپى» ، تىجەندە قۇرۇلغان «ئەھمەدىيە مەكتىپى» قاتارلىقلار تېخىمۇ جانلانغان .

قەشقەر شەھىرىگە تۇرسۇن ئەپەندى ، مەمتىلى ئىمىنوپ ، تەلئەت ئەپەندى ، شاۋۇدۇن ھوشۇر قاتارلىقلار بېرىپ دەسلەپتە «نورىبەشى مەكتىپى»تە تايانچلىق رول ئويناغان (1933 ـ يىلى) .

بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە پەخرىدىن ئەپەندىم يېتەكچىلىكىدە 26 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئۆمتىلىپ ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى جايلاردا ئاقارتىش بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇلار پەخرىدىن كېرىم ، پەخرىدىن توختى ، ئابلىز شاقاسىم ، ئابلىز باقى ، ئابدۇغۇپۇر مۇھەممەت ھەسەن ، ئابدۇغۇپۇر مەمتىلى ھاجى ، ھېيتاخۇن خەلپىتىم ، ئەبەيدۇللا قاتارلىقلار قوغان ، يېڭىئۆستەڭ ، تاشمىلىق ، قوناق بازىرى ، بەشكېرىم ، توققۇزاق قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ ئوقۇتۇش بىلەن مەشغۇل بولدى .

6 . قەشقەردە قۇرۇلغان دارىلئېتام ، دارىلئاجىز مەكتەپلىرى

«ھۈسەينىيە مەكتىپى» دە بەش يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان خەلپەت سۈزۈك ھاجىيوف (ئانىسى ئېكىساق كەنتىدىن) ئىلغار ئىدىيىسى ، ئاكتىپ تەشەببۇسى ئارقىسىدا 1940 ـ يىللاردىن كېيىن قەشقەر شەھىرىدە «دارىلئېتام» ۋە «دارىلئاجىز» مەكتەپلىرىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇشىغا ئاساس سالدى . جەمئىيەتتە كۆچلۈك تەسىرى ۋە ئىناۋىتى بار بۇ كىشى ھەر ئىككىلا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۇنۇمى ۋە ئىقتىسادىي كاپالەتلىرىگە مەسئۇل بولۇپ جەمئىيەتتىكى يېتىم ـ يېسىر ۋە ئاجىزلارغا ، بىلىمگە تەشنا بالىلارغا قۇلاي شارائىت يارىتىپ بەرگەن .

خەلپەت سۈزۈك ھاجى 1937 ـ يىلى تاشكەنتتىكى ئوقۇشنى پۈتتۈ-
رۈپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ
رەئىسى ، داىىل مەلۇمات (قىزلار مەكتىپى) نىڭ پەخرىي مۇدىرى ،
«قەشقەر گېزىتى» نىڭ مۇھەررىرلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان .

7 . قاغىلىقتىكى ماۋارىپچىلىق ھەرىكىتى

«ھەببە زادە داىىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىنىڭ بىرىنچى قارار ئوقۇشنى پۈتتۈرگەن ئابدۇۋەلى ئاخۇن قاغىلىققا بېرىپ بۇ يەردىكى مەرىپەت سۆيەر بايلار ، ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپ ماسلىشىشى بىلەن مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇل-لانغانىدى .

1930 ـ يىللىرى ئابلىز ئىمىن قاغىلىققا بېرىپ بۇرۇنقى ئابدۇۋەلى ئاخۇن ئاچقان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ . 1937 ـ يىلى يەرلىكلەردىن ھامىدىن مەخسۇم ، راشىدىن موپتى ، رابىيەخان ، ۋا-سىلخان مەخسۇم قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى ۋە ماسلىشىشى ئارقىسىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇ-رىدۇ ھەم ئۆزلىرى بىۋاستە قول تىقىپ يېتەكچىلىك قىلىدۇ .

1938 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋاسىلخان مەخسۇمنىڭ مۇدىرلىقىدا ئاتاقلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا ، ئوغلى ھوشۇر تۇردى ، قەمبەر ئېلى ئىشان ، ئابدۇغوپۇر جۇمە ، نىياز ئىمىن قاتارلىق ئۇيغۇر ، ئۆزبېك بولۇپ 15 كىشىدىن تەركىب تاپقان «سانائى نەفىسە» نى تەشكىللەپ ، كلاسسىك مۇزىكا «12 مۇقام» نى يېڭى بىر ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ ، ئابدۇۋەلى ئاخۇن بۇ

ھەربىرىنىڭ ئاكتىپ تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى بولۇپ ئالاھىدە تەسىر قوزغايدۇ .

1946 ـ يىلى تاشقورغان مىللىي ئارمىيىسى قاغىلىققا كىرگەندە ئابدۇۋۇھلى ئاخۇن تەشۋىقات مەسئۇللۇقىنى ئۆز زىممىسىگە ئالىدۇ .

8 . «ھۇسەينىيە مەكتىپى»دە تەسىس قىلىنغان «بوغالتىرلىق كەسپىي سىنىپى»

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار ئەينى دەۋر خەلق ئىگىلىكى ۋە ئۆز كارخانا ئىگىلىكلىرىنىڭ زۆرۈرىيىتىنى جىددىي ھەل قىلىش ئۈچۈن 1926 ـ يىلى ھۇسەينىيە مەكتىپى ئىچىدە بىر سىنىپلىق بوغالتىرلىق كەسپىي سىنىپى قۇردى . بۇ سىنىپقا نىيازى ، ئابدۇراخمان ، ئىمىن سەئىدى ، ھالاۋىدۇن ھاجى ئەپەندى ، ئابدۇرېشىت ھاجىم ، ئابدۇۋۇھلى ئاخۇن ، شاۋۇدۇن ھوشۇر ، مەھممەت مەمتىمىن ، باقى خالىق قاتارلىق 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ .

مەكتەپنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلى ، تەسىس قىلىنغان پەنلىرى ، ئۇلار ئاچقان غۇلجىدىكى كەسپىي مەكتەپ بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق ئىگىلىكىگە ماس ھالدا بىر قىسىم پەنلەر ئالاھىدە كىرگۈزۈلگەن . جۈملىدىن بوغالتىرلىق ، كاسسىرلىق ، تېرە پىرىۇمچىلىقى ، يۇڭ ـ تېرە (ئەلتېرە) پىريومچىلىقى ، پاختا پىرىۇمچىلىقى قاتارلىق تارماق دەرسلەر ئىنتايىن ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق ئوتۇلگەن .

دەرس ئوتۇشكە ، ياۋروپادا شۇ خىل كەسىپ بويىچە ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن زۇنۇنباي ئىسىملىك كىشى بەلگىلەنگەن . بۇ

سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ قەشقەر ، ئۈرۈمچى ، خوتەن ، قاغىلىق ، يەكەن ، مەكىت ، مارالۋېشى ، پەيزاۋات ، خۇشئاۋات ، يېڭى ئايماق قاتارلىق جايلىرىغا ھەتتا شىنجاڭنىڭ سىرتىدىكى تاشكەنت (ئۆزبېكىستانىدىكى) ، سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى تەكىخانا (رابات) قاتارلىق بىر قىسىم جايلارغا ھېيىللا ، مۇختەر قاتارلىق بوغالتىرلارنى چىقىرىپ ھېسابقا قويغان .

كەسپىي بوغالتىرلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى بىلەن ئۈرۈمچىدە (ھازىرقى ماتارىپ نازارىتى ئورنىدا) ، قەشقەردە ، خوتەنىنىڭ ئوچ ناھىيىسىدە ھەمدە يەكەن ، قاغىلىق ، مەكىت ، پەيزاۋات ، ئاقسۇ ، كۇچالاردا يەرلىك مەھسۇلات ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان پاختا ، يۇڭ ، تېرە ، ئۇچەي پريۇمچىلىقلىرى ۋە توقۇلغان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ئورۇنلىرى قۇرۇلغان .

شۇنداقلا ، ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى دۆلەت چېگرىسىدىكى كەڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئۇلۇغچات ، تويۇن قاتارلىق جايلاردا خام ئەشيا سېتىۋېلىش بازىلىرىنى قۇرۇپ ، بوغالتىرلىق كەسپىي خادىملىرىنى ئىشقا قويۇپ ئىگىلىك تەرتىپىنى مۇقىم تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگۈزگەن .

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ ھېسابات تەرتىپى بويىچە ھەرقايسى جايلاردىكى سېتىۋېلىش ئورۇنلىرى بىر يىل ئىچىدە يىللىق ھېساب ، يېرىم يىللىق ھېساب ، ئايلىق ھېساب ، پەسىللىك ھېساب قىلىش تەرتىپلىرىنى ئورنىتىپ ئۆز قەرەلىدە ئېكىسىاق ، غۇلجا ، تاشكەنت ، تۈركىيىدىكى مەركەزلىك ئورۇنلىرىغا ھېساب ئۆتكۈزگەن .

بىرىنچى تۈركۈمدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن كەسپىي خادىملار يەنە مەكتەپ بوغالتىرلىقى ، خەيرىيەت بوغالتىرى ، ئائىلە بوغالتىرى ، باش

بوغالتىر ، يارەمچى بوغالتىر دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتىكىدەكلا «مۇسا ھاجىم» نامىدىكى ھېساب دەپتىرى ، ھېساب تالونى قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن .

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى ، مۇسابايوۋلار ئائىلىسىنىڭ ھېسابات مىزانىدا ھەر يىلى رامزان ئېيى كىرىشىگىلا پۈتكۈل ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي ھېسابى جۇغلىناتتى . جۇغلانمىنىڭ ئەسلىدىكى ئۆلچەملىك قىسمى ئۆشرە ـ زاكات دېگەنلەر روزى ھېيتتىن بۇرۇن تارقىتىلىپ بولۇناتتى . ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئەستايىدىللىقى ، يۇرت خەلقىگە بىر سەمىمىي مۇھەببەت ئاتا قىلغان .

9 . «ھۇسەينىيە مەكتىپى» ئەتراپىدىكى كەنت مەكتەپلىرى

بىزگە مەلۇم ، ئېكىساق ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدىكى بىر كەنت ، ئېكىساق كەنتىنىڭ شەرقىدە كەقوت غەربىدە ياۋلىق ، ئۇچار يولچىلا ، بەلىياق ، قايراق ، ساي كەنتلىرى بولۇپ خەلق ئېغىزىدا بۇ يېزا «يەتتە كەنت» دەپ ئاتىلىدۇ . ئەينى چاغلاردا بىر ـ بىرى بىلەن قان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بۇ كەنتلەرمۇ ئوخشاشلا ئېكىساق خەلقى دۇچ كەلگەن ماددىي ۋە مەنىۋى قىيىنچىلىق ، ئاسارەت پاتقىقىغا پېتىقلىق ئىدى . خەلقپەرۋەر ئاكا ـ ئۇكا بايلار ۋە تەلىمەت ئەپەندى قاتارلىق ئىزباسارلار سېخىي ۋە مەردانە قىياپىتى ، ئىلغار روھى بىلەن قول سېلىپ 1920 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ئۇچار كەنتىدە «قەشمەزم مەھەللە مەكتىپى» نى ، ئوتياغ كەنتىدە «ئابلا باي مەسچىت ئالدىدىكى مەھەللە مەكتىپى» نى (ئىككى سىنىپلىق) ، بوستان كەنتىدە «يۇسۇپاجىم مەھەللىسى مەكتىپى» نى ، قالغان كەنتلەردىمۇ مۇشۇنداق

مەھەللە مەكتەپلىرىنى قۇرىدۇ . 1930 ـ يىللىرىغا كەلگەندە تەلىئەت مۇسابايوۋ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مۇدىر بولۇپ ، مەرھۇم ئاكا ـ تاغىلىرىنىڭ ئىرادىسىنى ئەمەلدە ئىپادىلەپ ئىنتايىن ئۆلچەملىك ئالىي سۈپەتلىك ياۋروپا پاسونىدىكى مەكتەپلەردىن ئۇچار كەنتىگە ئالتە سىنىپلىق ، دېھقانلار كەنتىگە تۆت سىنىپلىق ، قايراق كەنتىگە ئون سىنىپلىق ، بەلياق كەنتىگە تۆت سىنىپلىق ، تاقۇت كەنتىگە تۆت سىنىپلىق ، ساي كەنتىگە تۆت سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرىدۇ ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ياردىمى ئارقىلىق بۇ مەكتەپلەر قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە جۇش ئۇروپ راۋاجلىنىدۇ .

دېمەك ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ ئىلغار ئىدىيىسى ، ئەستايىدىل تەشكىللىشى ئارقىسىدا ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ماتارىپ ھاياتىدا يېپىيېڭى مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ .

ئۇلارنىڭ قول سېلىشى بىلەن پۈتكۈل شىنجاڭ مىقياسىدا ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان ئادەتتىكى مەكتەپلەر ، تېخنىك مەكتەپلەر ، كەسپىي سىنىپلار ، ئايالار ، قىزلار سىنىپلىرى ، ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ۋە مەكتەپلىرى ئەينى دەۋر شىنجاڭ تارىخىدا ئۆچمەس بىر تارىخ ، شانلىق بىر نەتىجە سۈپىتىدە جەۋلان قىلدى .

مەكتەپلەرنىڭ بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا پۈتكۈل مىللىتىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا ئالاھىدە يۈكسىلىش ۋۈجۇدقا كەلدى . مەرىپەتپەرۋەر بايلار ، تەرغىباتچىلار ، قوللىغۇچىلار ، ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ ساپ شېئىرى تارىخىمىزدا پەخىرلىك ئورۇن تۇتىدۇ .

ئۇلار مەڭگۈگە ئەسلىنىدۇ .

باھاۋۇدۇن باي ۋە ئېكسىاق خەلقى

جۇرئەت نۇرۇللا

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، جاھان كۆرۈپ ئەقىل كۆزى ئېچىلغان ، سودىدا دۇنياۋى شۆھرەتكە ئېرىشكەن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ ئانا يۇرتى ئېكسىاقتا يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ ، كونا تەلىم ـ تەربىيە ئۇسۇلى ۋە تەلىم ـ تەربىيە مەزمۇنىغا خاتىمە بېرىشى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى مەدەنىيەت ، مائارىپ تارىخىدىكى كاتتا ئىش بولدى .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىدا تەسىرى زور بولغان قەشقەردەك قەدىمىي چوڭ شەھەردە چەت ئەل مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى ، يەرلىك پىتنە ـ پاساتچى تۆرىلەر ، غالچىلار ، مىللىي مۇناپىقلار مەزلۇم خەلقنى نادانلىق ، خۇراپاتلىق ئاسارىتىدە قالدۇرۇپ قۇل قىلىۋاتقان شارائىتتا ئېكسىاقتەك كىچىككىنە بىر كەنتتە يېڭىچە مەكتەپ مائارىپى يالقۇنلاتقان مەرىپەت مەشئىلىنىڭ نۇر چېچىپ ، ھاياتىمىزدا دەۋر بۆلگۈچ رول ئويناشىنى ئۇلۇغ بىر مۆجىزە دېيىشكە ھەقلىقمىز . خەلق خارلىنىپ ، ئىنسانىي غۇرۇرىنى يوقاتقانلار ھۆر-مەتلىنىپ ، مەدەنىيەت دۈشمەنلىرى ئاقىل ھېسابلىنىۋاتقان ئەھۋالدا باھاۋۇدۇن باي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جاپاكەش ئېكسىاق خەلقىنىڭ مەكتەپنى ئۆلمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ ، ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسىنى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىش يولىدا تۆھپە ياراتقانلىقىنى مەرىپەتپەرۋەر بايلار ۋە ئېكسىاق خەلقىنىڭ ئىلغار سەۋىيىسىدىن

ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

ئېكىساق «هۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئادا-
لىقتا قېلىپ دەرد تارتقان ، جاپا چەككەن ، جاھالەت ، خۇراپاتلىق ،
قارىغۇلارچە ئېتىقاد تۇپەيلىدىن باغرى ئېزىلىپ بۇرۇختۇرۇم بولغان
مىللەتنىڭ ئىمانى ماتارىپ نۇرى بىلەن يورۇشقا باشلىدى .

ئۇيغۇر يېڭىچە مەكتەپ ماتارىپى ناھايىتى نۇرغۇن قۇربان بە-
رىشلەر ، بەدەل تۆلەشلەر تارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن ، تەرەققىي قىلغان ،
مۇكەممەللەشكەن . يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ماتارىپ ،
مەدەنىيەت هاياتىمىزغا نەزەر سالساق ، بۇ يولدا قەھرىمانە پىداكارلىق
كۆرسەتكەن ئەزىمەتلىرىمىزنىڭ ئۇنتۇلغۇسىز پاتالىيىتى يۇرەك تار-
تىزنى تىترەتمەي قالمايدۇ . بىزدە مىللەت ئۇچۇن قان يىغلىغان ،
خەلقنى ئويغىتىش ، قاراڭغۇلۇقتىن قۇتۇلدۇرۇپ ، جاھان مىللەتلىرى
قاتارىدىن بىر كىشىلىك ئورۇن ئالدۇرۇش ئۇچۇن غايەت زور تۆھپە
قوشقان مۇنەۋۋەر ئادەملەرمۇ ، هاياتى لەنەتكە تولغان ، ئۆزىنى ، قە-
رىنداشلىرىنى ھەتتا مىللىتىنى ساتقان ۋىجدانسىز ، پەس، پۇچەك
مۇناپىقلارمۇ ياشىغان . تارىخ ئۇلارغا ئادىل باھا بەردى ، بېرىۋاتىدۇ .
خەلق بەلگىلىك ئىلغار ئاڭ ، ئويغىنىش ياسىغاندىن كېيىن كىمنى
قەدىرلەش كېرەكلىكىنى ، كىمنىڭ هاياتىدىن ئىبرەت ئېلىش كې-
رەكلىكىنى بىلىپ يەتتى .

يېڭىچە ماتارىپ ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ۋەتەنپەرۋەر ، مە-
رىپەتپەرۋەر ، دېموكراتىك ئاڭغا ئىگە جەڭچىلىرىمىزدىن ئابدۇقادىر
داموللام ، مۇھەممەت ئېلى ئەپەندى ، تۇرسۇن ئەپەندى ، ئابدۇخالىق
ئۇيغۇرىغا ئوخشاش قەدىردانلىرىمىزنىڭ نامىنىڭ ئاز ـ تولا ئاق ـ قا-
رىنى پەرق ئەتكۈچىلىكى بار ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە يادلىنىشى تاسا-

دىپىي ئەھۋال ئەمەس . ئۇلار مەرىپەت مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ جاھالەت پەردىسىگە ئوت تۇتاشتۇرغۇچىلاردۇر . زۇلمەت ئىچىدە مەزـ لۇملارنىڭ ئاجىز ئىلتىجا ئاۋازىنى گۈلدۈرمامىغا ئايلاندۇرغۇچىلاردۇر . ئۇلار نېمە دېدى؟ يورۇقلۇق ، ئادالەت ، مەرىپەت دېدى . ئۇلار نېمە قىلدى؟ ماۋارىپ ـ مەرىپەت يولىدا كۈرەش قىلدى . تەسلىمچىلىك قىلمىدى . ئۇلار نېمە بولدى؟ قۇربان بولدى ، قەتل قىلىندى . ئار ـ مانلىرى ھاسىل بولماستىن دۇنيادىن كەتتى . بىزدە ئاشۇلارغا ئوخشاش ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئازمۇ؟ !ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدۇ؟ بىزنىڭ يـ غىمىزنى يىغلاپ ، بەختىمىزنى كۆرۈش ئۈچۈن قان ـ تەر ئاققۇزغىنى ئۈچۈنمۇ؟ ئۆزىنىلا ئويلىماي پۈتكۈل خەلقىنى نادانلىق ، نامراتلىق ، خۇراپاتلىقنىڭ ئىبلىس چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش يـولـدا ئىزدەنگىنى ئۈچۈنمۇ؟ ئۇيغۇر خەلقىنى دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالسۇن ، مەدەنىيىتىنى گۈللىتىپ ياشناتسۇن ، دىلى يورۇسۇن ، ئاق ـ قارىنى بىلسۇن ، خەقنىڭ قولىغا قاراپ قالماي ئەجىر ـ ئەمگـ كى بىلەن ئۆزىنى باقسۇن دېگىنى ئۈچۈنمۇ؟ ياكى بىزنىڭ ئارىمىزدا كۆپرەك بىلىمگە ، كۆپرەك ئەقىلغا ئىگە بولۇپ قالغىنى ئۈچۈنمۇ؟ ! ئۇلارنىڭ ۋە ئۇلارغا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت سەركەردىلىرـ نىڭ ، ماۋارىپ قەھرىمانلىرىنىڭ قەبرىسى قەلبىمىزدە . بىز مىللەت تارىخىنىڭ قايسى ساھەسىدە بولسۇن نەتىجە يارىتقانلارنى قوللاش ۋە قەدىرلەشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز ، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىمىزنىڭ بىر بەلگىسىنىڭ ئاشۇنداق ئادەملەرنىڭ بولغانلىقىدا ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك ئىدى .

يېڭىچە مەكتەپ تارىخىمىزدا ئەڭ بالدۇر ئويغانغان كىشىلەر ئا ـ كا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار بولۇپ ئۇلار كېيىنكى نەچچە ئەۋلاد ماۋارىپ

ئىزباسارلىرىنىڭ تۈركۈملەپ يېتىشىپ چىقىشىنى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە قىلدى .

ئېكىساق «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ قۇرغۇلۇشى (1885 ـ يىلى) ، تەرەققىي قىلىشى ، ئۇنىڭغا ئىقتىساد ئاجرىتىش ، تەشكىللەش ، ئوقۇتقۇچى مەسلىسىنى ھەل قىلىش قاتارلىق بىر تۈركۈم خىزمەتلەردە بىۋاستە قول سېلىپ ئىشلىگەن زات باھاۋۇدۇن باي (1851 ـــ 1928) دۇر .

خەلقىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەسىرلەردىن بۇيان مەدەنىيەت قېنى مەۋج ئۇرۇپ كەلدى . ىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدە نۇرانە گۆھەردەك جۇلالىنىپ تۇرىدۇ . لېكىن ، چەت ئەل مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى خەلقنىڭ ئىجادكار روھىنى بوغۇشقا ، قىممەتلىك مىراسلىرىمىزنى دەپسەندە قىلىشقا ئۇرۇندى . ئۇلار شىنجاڭدا بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى قەشقەردەك مەدەنىيەت ئوچىقىمىزدا ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازىنى كۈچەيتىش ، ئورنىنى مۇستەھكەملەش غەرىزىدە خەلقنى بېسىش ، نادانلىقتا قالدۇرۇشنىڭ ھەر خىل چارە ـ ئىلاللىرىنى ئىشلىتىپ ، ئالدى بىلەن بىر قىسىم يەرلىك مىللىي مۇناپىقلارنى ئۆزىگە قارىتىپ ، ئۇلارنىڭ تاپان يالايدىغان پەسكەشلىكىدىن پايدىلاندى . بۇ چاغدا قەلبى ئوت ـ لاۋا بولۇپ يانغان بىر تۈركۈم ئىلغار كىشىلەر مەيدانغا چىققان بولسىمۇ ، بۇلار ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا ئاجىز كەلدى . بۇ چاغدا ياۋروپالىقلار ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىپ ، تەرەققىيات ئىستىقبالىنى ئاللىبۇرۇن تېپىۋالغانىدى . باھاۋۇدۇن باي سودا ئىشلىرى بىلەن نۇرغۇن دۆلەتلەرگە بارغان ۋە ياۋروپانىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان ئىگىلىگەن بولغاچقا ، ئۇ ئىدىيىسىدىكى ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن خېلى ئاڭلىق تونۇش ۋە مىللىي ۋىجدانىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئۇلارنى بىزگە سېلىشتۇرۇپ باقتى . ئاخىر ئۇ بىزنىڭ

تەرەققىي قىلالماسلىقىمىزدىكى ئاساسىي سەۋەبىنى كۆپلىگەن ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىدىن خەۋەرسىز قېلىۋاتقانلىقىمىزدىن ۋە مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرىمىزنىڭ كەمچىل ئىكەنلىكىدىن تاپتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېڭىچە ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا ئىگە مەكتەپ ئېچىپ ، ياش ـ ئۆسمۈرلىرىدىن تارتىپ ئىلغار قاراش ، يۇقىرى سۈپەت بىلەن تەربىيىلەپ مىللەتنىڭ ئەتىكى ئىدىيە قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن بەرپا قىلمىسا بولمايدىكەن ، دېگەن تونۇشقا كېلىپ قەشقەردە مۇشۇنداق مەكتەپ ئېچىش قارارىغا كەلدى ۋە ئاكىسى ھۈسەنباي ھاجىم (1844 ـــ 1926) نى دەۋەت قىلىپ ، ئۆزى بىلەن بىللە مەكتەپ ئېچىشقا كۆندۈرۈپ 1870 ـ يىللاردىلا يېڭىچە مەكتەپنى سىناق قىلىپ ئېچىپ باققان بولسىمۇ ، چەت ئەللىكلەرگە جېنىنىڭ بارىچە يېپىشىپ ئۇلارنىڭ قۇل قىلىشىغا كۆنۈپ كەتكەن روھانىيلار ، دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان مىللىي مۇناپىقلار بۇ مەكتەپنى ئۆزلىرىگە تەھدىت ھېسابلاپ تاقىۋەتتى . كەمتەر ، مەردانە ، يىراقنى كۆرىدىغان ، ۋەتەننى ، ۋەتەندىكى قېرىنداشلىرىنى ئويلايدىغان باھاۋۇدۇن باي بۇ بىر قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن توختاپ قالمىدى ۋە ئۆز خىراجىتىدىن پۇل ئاجرىتىپ مۇكەممەل قۇرۇلمىغا ئىگە يېڭىچە مەكتەپنى ـــ ئۇيغۇر يېڭىچە مەكتەپ ماتارىپىنىڭ يىمىرىلمەس مۇنارى «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ بىناسىنى ئانا يۇرتى ئېكىساققا قۇرۇپ ، 1885 ـ يىلى كۈزدە ئۇنىڭ بىرىنچى سائەتلىك دەرسنى باشلىدى . شۇ كۈندىن باشلاپ تۈنجى بولۇپ ئېكىساق دىيارىدا كونىچە ، قاتمال ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىلىپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئويغىنىش ئىشلىرىغا ئاساس سېلىندى .

باھاۋۇدۇن باي پۈلىمۇ ، مېھرى ـ شەپقىتىمۇ كۆپ ئادەم ئىدى .

شۇڭا ئۇنى پەقەت پۈلى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مەكتەپ سالالىدى ، دېسەك ئادىللىق بولماس . ئۇنىڭ مەكتەپ ئېچىشىغا تۈرتكە بولغان ئاساسىي كۈچ ئۇنىڭدىكى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ، يۈكسەك مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىدۇر .

مەكتەپنىڭ ئېكسپلاتقا قۇرۇلۇپ قېلىشى باھاۋۇدۇن بايىنىڭ ئېكسپلاتتا تۇغۇلۇپ ، ئۆسكەنلىكى ئۈچۈندۇر ، دەپ نۇقۇل يۇرت قالىرىشى بىلەن چۈشەندۈرسەكمۇ بولمايدۇ . چۈنكى باھاۋۇدۇن باي پەقەت ئېكسپلاتقا خەلقىنىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقىنى جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنى ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىدىن خەۋەردار قىلىشنى ۋە ئۇلارنى ئويغىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن مەكتەپنى ئۇ مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەر شەھىر ئىچىدە ئاچقاچى بولغان بولسىمۇ لېكىن بۇ يەردە ئومۇمىيۈزلۈك قوللاشقا ئېرىشەلمەنلىكى ئۈچۈن مەكتەپنى ئېكسپلاتقا يۆتكەپ كەلگەن . ئېكسپلاتا شۇ چاغدىكى 360 تۈتۈنلۈك خەلقىنىڭ چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلىپ ، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوللىشىغا مۇيەسسەر بولغان . دېمەك ، باھاۋۇدۇن باي مەكتەپ ئېچىشتا پەقەت پۇللا بولۇپ قالماي يەنە بەلگىلىك مەيدان بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ھەمدە بۇ مەيداننى ئېكسپلاتقا خەلقىنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتى ۋە ئىدىيىۋى شارائىتىدىن ھازىرلىغان .

ئۇيغۇرلار ئىچىدە تۇنجى بولۇپ يېڭىچە مەكتەپنىڭ دەرسىنى ئاڭلىغانلار ئېكسپلاتقا پەرزەنتلىرىدۇر . مانا مۇشۇنداق مۆجىزىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە ۋۇجۇدقا كەلگەندىن كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا باھاۋۇدۇن باي ئېكسپلاتتىكى مەرىپەتپەرۋەر ئاممىنى ئۇستاز تۇتقان ، ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلغان .

باھاۋۇدۇن باي ئىلغار ئىدىيىسى ، ئەملي تۆھپىسى ئارقىلىق ئېرىشكەن ئىناۋىتى ۋە مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن ئېكىساقىنىك مەدەنىيەت ، مائارىپ ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ، سودا ـ سېتىق ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگىچە تەسىر كۆرسىتىپ بۇ كەنتنىك خاس ئالاھىدىلىك بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى .

ئېكىساقىنىك مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدىكى بەزى ئىلغار ئىدىيىلەر ۋە ئىلغار ئۇسۇللارنىك شەكىللىنىشىدە باھاۋۇدۇن بايىنىك ئىجتىمائىي تەسىرى خېلى زور . چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈلگەن كىنو فىلىمى ، پۇتبول ، چويۇن توپ ، نەيزە ئېتىش ، دىسكا ئېتىش قاتارلىق تەنئەربىيە تۈرلىرى دەسلەپتە ئېكىساق خەلقى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارغا ئەقىل ۋە كۈچ كۆرسىتىدىغان مەيدان ـ شارائىت ھازىرلاپ بەردى . 1927 ـ يىلى مايدىكى ئەنگلىيە ۋە شۈتتلار كومانىدىسى بىلەن ئويىنىغان خەلقئارالىق تۈس ئالغان پۇتبول مۇسابىقىسىنىك تەنھەرىكەتچىلىرىنىك ھەممىسى ئېكىساقلىق ئىكەنلىكى بىزنىك يۇقىرىقى قارىشىمىزنى دەلىللەيدۇ .

باھاۋۇدۇن باي ناھايىتى مېھرىبان كىشى بولۇپ ، ئەلگە يېقىشلىق ، ئىرادىسى قەتئىي ، مىنىەت ـ تەمەننادىن يىراق ئىدى . ئۇ مەكتەپنىك بارلىق ئىشلىرىنى مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ ، يەنە ئارىلاپ ئوقۇتقۇچىلارنىك ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرغانىنىك سىرتىدا ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرمۇبىر كۆرۈشۈپ چىقاتتى . ئۇلارنىك قەيەردىن كەلگەنلىكىنى ، كىمنىك پەرزەنتى ئىكەنلىكىنى ، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ئىگىلەپ ، ئۇلارغا كىيىم ـ كېچەك ، دەپتەر ـ قەلەم تارقىتىپ بېرەتتى . ئوقۇ-

غۇچىلارغا ئىملا يازغۇزۇپ كۆرەتتى . ياخشى يازغان ئوقۇغۇچىلارنى ماختايتتى . ھەتتا ئۇلارنى ئۆز قولى بىلەن مۇكاپاتلىغانلىك سىرتىدا پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىاتتى . كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئالاتتى .

باھاۋۇدۇن باي يېڭىچە مەكتەپنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش ، سۇ باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىپ سۇنىڭ ئىسراپ بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، توي ـ تۆكۈن ، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىنى ئاددىي ـ سادىدا ، ھەشەمەتسىز ئۆتكۈزۈش ، خەلق سەنئەتكارلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارغا مەيدان ھازىرلاپ بېرىش ، مۇراسىم ۋاقتى ۋە داستىخان سېلىش ئۇسۇلى يىغىنچاق بولۇش ، چوڭلارنى ، ئەپەندى (مۇئەللىم) لەرنى ھۆرمەتلەش ، ئوقۇغۇچىلارنى ، بالىلارنى ئاسراش ، ئۇلارنى ياخشى تەربىيىلەش ، ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى نامايان قىلىش قاتارلىقلاردا خېلى ئىلغار تونۇشقا چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپ ، بۇ توغرىدا جۈمە نامىزىدا ، ئاممىۋى سوھبەتلەردا نۇتۇق سۆزلىگەن ۋە بۇ تەشەببۇسنى رىئايە قىلىشتا ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئۇلكە كۆرسىتىپ ، خەلقنى قايىل قىلغان . جەمئىيەتتىكى ئىلغار ، مەرپىەتپەرۋەر ، شائىر ئالىملار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تەجرىبىسىنى ئېكىساقنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى سىرتقا كېڭەيتىشنىڭ شارائىتىنى ھازىرلىغان .

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلغاندىن كېيىن مەكتەپنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرى ئاستىدا ئېكىساقتا ھېچ يەردە بولۇپ باقمىغان ۋاردات ۋە جامائەت ئىسكىلاتى قۇرۇلدى . ۋارداتقا خەلقنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدىكى ئىسقاتنىڭ 50% ى ، يەر سودا شىركانىسىنىڭ 50% ى ، ھەشەمەتلىك توي قىلغانلارنىڭ ياغلىق پۇلى ، جەمئىيەت تەرتىپىنى

بۇزغانلاردىن ئېلىنغان جەريمانە يىغىلاتتى ، جامائەت ئىسكىلاتىغا بولسا ، ئېكىساق خەلقىنىڭ ئۆشرە ، كەپسەنلىرى ئايرىم ـ ئايرىم تۆ-كۈلەتتى . ۋاردات ۋە جامائەت ئىسكىلاتى ھېساباتى قاتتىق تەلەپ بىلەن ئىلمىي ئىشلىنىپ ، ئۇنىڭ كىرىم ـ چىقىمى «مۇسابايوۋ» نامىدىكى تالون ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى .

ۋاردات قەرز بېرىش تۈزۈمى ، باشقۇرۇش تۈزۈمى قاتارلىق بىر تۈركۈم قائىدە ـ تۈزۈملەرنى تۈزگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى نەق پۇل ئىقتىسادىدا مەلۇم سەۋەبلىك قىينىچىلىق يۈز بەرگەن كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا قاراپ ئۆسۈمسىز قەرز بېرىپ تۇراتتى . شۇ كىشى بىر يىل ئىچىدە قەرزىنى قايتۇرۇپ بېرەتتى ، ئەگەر ئۇنىڭ قەرزىنى قايتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىسا ، ۋاردات ۋە جامائەت ۋەكىلى مۇزاكىرە-لىشىپ ، مۇزاكىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ قەرزى كۆتۈرۈۋېتى-لەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ۋاردات يېتىم ـ يېسىر ، تۇل ، ئاجىز ، مېيىپ كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي قىينىچىلىقىنى ھەل قىلاتتى . جامائەت ئىسكىلاتىغا تۆكۈلگەن ئۆشرىنى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتەتتى . ئەينى چاغدا مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار تەرىپىدىن ئاجرىتىشقا تېگىشلىك زاكاتتىن كەل-گەندىن سىرت ، جامائەت ئىسكىلاتىدىكى خەلقنىڭ تۆككەن ئۆشرىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇكاپاتى ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىنات ، مۇكاپاتىنىڭ بىر قىسمى ئۇچۇن تارقىتىپ بېرىلەتتى . ئىسكىلاتتىكى كەپسەن كۆكبېشى ، مىراپ ، بەگ ، يۈز بېشى ، ئونبېشى ، ئامانلىق قوغدى-غۇچى، پادىچى (ئەينى چاغدا ئېكىساقتا بالىلارنىڭ مەكتەپتە خاتىرجەم ئوقۇشى ئۇچۇن خەلقنىڭ چارۋا ـ مالىلىرىنى مەخسۇس بىر ـ ئىككى ئادەم باقاتتى) قاتارلىقلارغا ئىش ھەققى قىلىپ تارقىتىپ بېرىلەتتى .

ۋاردات ۋە جامائەت ئىسكىلاتى تۈزۈمى ئېكىساقتا يېڭىچە مەكتەپ قۇ-رۇلغاندىن تارتىپ خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان . ئېكىساقتا باھاۋۇدۇن باينىڭ ئايالارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش تەشەببۇسىنىڭ تۈرتـ كىسى بىلەن «ھۈسەينىيە مەكتىپى» يېنىدا قىزلار ئۈچۈن ئايرىم مەكـ تەپ تەسىس قىلىنىپ ، ئۇنىڭدا راھىلە موللا ئاچام ، سۇلتانىنسىپخان ، سارىخان ، سۇلتانخان قاتارلىق ئايال ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەن .

دېمەك ، يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلغاندىن بۇيان ئېكىساقتا ئومۇم-يۈزلۈك مەدەنىيەت ـ مائارىپ دولقۇنى قانات يايدۇرۇلۇپ ، خەلقىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە زور ئىلگىرىلەش ھاسىل بولدى . 1957 ـ يىلى ئېكـ ساق كەنتى مەملىكەت بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتكەن كەنت ، دېگەن نامنى ئالدى ۋە شەرەپ گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشتى .

«ھۈسەينىيە مەكتىپى» دىكى جۇشقۇن ھايات ئېكىساقنىڭ ئەلىخەمچىلىك ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىپ (1) ھاشىرەم ساىبر ، مەھەممەت مەمتىمىن ، باقى ئاخۇن ، داۋدخان ، (2) داۋۇت قاسىاپ ، ئابلىز شاھ قاسىم ، ئىدرىس قادىر ، مەھەممەت نىياز ، ئۇلۇغ قارى ، مەھەممەت ئوبۇلخەيرى ، (3) سەمەت مەھەممەت ، كېرىم نامان ، مە-ھەممەت سادىق سۇلتان ، ھېبىبىللا زىيدىن ، (4) ئەخمەت باقى ، ئىمىنجان داۋۇت ، تاشمەت ، (5) ئابدۇراخمان بەكرى ، مەمتىمىن ھەۋىللا ، تەۋەككۈل قۇتلۇق ، ئابلىمىت ھەسەن ، ھەسەنجان مەھەممەت ، جۇمە ئابلەت ، (6) مۇھەببەت ، تەۋەككۈل ئەنۋەر ، راخمان سەلەي ، تۇرسۇنجان قۇربان قاتارلىق ئالتە ئەۋلاد خەلق سەنئەتچىلىرىنى يې-تىشتۇرۇپ چىقتى . ئۇلار ئېكىساقنىڭ ۋە ئۇستۇن ئاتۇشتىكى باشقا كەنتلەرنىڭ توي ـ مەشرەپلىرىنى قىزىتىپلا قالماستىن ، ئاتۇش ، قەشقەر ، خوتەنلەرنىڭ ھەرقايسى يېزا ـ كەنتلىرىدىكى بەزمە ـ باراۋەت ،

توي ـ مەشرەپلىرىدە ئاتۇشنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداپ ئالقىشقا ئېرىشتى ھەمدە بۇ ئالتە ئەۋلاد سەنئەتكارلار ھاشىرەم ساۋىر ئىجاد قىلغان «ھاشىرەم پەدىسى» نى ئەۋلادمۇئەۋلاد ئورۇنداپ مۇكەممەللەشتۈردى .

باھاۋۇدۇن باي تولىمۇ رەھىمدىل ، مىللىي غۇرۇرى كۈچلۈك ئادەم ئىدى . بۇ جەھەتتە ئۇ ئابدۇقادىر دامۇللام بىلەن ئوخشاش تونۇشقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن چوڭ ئىشلاردا كۆپىنچە پىكىر بىرلىكىگە كېلەتتى . ئابدۇقادىر دامۇللام شۇنتلارنىڭ خوتەندە 30 غا يېقىن ئۇيغۇر بالىنى گۆرۈگە ئېلىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇپ چەقىشنى باھاۋۇدۇن بايغا مەسلىھەت سالغاندا ، ئۇ ئىككىلەنمەستىن خوتەنگە ئادەم ئەۋەتىپ ئاشۇ 30 بالىنى ئېكىساققا ئەكەلدۈرىدۇ ھەم ئۇلارنى «ھۇسەينىيە مەكتىپى»دە تەربىيىلەيدۇ . بۇ بالىلار ئارىسىدىن ئامبارچى ، دۇكانچى ، بوغالتىرلار يېتىشىپ چىقىدۇ . ئۇلار ئۇستۇن ئاتۇشتا ماكان تۇتۇپ ، بۇ يېزىنى گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن تەر تۆكىدۇ .

ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى سۇيى كەمچىل يېزا بولغانلىقتىن ، سۇ تالىشىپ قېلىش سەۋەبلىك بەزى سۇركۈلۈشلەردىن خالىي بولالمىدى . لېكىن ، يېزىدىكى باشقا كەنتلەرگە سېلىشتۇرغاندا يېرى بىر قەدەر كۆپ ، سۇ مەنبەسىگە نىسبەتەن يىراق ئېكىساقتا سۇ تۇپەيلىدىن خەلق ئارىسىدا تارىختىن بۇيان بىرەر ئارازچىلىقنىڭ بولغىنى يوق . چۈنكى باھاۋۇدۇن باي ۋە ئېكىساق «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بىر قىسىم بىلىم ئىگىلىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سەمىمىي مەسلىھەتى بىلەن سۇ باشقۇرۇشنىڭ مۇنتىزم ئىلغار تەدبىرلىرىنى بېكىتىپ چىققان . مىرابلارغا نىسبەتەن قاتتىق تەلەپ قويۇپ ، قاۋۇل ، ئادىل كىشىلەرنى مىرابلىققا بېكىتكەنىدى . نوپۇس ۋە ئائىلە

كۆپەيگەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئېكىساقنىڭ سۇ باشقۇرۇش ئەھلىيىتى يېزا ھەتتا پۈتۈن شەھەر بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ .

سۇ ـــ ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى . سۇدىن ئوبدان بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن سۇ قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ . باھاۋۇدۇن باي بۇنى خېلى بۇرۇنلا چۈشىنىپ يەتكەن . ئۇ ئېكىساق خەلقىنىڭ جاسارىتىنى نامايان قىلىشىغا چاقىرىپ ، ئۆز يېنىدىن مەبلەغ سېلىپ 16 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئېكىساق ئۆستىڭىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ چىقىش قۇرۇلۇشىنى ئورۇندىغاندىن باشقا ، ھازىرقى ئۇستۇن ئاتۇش ئېلىش زاكوسىنى ئەڭ بۇرۇن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۆگە بىلەن سېمونت ئەكەلدۈرۈپ ياساپ چىققان . دېمەك ، باھاۋۇدۇن باي سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن .

ئېكىساقتا ئەسلىدىنلا نۆۋەت بىلەن سۇ باشقۇرۇلاتتى . باھاۋۇدۇن باي خەلق بىلەن ئۆزىنى ئوخشاش ئورۇنغا قويۇپ ، سۇدىن خەلق بەلەن ئوخشاش بەھرىمەن بولاتتى . بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر ھېكايە بار :

باھاۋۇدۇن باي ئاۋۇت مىرابنى سىنىماق بولۇپ باغۋەنگە : «باغ ئۇسساپ كېتىپتۇ . سەن سۇ قويۇۋەتكىن» دەيدۇ . باغۋەن سۇ نۆۋەتىنىڭ ئۆزىدە ئەمەسلىكىنى ئېيتقاندىمۇ باي ئېچىۋېرىشنى بۇيرۇيدۇ . باغۋەن باغقا سۇ قويۇۋاتقاندا ئاچچىقى يامان ، مىجەزى چۈس ئاۋۇت مىراب كەتمەن كۆتۈرۈپ ئېچىق بېشىغا كېلىپ قالدۇ ۋە باغۋەندىن : «سۇنى نېمە ئۈچۈن ئاچتىڭ؟» دەپ سوايدۇ . «باي ئاچ دېگەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ باغۋەن . ئاۋۇت مىراب : «بۇ سېنىڭ بېيىڭنىڭ سۇيى ئەمەس ، خەلقنىڭ سۇيى» دەپ كايىپ كېتىدۇ ۋە باغقا كىرىۋاتقان سۇنى توسۇۋېتىپ كېتىپ قالدۇ . باي بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بېشىنى مەنىلىك لىڭشىتىپ قويىدۇ . ئەتىسى جۈمە نامىزى ئوقۇلۇپ

بولغاندىن كېيىن باي جامائەت ئالدىدا ئاۋۇت مىرابنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ماختايدۇ ۋە ئۇنىڭ مۇكاپاتى ئۆچۈن مىرابقا مەيداندىلا ئۆز قولى بىلەن تون كىيدۈرىدۇ . ھەمدە : « سۇ ئاۋام خەلقىنىڭ سۈيى ، ئۇنى بايلار كۆپ ، كەمبەغەللەر ئاز ئالىدۇ دېگەن گەپ يوق ، سۇنى كىمگە بېرىشكە تېگىشلىك بولسا شۇنىڭغا بېرىش ، ھەممە ئادەمگە بېرىش زۆرۈردۇر دەيدۇ » .

ئېكىساق خەلقى دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىمۇ ئۇستۇن ئىاتـۇش يېزىسى بويىچە ئىلغار تەجرىبىگە ئىگە خەلق بولۇپ ، ئەمەلىي ئۇسۇل بىلەن دېھقانچىلىق قىلىشتا بالدۇر نەتىجە يارىتتى . يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشتا ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ يول كۆرسىتىشى ۋە ئۆزلـ رىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ كەنت بويىچە بىر تۇتاش ماشـ نىلىشىش ، بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنى تۇزۇپ ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىپ ، يېزا بويىچە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان كەنت ھېسابلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى «ھۇسەينىيە مەكـ تىپى» نىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي تەسىرىدىن ۋە ئېكىساق خەلقىنىڭ يېڭىچە ماڭارىپ ، مەدەنىيەتكە ئەڭ بالدۇر قەدەم قويغانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ .

باھاۋۇدۇن باي ئېكىساقنىڭ ماڭارىپ ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىغىلا تەسىر كۆرسىتىپ قالماستىن يەنە سودا ـ سانائىتىگىمۇ كۈچلۈك تەـ سىر كۆرسەتتى . يىراقنى قويۇپ بۈگۈنگە نەزەر سالىدىغان بولساق باھاۋۇدۇن بايىنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن سودا ـ تىجارەتتە ئاتا ـ بوۋـ لىرىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ، شىنجاڭ ۋە مۇستەقىل دۆلەت بىرلەشمـ سىدە ئالاھىدە شۆھرەتلىك كارخانىچى بولۇپ قالدى . ئۇنىڭدىن باشقا ئېكىساقتىكى دىلشات باشچىلىقىدىكى بەش ئاكا ـ ئۇكا

شېرىچكىلىكىدىكى مەملىكەت ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ، خەلقئاراغا يۈزلەنگەن « ئاتۇش شەھەرلىك كۆھەر مېۋە ـ چېۋە پىشـ شىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى » ئىككى مىليون يۈەن ئايلانما مەبلەغقە ئىگە بولۇپ ، ئۇ يەنە ئاتۇش شەھىرىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئېچىلغان « كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ » بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ كارخانـ نىدا ئىشلەۋاتقان ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سانى 200 نەپەر بولۇپ كارخانا جەمئىيەتنىك زۆرۈر ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ كەنتتىكى ئىشسىز ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ھەم كەنتتىكى ھەر بىر نوپۇسقا يىلىغا 130 يۈەن قىممەت يارىتىپ بېرىدۇ .

خاتىرىلەر ۋە ھېسابلاشلارغا قارىغاندا ، مۇسابايوۋدىن بىر مىليارد سەككىز مىليون يۈەن پۇل قالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ بۇ پۇلىنىڭ قىمـ مىتى ئۆزىنىڭ ئىدىيىسى ۋە بالىلىرىنىڭ تۇن زۇلمىتى ۋە جاھالەت باغرىغا ياندۇرغان كىچىككىنە مائارىپ مەشئىلىنىڭ قىممىتىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ كېتەلمەيدۇ ، دېسەك خاتا بولماس .

باھاۋۇدۇن باي كاتتا باي ئىدى ، شۇ چاغدا قەشقەردىكى ئۆمەر بايمۇ باھاۋۇدۇن باي بىلەن رىقابەتلىشەلمەيتتى . لېكىن ، ئۇنىڭ رە قابىتى ئىلمىي رىقابەت ، باھاۋۇدۇن باي قىلالايدىغان ئىشلارنى قىلىش يولىدىكى رىقابەت بولماستىن ، قارىغۇلارچە رىقابەت ، بايلىقنى كۆز ـ كۆز قىلىش رىقابىتى ، ئۆزىنى ئۇستۇن ، باشقىلارنى پەس كۆرسىتىش يولىدا جان جەھلى بىلەن كۈرەش قىلىش رىقابىتى ئىدى .

ئۆمەر بايىنىڭ ھەرقانچە قىلىشلىرى باھاۋۇدۇن باي ئۇچۇن بەربىر ئىدى . چۇنكى باشقىلار ئۆزىنى تىللىسىمۇ ، غەيۋىتىنى قىلسىمۇ خىيا لىغا كەلمەيتتى . ئۆمەر بايىنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى قانداق قىلىپ باھا ۋۇدۇن بايىنى ۋەئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىلىم ئىگىلىرىنى يوقىتىش ئىدى . ئۇ

شۇ يولدا چاپتى ، مۇتەئەسسىپ ھۆكۈمەتكە باھاۋۇدۇن بايىنى ، ئۇنىڭ ئاچقان مەكتىپىنى ، مەرىپەتپەرۋەر دوستلىرىنى چاقتى . لېكىن ، ئۇ بايلىقنى كۆكرىكىگە مەھكەم بېسىپ ياتتى . ئۇنىڭ ئەڭ قەبىھ يېرى شۇكى ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى ، مەرىپەت جەڭچىسى ، مەشھۇر پېداگوگى ئابدۇقادىر ھىنىنى ئابدۇلۋاڕىس قەشقىرى (بۇ زاتنى قەدىردان دوستى باھاۋۇدۇن باي بۇخاراغا ئوقۇشقا ئەۋەتكەن) نىڭ قەتل قىلىنىشىغا پەردە ئارقىسىدىن تۇرۇپ قوماندانلىق قىلدى . ئۇنىڭ قىلغانلىرى بىلەن مەكتەپ تاقىلىپ قالمىدى ، مەرىپەت نۇرى ئۆچۈپ قالمىدى . ئابدۇقادىر دامۇللام ئالەمدىن كەتتىيۇ ، ئۆمەرباي كۆكلەپ كەتمىدى .

تەبىئەتنىڭ قانۇنى بويىچە باھاۋۇدۇن بايمۇ ئالەمدىن ئۆتتى ، ئۆمەر بايمۇ ئۆلدى . باھاۋۇدۇن باي ۋاپاتىغا ئېكىساق خەلقى ھەتتا پۇـ تۇن ئۇيغۇر خەلقى ھازا ئاچتى ، ياقا يىرتىپ ناله ـ پەريات قىلدى . ئۇ پۇلنى ئەھمىيەتلىك ئىشلارغا خەجلىگەنىدى . خەلق ئۇنى بىلدى ، ھازىرغىچە ئۇنىڭ مۇبارەك نامىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ كەلدى . ئەۋلادلىرىمۇ ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ جەمئىيەتنىڭ قوللىشىغا مـۇـ يەسسەر بولدى . لېكىن ، ئۆمەر بايىنىڭ ئۆلۈمى قەدىرسىز ئۆلۈم بولدى . جەستى ئىگە ـ چاقسىز قالدى . خەلق ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نامىنى يىرگىنىش بىلەن تىلغا ئالدى . ناھايىتى ئاسان ئۇنتۇپ كەتتى . ئۇنىڭ يۇرىكىگە تاڭغان بايلىقى ما فامىلىلىك ئەمەلدار ۋە شېڭ شـ سەي تەرىپىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندى . بىز ئۆمەر بايىنى باھاۋۇدۇن بايغا ئىدىيە جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرمىساقمۇ ، تارىخـــكى نۇرغۇنلىغان ساۋاقلىرىمىز قاتاردا ئۆتمۈشنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز .

كىم نادان بولسا ، شۇ ئېزىلىدۇ . ئۇنىڭ ھاياتى قۇللارچە ھايات

بولىدۇ . خەلقىمىز بۇندىن 110 يىل بۇرۇن يېڭىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە ئوقۇتۇش شارائىتىغا ئىگە بولۇپ ، قالاق ، كونا ماتاربپ تۈزۈلمە-سىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىنى تۇمانلاشتۇرغان دەۋرنىڭ كۆكرىكىگە ، كارنىيىنى بوغقان قارا قوللارنىڭ بېغىشىغا ئوق ئۇزگەنىدى...

«كەلگۈسىنىڭ ئۈمىدى ماتاربپتا... » بالىلارنىڭ چىقىش يو-لىنى ماتاربپ ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىپ ، ئۇلارنى ئۆز رىزقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغان قىلىپ تەربىيىلەش ئاتا ـ ئانىلارنىڭ بۇرچى . ئابدۇخالىق ئۇيغۇر :

«ئوقۇتماي بالىلارنى ئويىنتىپ خوپ ياخشى چوڭ قىلدۇق ، ئىسىت ! بۇ بالىلار ئاخىر يېرىم ناننى تاپالىغايمۇ؟ ...

دەپ كۆچلۈك مەربىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ ، نادانلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتماي ئۇلارنى بىلىمسىز قالدۇرۇۋاتقانلىقىغا كىنايە قىلسا ، ئاقىللارغا بالىلارنى تېخىمۇ ياخشى ئوقۇتۇش ئۈچۈن چاقىرىق قىلغان .

قەدىردانلار ، مۇساباىيۇلارنىڭ روھى غەزىپلەنمىسۇن ، ئابدۇقادىر داموللام ، مۇھەممەت ئىلى ئەپەندى ، تۇرسۇن ئەپەندى ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى قاتارلىق بىز ئۇچۇن قۇربان بولغان مەردانىلەرنىڭ كۆڭلى يەردە قالمىسۇن . ئۆزىمىز خار ـ زەبۇن بولۇپ قالمايلى ، بالىلارنى ئوقۇتايلى ، ھازىرمۇ مەكتەپلىرىمىزدە بالىلارنى چۇشىنەلەيدىغان ۋە ئۇلارغا ئۆزىنى چۇشەندۈرەلەيدىغان ئوقۇتقۇچىلىرىمىز كۆپ .

شىنجاڭنىڭ يېڭى ماۋارىپ تارىخىدىكى تۇنجى ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتىپى ـــ ھەبىب زادە داربلمۇئەللىمىن

ئىسلامجان سابىت

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ، ئاتۇشنىڭ ئېكىساق كەنتىدە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار تۇنجى قېتىم يېڭى ماۋارىپنىڭ مەشئىلىنى ياقتى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يېڭىچە مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىشتىن ئىبارەت دەسلەپكى يېڭى ماۋارىپچىلىق ھەرىكىتى شەكىللەندى .

ئەينى دەۋردە بۇ يېڭى ماۋارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە دۇچ كەلگەن جىددىي قىيىنچىلىق ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىكى ئىدى . بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار دىنىي مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا قارىماستىن ، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ۋە بىر قىسىم سودىگەرلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ، چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تۈركىيىدىن يەتتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈردى .

ئۇلار ئاتۇشقا كەلگەندىن كېيىن باھاۋۇددۇن مۇسابايوۋنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن ، ئوقۇتقۇچى مەسلىسىنى ھەل قىلىشنى ئاساسىي ۋەزىپە قىلىپ ، 1907 ـ يىلى ئوتتۇرا تېخنىكوم خاراكتېرىدىكى

دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى قۇردى . بۇ مەكتەپ «ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» دەپ ئاتالدى . مەكتەپ مۇدىرلىقىغا ئەخمەت كامال قويۇلدى .

بۇ مەكتەپكە ئاتۇش ، قەشقەر ، خوتەندىن بولۇپ جەمئىي 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى . ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق ، تاماق ، كىيىم ـ كېچەك ، دەپتەر ـ قەلەم راسخوتلىرى ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماڭاشى باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋ تەرىپىدىن تەمىن ئېتىلدى ، شىپاھىيە ، ئەدەبىيات ، رۇس تىلى پارائىل ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، ھال ئىلمى (تەبىئەت دەرسى) ، تەنتەربىيە ، غەزەل ، رەسىم دەرسلىرى تەسىس قىلىندى . مەكتەپ تەرىپىدىن مىخ مەتبەئىدە مەخسۇس ئېلىپبە كىتابى باستۇرۇلدى . ھەر قايسى دەرسلەر قاتتىق تەلەپ ئاستىدا ئۆتۈلگەندىن سىرت ، تەنتەربىيە دەرسىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى . دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردىمۇ تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىپ تۇراتتى .

«ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» 1909 ـ يىلى يازدا داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ، تۇنجى تۈركۈمدىكى 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى ھەر قايسى جايلارغا ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتتى . ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يېڭى پەننىي مائارىپ ھەرىكىتىنى شەكىللەندۈرۈپ ، كېيىنكى شىنجاڭ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى .

« ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى »نىڭ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش جەريانى شىنجاڭنىڭ يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ئىدى ، گەرچە ئەكسىيەتچىل كۈچلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن بۇ جەريان

ئۇزۇلۇپ قالغان بولسىمۇ ، 1926 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار يەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇپ كەلگەن زۇنۇنباي قاتارلىق كىشىلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى . ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مۇسابايوۋلار تەرىپىدىن خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سودا ئورۇنلىرىغا ئىشقا قويۇلغانىدى . شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭدا ياۋروپاچە بوغالتىرلىق كەسپى يولغا قويۇلۇپ ، يېڭىچە سودا قىلىش ئىشلىرى باشلانىدى .

«ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» نىڭ تەسىرى بىلەن 1932 ـ يىلىدىن كېيىن قەشقەردە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېڭى پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىدى . بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئېكسىاق ماتارىپىدا تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلار ئۈستىگە ئالدى . شۇ ۋاقىتتا ئېكسىاق ماتارىپى قەشقەردە كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلۇۋاتقان يېڭى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن ، يەنە بىر دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى تەسىس قىلىپ ، 26 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تەربىيىلەپ ، ئوقۇتقۇچىلىققا چىقىرىپ بەردى .

مۇشۇ بىر دەۋر شىنجاڭنىڭ يېڭى ماتارىپ تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق يېڭى ماتارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ شەكىللىنىشى بولۇپ ، بۇ جەريانىنى « ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى »نىڭ تەسىرى ۋە ئۇنىڭ رولىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەۋرىدىكى نەشرىياتچىلىق ، مەتبەئەچىلىك ۋە ھۆسنخەتچىلىك

تۇرسۇنجان ئابدۇلجان

1

مائارىپ تارىخىمىزدىكى شانلىق يېڭى قەدەم ئۇيغۇر يېڭىچە مەكتەپ مائارىپى ئېكساق «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دىن باشلىنىپ ، ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا كېڭىيىپ ، مەرىپەت دولقۇنى ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى . مەرىپەت ئۇرۇقى نادانلىق دەستىدىن جاھالەت ئىسكەنجىسىدە قالغان مەزلۇم خەلقنىڭ قەلبىنى ئويىيكتى قىلدى . بۇ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ھاياتىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسى ئىدى .

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىستانبول ، قازان ، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە نەشر قىلىنغان ۋە شۇ يەردىكى مەكتەپ لەردە دەرسلىك قىلىنغان كىتابلار شۇنداقلا مەدرىسىلەرنىمىزدە ئۆتۈلگەن بىر قىسىم ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولغان دەرسلىكلەرمۇ تاللاپ ئۆتۈلدى . لېكىن ، بۇ ماتېرىياللار دەۋرنىڭ تەلىپى ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كېتەلمىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلغار ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا مۇناسىپ ، مىللەتنىڭ يېتىلىشىگە ئۇيغۇن بولغان ، يەرلىك ئالاھىدىلىك ئەكس ئەتكەن دەرسلىك ماتېرىياللارغا

ئېھتىياج تۇغۇلدى . شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا قەشقەر ، ئاتۇش قاتارلىق ئورۇنلاردا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋەتەنپەرۋەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق بايلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغانىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇزۇن يىللىق قالاق فېئودالىلىق ئىدىيە مىللەت ۋۇجۇدىغا كانىدەك چاپلاشقان بولغاچقا ، سىتەمكار ھۆكۈمرانلار ۋە مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى مىللەتنى زاۋاللىققا يۈزلەندۈرۈش مەقسىتىدىكى مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئەسەبىيلەرچە قارشىلىق كۆرسىتىپ ، ھەر خىل ۋاستە ئارقىلىق جاماەت پىكرى توپلاش ، ئوقۇتقۇچىلارغا جىنايى بوھتانلارنى چاپلاش ئارقىلىق ئۇلارنى توپلىشىپ ئۇرۇش ھەتتاكى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشتەك قەبىھ ئۇسۇللارنى قوللىنىۋاتاتتى . مۇشۇنداق مەرىپەت بىلەن جاھالەتنىڭ زىددىيىتى كەسكىنلەشكەن ، يېڭىچە مەدەنىيەت ۋە ماارىپ قارىشىنى خەلق دەرمەھەل قوبۇل قىلىپ كېتەلمەيۋاتقان تارىخىي شارائىتتا ، نادانلىقنىڭ ئاسارىتىدە قالغان بۇ بەختسىز مىللەتنى قۇتۇلدۇرۇش ، ئويغىتىش ئۈچۈن تەشۋىقات ۋە تەرغىبات ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجىمۇ تۇغۇلغانىدى .

مانا مۇشۇنداق زۆرۈرىيەتلەر تۇپەيلىدىن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار 1890 ـ يىللىرى چەت ئەلدىن تېخنىكىلىق ئۆلچىمى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان «مەتبەئى خۇرشىد ، مەتەللى نۇرى» (قۇياش مەتبەسى ، نۇر مەنبەسى) ناملىق تاش مەتبەئىنى كىرگۈزدى ۋە ئۇنى شۇ دەۋرنىڭ ئاقلىق مۇتەپەككۇر ، شائىرلىرىدىن ھۇسەينىخان تەجەللى بەللەن قۇتلۇق ھاجى شەۋقىنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىغا ئاساس سالدى .

باھاۋۇدۇن باي ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنىڭ تۇرتكىسىدە ،

ماتارىپ تەشكىلاتچانلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن ، ئۆز ئەتـ راپىدىكى ۋە باشقا ئورۇنلاردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتقان . جۇملىدىن ئابدۇقادىر دامۇللا ، ھۇسەينىخان تەـ جەللى ، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قاتارلىق بىلىم ئىگىلىرىنى ھۆرمەتلەپ ، ئۇلار بىلەن دائىم سىردىشىپ تۇرغان ھەمدە تەجەللى ۋە قـۇتـلـۇق شەۋقىنىڭ مەتبەئىنى ئىشقا كىرىشتۇرۇشى ئۈچۈن ئىقتىسادىي ياردەم بىلەن تەمىن ئەتكەن .

بۇ مەتبەئىدە ئاتاقلىق شائىر ، تېۋىپ ، نەشرىياتچى تەجەللى (1850 ـــ1930) نىڭ «بەرقى تەجەللى ، سەبقى مۇجەللى» (چاقماق نۇرى ، مۇسابىقىدە ئۇتۇپ چىققۇچى) ناملىق لىرىك شېئىرلار تـوپـلـمـى 1897 ـ يىلى نەشر قىلىنىپ مىڭ نۇسخا بېسىپ تارقىتىلغان . بۇ توپلامغا شائىرنىڭ ئۇيغۇرچە ، ئەرەبچە ، پارسچە يازغان 17 پارچە قەـ سىدە ، 31 پارچە مۇسەددەس ، 15 پارچە ھەر خىل تېمىلاردىكى ئەسەرـ لىرى كىرگۈزۈلگەن . شائىرنىڭ بۇ توپلىمى ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەردە (مەدرىسىلىرىدىمۇ) يـۇقـىـرى سەۋىيىلىك تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ قوللىنىلـغـان . ئـۇ پارسچە يازغان بىر قەسىدىسىدە : « ھەبىب ئەجەم مازىرى » ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى تەسىس قىلىنغان « ھۇسەينىيە مەكتىپى » نىڭ قۇرۇلـغانلىقىنى ھەمدە بۇ ئىككى بىنانىڭ قۇرۇلۇشىدا مەردلىك كۆرسەتكەن مۇسا ھاجىم (مۇسابايوۋ) ۋە ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن بۇ قۇرۇلۇشقا بەل باغلىغان ئوغۇللىرى ھۇسەين ھاجى ۋە باھاۋۇدۇن بايلارنى ئىنتايىن يۇكسەك بەدىئىي تىل بىلەن مەدھىيىلىگەن .

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى ساھەسىدىكى تۆھپىسى بىلەن خەلق ئارىسىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان مەدەنىيەت

تەرغىباتچىسىنىڭ بىرى قۇتلۇق ھاجى شەۋقىدۇر (1876 ـ 1937) . ئۇ بالىلىق دەۋرىدە قەشقەردىكى مەدرىسىلەردە ئوقۇپ ، كېيىن مىسىر ، تۈركىيە ، بۇخارا قاتارلىق رايونلاردىكى داڭلىق بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان . ئەرەب ، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن . تۇر-كىيىدە مۇستافا كامال باشچىلىقىدىكى جەدىتچىلىك(ئىسلاھاتچىلىق) ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن باھا-ۋۇدۇن بايىنىڭ تەكلىپى بىلەن «مەتبەئى خۇرشىد ، مەتەللى نۇرى» مەتبەئىسىدە مۇھەررىرلىك قىلغان .

قۇتلۇق شەۋقى مۇھەررىرلىكىدىكى «ئاڭ گېزىتى» باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋنىڭ ئىقتىسادىي غەمخورلۇقىدا 1910 ـ يىلى قەشقەردە دۇنياغا كەلدى . مەرىپەت دۇشمەنلىرى بىلەن تىنمۇتىنغ ئىلىشىدىغان كۇرەش مۇنبىرىگە ئايلاندى . قۇتلۇق شەۋقى مەزكۇر گېزىتتە مۇنداق خىتاب قىلدى :

بىر قىلىچ بەرسە خۇدا كەس دەپ ئۇنىڭغا بۇيرىسام ،
ئۇزسە خەلقىم بويىنىدىن خارلىق كىشەن ـ زەنجىرىنى .
گەر خارابكەن ئەل ـ ۋەتەن ، كاللامنى ئۇزسۇن ئۇ قىلىچ ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى ، قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى .

نېمىدېگەن يالقۇنلۇق خىتاب ، نېمىدېگەن پىداكارانە روھ ، نېمىدېگەن جەسۇرانە قۇربان بېرىش ـ ھە ! قۇتلۇق شەۋقى مۇھەر-رىرلىكىدىكى «ئاڭ گېزىتى» ۋە ئۇنىڭ يالقۇنلۇق خىتابى غەپلەتتە قالغان شىنجاڭ دىيارىنى زىلزىلگە سالدى .

بىراق ، بۇ گېزىت مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقى ۋە بەزى

سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇزاق داۋاملاشماي نەشردىن توختىدى .

مەتبەئە ۋە نەشرىياتچىلىقنىڭ تەرەققىياتىمىزدا تۈتقان ئورنىنى تونۇپ يەتكەن قۇتلۇق شەۋقى 1933 ـ يىلى 7 ـ ئايدا «ئەركىن ھايات گېزىتى» نى نەشر قىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن 1934 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن باشلاپ «يېڭى ھايات گېزىتى» نى نەشر قىلدى .

دېمەك ، يۇقىرىقى ئىككى شائىر بۇ مەتبەئەدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ، ئېسىم ، جاھالەتكە قارشى كۈچلۈك ئىسيانىنى ، ئادالەت ـ ھەققانىيەتكە بولغان ياخشاق خىتابىنى جاراڭلاتتى . خەلق ئاممىسىغا قۇل بولۇش ، خار ـ زەبۇنلۇقنىڭ مەنبەسىنى كۆرسىتىپ بەردى ھەمدە ئويغىنىشقا ، ئۆز ئەركىنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىردى .

مەتبەئەدە كۈچلۈك ئىسيان ۋە ئۇمىد ـ ئارزۇ بىلەن تولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرلا بېسىلىپ قالماستىن ، بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئوقۇشلۇق ، پېداگوگىكىلىق ئەسەرلەر بېسىلىپ ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماارىپىنىڭ دەرسلىك ماتېرىياللار يېتىشمەسلىكتەك جىددىي ئېھتىياجىنى قاندۇردى . بۇ ساھەدە ۋەتەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇقادىر ىنىنى ئابدۇۋاھىس قەشقەرى (1862 ـــ 1924) نىڭ تۆھپىسى ئىنتايىن زور بولدى . ئۇ ئوقۇتۇشنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى ، دەرسلىك ماتېرىيال قاتارلىق تەرەپلەردە خەلقنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ، مىللىي باراۋەرلىك ، مىللىي ئىتتىپاقلىق ، بىرلىك ، ئىلىم ـ مەرىپەتنىن ئىبارەت دېموكراتىك شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بىر يۈرۈش ئىلمىي قىممىتى زور بولغان دەرسلىك ماتېرىياللارنى تۈزۈپ چىقتى . ئۇنىڭ «بىدايىتۇ سەرپ» (باشلانغۇچ سەرپ ـ مورفولوگىيە) ، «ئىلمىي نەھۋى» (نەھۋى ئىلىملىرى ـــ سىنتاكىس) دىن

ئىبارەت ئىككى پارچە ئەسىرىنى قەشقەرنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىرىدىن پولات باي ھاجى ئوغلى ۋەلىخان ئاكا بىلەن نوروز ھاجىمنىڭ ئوغلى ئەلى ھاجىلار 1912 ـ يىلى قازان شەھىرى «مىللەت مەتبەئەسى» دە ئۆز خىراجىتى بىلەن باستۇرغان . «مىقتاھۇل ئەدەب» (ئەدەبىيات ئاچقۇچى) ناملىق بۇ مەجمۇئە 1910 ـ يىلى تاشكەنت «غۇلامىيە» مەتبەئەسىدە نەشر قىلىنغان . مەكتەپلەردە ھېساب دەرسلىك كىتابى بولماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن «تەسھىلۇل ھېساب» كىتابىنى يېزىپ چىقتى . بۇ ئەسەرنى ئىلىمپەرۋەر زاتلاردىن ئابدۇرېھىم ئاخۇن مەھمۇد ئوغلى 1912 ـ يىلى قازان «مىللەت مەتبەئەسى» دە ئۆز خىراجىتى بىلەن باستۇرغان . يەنە ئۇلۇغ ئالىمنىڭ «ئاقائىد زۆرۈرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر) ناملىق ئەسىرى قەشقەرنىڭ بايلىرىدىن ئاخۇنبايۇۋ ، تۇردى ھاجىم ، مەھمۇت رەھىم بايدىن ئىبارەت ئاكا ـ ئۇكىلار تەرىپىدىن 1912 ـ يىلى يۇقىرىقى مەتبەئەدە نەشر قىلىنغان . ئۇنىڭدىن باشقا « ئىلمىي تەجۋىد» (قىرائەت) ، «ئاقائىد جەۋھەرىيە» (ئەقىدىلەر جەۋھەرلىرى) ، « فاسايىمۇل ئەتپال» (ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت) ، «نەسىھەتى ئاممە» (ئاممىغا نەسىھەت) قاتارلىق ئەسەرلىرى «مەتبەئى خۇرشىد ، مەتەللى نۇرى» مەتبەئەسىدە بېسىلىپ ، بۇ كىتابلار ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماسلاشقان ، تەرەققىياتنىڭ قەدىمكە ئۇيغۇنلاشقان بولۇپ ، مەكتەپلەرنى دەرسلىك قىيىنچىلىقىدىن قۇتۇلدۇردى.

شۇ دەۋردە شۇھىد مىسۇنېرلىرى (دىن تارقاتقۇچىلىرى) ئۇيغۇرچە مىخ مەتبەئە ئەكەلدۇرۇپ ، رىسالىلەرنى بېسىپ ھەقسىز تارقاتىپ ، ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى ئالداپ ئۆز ئېتىقادىدىن ، ئۆز مىللىتىدىن تاندۇرۇش ، ئۆزلىرىنىڭ دىنىي تەشۋىقاتىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق

رەزىل ئىدىيىسىنى تاڭماقچى بولۇۋاتقان غالجىرانە قىلمىشلىرىغا قارشى كۆچلۈك كۆرەش ئېلىپ بېرىپ ، ئاممىنى قوزغاپ «شۇھبد مىسۇنېرلىرى مەتبەئىسى» نى پاچاقلاپ تاشلاپ ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى نامايان قىلىدۇ .

مىللەتنى ئويغىتىش ، خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان تۇرسۇن ئەپەندى ئېكىساق «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دە ئوقۇغان ۋە بۇ مەكتەپتە 23 يىل مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن مەشھەر پېداگوگ . ئۇنىڭ «ئۇسسۇل تەدرىسى» ناملىق پېداگوگىلىق رىسالىسى «مەتبەئى خۇرشىد ، مەتەللى نۇرى» مەتبەئىسىدە بېسىلىپ «ھەبىب زادە دارىلـ مۇئەللىمىن»دە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇلگەن .

بۇ مەتبەئىدە 1928 ـ يىلى «ئىلىم جغرافيا» (دۇنيا جۇغراپىيىسى) دەرسلىك كىتابىنى نەشر قىلدى . بۇ كىتاب «ھۇسەينىيە مەكتىپى»دە ۋە ھەرقايسى مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇلدى . بۇ كىتاب قاتتىق مۇقاۋىلىق 205 بەتلىك كىتاب بولۇپ ، ئۇنىڭ باش قىسمىغا جۇغراپـ يىلىك ئاتالغۇلارغا ئىزاھ بېرىلگەن . ئۇنىڭغا ئاسىيا ، ياۋروپا ، ئافرىقا ، ئاۋستىرالىيە ، جەنۇبىي ئامېرىكا ، شىمالىي ئامېرىكا قاتارلىق قىتئەـ لەردىكى 89 دۆلەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ، 1928 ـ يىل بېشىدىكى نوپۇسى ، شەھەرلىرى ، ئىقلىمى ، دېڭىز ـ كۆللىرى ، تاغ ـ دەريالىرى ، كان بايلىقلىرى ، مىللەتلىرى ، ئاساسـ لىق ئىشلەپ چىقىرىدىغان زىرائەتلىرى ، ھۈنەر كەسىپلىرى تونۇشـ تۇرۇلغان . كىتابقا يەنە 46 پارچە فوتو ـ سۈرەت كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، بۇ سۈرەتلەرنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى ، يۈكسەك بەدىئىي قىممەتكە ئىگە .

بۇ كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ (مۇستەملىكە

دۆلەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يەر مەيدانى ، نوپۇسى ، ئېگىز تاغ چوققىلىرى ، دۇنيادىكى چوڭراق دەريالار ، كۆللەر ، ئاراللار جەدۋەل لەشتۇرۇلگەن .

بۇ كىتابنىڭ ئالاھىدە نەزەرگە ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى ، ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ ، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى بىرقەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان . ئىچكى ئۆلكىلەردىكى چوڭراق بولغان 36 شەھەرنىڭ ، شىنجاڭدىكى 41 شەھەر (ناھىيە) نىڭ 1928 ـ يىل بېشىدىكى شەھەر ئىچىدىكى نوپۇسى جەدۋەللەشتۇرۇلگەن .

2

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەۋرىدە دەرسلىكلەرنىڭ ئېھتىياجى ، بىلىم تەشنالىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىنتىلىشىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا، نەشرىياتچىلىق ۋە مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنىڭ ئالاھىدە تەرەققىياتىغا ماس ھالدا خەتتاتلىق ئىشلىرىمۇ كىشىنى ھەيران قالغۇرغۇدەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى .

ئۇزاقتىن بېرى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ، تارىخىي ۋەسىقىلەرگە ، ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلىدىغان خەت ـ چەكلەرگە ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى سۈپەت بىلەن ئىپادە تېپىشىغا ئىنتىلىپ كەلگەن بىر خىل قىزغىنلىش روھى مانا بۇ دەۋردىكى ئوتتەك مائارىپقا ئىنتىلىش روھى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلاندى ۋە چوڭلاردىن كىچىكلەرگىچە ، ئەرلەردىن ئايالارغىچە ھۆسنىخەت ئەسەرلىرىنى يورۇتۇش دولقۇنى قوزغىتىلدى .

چۈنكى ، بۇ دەۋر مائارىپنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان تەلئەت مۇسابايوۋ خەتنى ئىنتايىن چىرايلىق يازاتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىملاسى بىلەن خەت سۈپىتىگە قاتتىق تەلەپ قويـ
يانتى .

بىرەر ئوقۇغۇچىنىڭ خەت سۈپىتىدىكى ئالاھىدە نەتىجىسىنى كۆرگەندە ئىچ ـ ئىچىدىن خۇشال بولۇپ ئەركىلىتەتتى ، ھەتتا ماددىي مۇكاپاتلار بىرىپ ئۇلارنىڭ ئىشتىياقىنى قوزغايتتى . ئۆزىمۇ ماھىر قەلەمى بىلەن شۇ دەۋر شائىرلىرىنىڭ يالقۇنلۇق مىسرالىرىنى يېزىپ تاماللارغا يېپىشتۇرۇپ ئۇلكە كۆرسىتەتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئىلـ گىرىكى دەۋرلەردىكى خەت نۇسخىلىرىنى ھەۋەسكارلارنىڭ ئۆزىنىڭ قىلىپ يېزىپ ماھارەت ئىگىلىشىگە ئۈيۇشتۇراتتى .

خەتتاتلىق ماھارىتىنى ئۆگىنىش ئىنتايىن قىزغىن مۇسابىقە تۈسىنى ئالغان بولۇپ ، سەنئەت قىممىتى يۇقىرى بولغان ئەسەرلەر خېلى كۆپ ماددىي بۇيۇم بىلەن مۇكاپاتلىناتتى .

شۇ دەۋر ئوقۇتۇشىدا تۇرسۇن ئەپەندى قاتارلىق مەشھۇر پېداـ گوگلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەسلەپكى ساۋاتىنى چىقىرىشتا ئوقۇتقۇچىـ نىڭ خەت ئىملا سۈپىتى بىۋاستە تەسىرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ ، ھامان ئەڭ چىرايلىق ۋە توغرا خەت يازالايدىغانلارنى ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىغا مەسئۇل ئوقۇتقۇچى قىلىپ بېكىتەتتى .

مەكتەپ ئىچىدىكى خەتتاتلىق قىزغىنلىقى جەمئىيەتكىمۇ تەـ سىر قىلدى . بۇرۇن ساۋاتىنى چىقارغان كىشىلەرمۇ يىلمۇيىل ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ ، ئائىلىدە كىتاب ئوقۇش بىلەن ھۆسنىخەت يېـ زىشنى دائىمىي ئادەتكە ئايلاندۇردى .

بىزگە مەلۇم ، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ ـ سەنئىتىنىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالالمـ غانلىقىغا ئوخشاشلا ھۆسنىخەت ئەسەرلىرىمۇ ئاڭلىغان مەلۇماتلىرىمىزغا

لايىق ساقلىنىپ قالالمىغان . نۇرغۇن ئەسەرلەر ئون يىللىق مالىمانـ چىلىق دەۋردە يوقۇلۇپ كەتكەن . قايتا ـ قايتا ئىزدىنىش ئارقىسىدا بىزگە مەلۇم بولغان ۋە ئەسلى نۇسخىسى تېپىلغان ھۆسنىخەت ئەسەرـ لىرىگە ئاساسەن ، ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ بىر ئەسىر بۇرۇنقى ئاجايىپ پارلاق نەتىجىلىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇق . قولىمىزغا كىرگەن پاكىت ، ۋەسىقىلەرگە ئاساسەن پارلاق 110 يىل ماېەينىدە : راھىلە موللا ئاچام ، ئابدۇرېھىم ېىنىنى ، ئەنۋەر خەلپىتىم ، ئابدۇلھەپىز ئىمىن ، تەلئەت ئەپەندى ، ئەنۋەر ئەپەندى ، ھاجى ئىسمائىل ئەپەندى ، سەيفۇللا قارىي ، ئابلىكىم ، ياسىن زەيدىن ، سېتىۋالدى ئەيسا ، قۇتېبدىن قارى (سولۇن قارىي) قاتارلىقلارنىڭ ئاجايىپ يۇكسەك دەرىجىدىكى تالانت ۋە ماھارىتىنى چۇشىنۇالالايمىز .

شۇ دەۋر شائىرلىرىدىن مۇھەممەد ئەلى توختىماجى (تەۋفىق) ، تۇرسۇن ئەپەندى ۋە نۇرغۇن شائىرلارنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئىنتايىن چىرايلىق ۋە ئوچۇق ھۆسنىخەت بىلەن يازىدىغانلىقى مەلۇم .

مەيلى شائىرلار ۋە ياكى خەتتاتلارنىڭ ئەسەرلىرى بولسۇن ، بۇ دەۋردە يېزىلغان ھۆسنىخەت ئەسەرلىرىنىڭ يېتۈك ئىلمىي قىممەتكە ، ھازىرقى زامان ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ گۈزەللىككە ۋە ئېنىقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ؛ دىۋان ، جەللى دىۋان ، خەتتى فارىسى ، سولۇس قاتارلىق مۇكەممەل شەكىللەرگە ؛ كۆپ خىللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ، بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇر مىلـ لىي ېىناكارچىلىقىدىكى ئەڭ نازۇك ، ئەڭ نەپىس ئويمىلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

ئۇزاق يىللارنىڭ ئۆتۈشى ، ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر ۋە ېىزـ نىڭ تارىخىي ۋەسىقە ، يادىكارلىقلارغا دېگۈدەك ئېتىبار قىلماسلىقىمىز

سەۋەبلىك خېلى كۆپ خەتتاتلارنىڭ ئەسەرلىرى يوقۇلۇپ كەتكەن . تۆۋەندە بىز قولىمىزغا چۈشكەن بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردىن ئۈلگە كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىز .

1 . راھىلە بۇۋى موللا ئاچام . راھىلە بۇۋى موللا ئاچام (1860ـــ 1917) ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپىغا ئاساس سالغان «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ شۇنداقلا ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپىدىكى تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچى ، ئۇ ئايالار ئازادلىقىنىڭ تەشۋىقاتچىسى ۋە يېتەكچىسى بولۇپلا قالماي ، ئاجايىپ خەتتاتلىق ماھارىتى بىلەن خەلق ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەت ۋە شۆھرەتكە ئىگە .

كىچىكىدىن باشلاپلا بىلىمگە ئىشتىياق باغلىغان گۆدەك راھىلە ئائىلىسىدە دادىسى مۇھەممەت سۇلتان خەلپىتىمدە ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىدىكى دىنىي مەكتەپكە كىرىپ ، ئابدۇلماناپ دامولللا ، چوڭ غوجىكام قاتارلىق ئۆلىما ، مۇدەررىسلەردىن بىلىم ئېلىپ ، قۇرئاننى تەفسىر قىلالايدىغان دەرىجىگە يېتىپلا قالماي ، گرامماتىكا ، ئەدەبىيات ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، ئىلمىي ھال ، ئالگىبرا قاتارلىق پەنلەرنىمۇ پىششىق ئۆگەنگەن .

راھىلەنىڭ زېھنى ئۆتكۈر ، دۇنيا قارىشى ئىلغار بولغانلىقتىن ئەدەبىي ئەسەرلەرگە بولغان كۈچلۈك قىزىقىشى ئارقىسىدا ئەرەبچە ، فارىسچە كىتابلارنى تەرجىمە قىلالايدىغان ئىقتىدارىنى شەكىللەندۈرگەن ، بۇ خىل پائالىيەت ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقانلىقى ۋە قاتتىق تەلەپ قويۇشى ئاستىدا ئۇنىڭ يېزىق تەسۋىرى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ بارغان . شۇڭلاشقا خەتتاتلىقتا كامالەتكە يېتىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇستا خەتتاتلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان . ئۇ 22 ياش ۋاقتىدا كۆچۈرۈپ چىققان «قۇرئان» ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ئۈلگىسى

سۈپىتىدە تاكى ھازىرغىچە ئېكىساق كەنتىدىكى نەۋرىسى ئامىنە غو-
پۇرنىڭ قولىدا ساقلانماقتا .

2 . ئۇستا خەتتات ۋە نەققاش ئابدۇرېھىم بىننى ئامان ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئامان . 1863 ـ يىلى ئۇستۇن ئاتۇش يېزا يولچىلار كەنتىدە ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . دادىسى ئامان ئاكىنىڭ ماھىر نەققاش ۋە ھىناكارلىق تېخنىكىسى ئاستىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن . 1902 ـ يىلى قەشقەر رايونىدىكى ئېغىر يەر تەۋرەش ئاپىتى تۈپەيلىدىن ھېيتگاھ جامائىسى ، ئاپاق خوجا گۈمبىزى ۋە بىرقانچە مەدرىسە ، مەسچىتلەر ۋەيران بولۇپ كەتكەندە ، ھىناكارلىق ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىدە مۇستەقىل ماھارەت ئىگىلەپ بولغان ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئامان ئۆز ھۇنەر ۋە سەنئىتىنى نامايان قىلغان . 1937 ـ يىلى قايتا كېڭەيتىپ سېلىنغان ھەزرەت مەسچىتىدە قۇرۇلۇش گەۋدىسى ۋە نەقىشلىرىنى ئىشلەشكە ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئامانىنىڭ يېتەكچىلىك قىلغانلىقى ئۇ-
نىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئاجايىپ ھۆسنىخەتلىرى ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن .

ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىنىڭ ئېكىساق كەنتىدىكى مۇسابايوۋنىڭ ئۆي ـ ئىمارەتلىرى ، مۇسابايوۋ جەمەتى مەقبەرىسى ، ئاستىن ئاتۇشىكى تىجەن ، مەشھەد مەسچىتلىرى ، ھەزرىتى سۇتۇق بۇغراخان ما-
زىرى ، ئاتۇش شەھىرى تەۋەسىدىكى قەدىمىي بىنالاردا ، بولۇپمۇ ئۆ-
زىنىڭ ئۆيىدە ئىپادە تاپقان ئاجايىپ ماھىرانە گەج ئويمىلىرى ئۇستىدە ئۇنىڭ مۇبارەك نامى ۋە ئەقلىيە سۆزلەر ، قۇرئان ئايەتلىرى ئوبرازلىق شەكىللەرگە ئىگە ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدۇ .
ئابدۇرېھىم ئامانىنىڭ 1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى مۇنا-
سىۋىتى بىلەن ئورنىتىلغان قەبرە تېشىدا شاگىرتلىرىنىڭ ئىنتايىن

نەفس قوليازمىسى ئاستىدا ئىپادە تاپقان ھۆسنخەت ئەسرى ھېلىمۇ نامايان بولۇپ تۇرماقتا .

3 . سېتىۋالدى ئەيسا . سېتىۋالدى ئەيسا ھۇسەينىيە مەكتىپىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپچىلىق دولقۇنىدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتىدىكى ماھىرلىقى ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك .

ئۇنىڭ قۇرئاندىن نەقىل كەلتۈرۈپ ، ئوبرازلىق شەكىللەر بىلەن يازغان خەتلىرى ھېلىمۇ يېڭى دەۋرىمىزدىكى بىناكارلارنىڭ قولىدا مۇقەددەس ئەندىزە سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە . (مەرھۇم 1985 ـ يىلى ۋاپات بولغان) .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا : «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەۋرىدە نەشرىياتچىلىق ، مەتبەئەچىلىك ، خەتتاتلىق ئىشلىرى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئەۋلادلارنىڭ پەخىرلىنىشىگە ، ئەسلىشىگە ئەرزىيدۇ .

«مەتبەئى خۇرشىد ، مەتەللى نۇرى» مەتبەئەسى ۋە «ئاق گېزىتى» يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن تەسىس قىلىنغان مەتبەئە ۋە گېزىتتۇر .

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپچىلىق دەۋرىدىكى ئاتۇش سەنئىتى ۋە كىنوچىلىقى

مۇھەممەت سابىت سەيدىن

مەلۇمكى ، ھەرقانداق بىر جەمئىيەت مىللەتنىڭ مائارىپى شۇ جەمئىيەت ياكى مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ ئاساسى . يۇنانلىق مەشھۇر مائارىپچى سۇقرات «مائارىپ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئانىسى ۋە تەرەققىياتنىڭ قامچىسى» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان .

مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپى ، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى ئۇزاق تارىخقا ، دۇنياۋى يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە . شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئۇسسۇللۇق ئوبرازلار ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى مىڭ ئۆي تام سۇرەتلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، بىزنىڭ مەدەنىيەت سەنئىتىمىز ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىلا شەكىللىنىپ بولغان . شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتىلىشى ئاساسسىز ئەمەس . ئۇ چاغدا ناخشا ـ مۇزىكا ، ئۇسسۇل ـ دراما ، دارۋازچىلىق ۋە سېھرىگەرلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى . ياكى ئوردىلاردا مەشرەپ سورۇنلىرىدا ، توي ـ تۆكۈنلەردە باشقا ئورۇنلاردا ئورۇنلىناتتى . ئەنە شۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلاردىن مەشھۇر سەنئەتكارلار ، دراماتورگلار ، بىناكارلار ، رەسساملار ، ھەيكەلتىراشلار ۋە نەققاشچىلار

يېتىشىپ چىققانىدى . جۈملىدىن ئاتۇش خەلقىمۇ ئۇيغۇر مەدەنـ يىتـ ـ سەنئىتىگە ئۆز كۈچ قۇدرىتىنى ، ئەقىل ـ پاراسىتىنى ، ئـ جادچانلىق روھىنى بېغىشلىدى . شۇڭلاشقا ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپ بۆشۈكى ئاتۇشنىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات ـ سەنئىتـ تەرەققىياتىنى نەزەرگە ئالماي بولمايدۇ .

ئاتۇشنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىسى

ئاتۇش خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا ئەمگەك ، تۇرمۇش ، ئېستېتىك زوقلىنىش ئېھتـ ياجى تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىدە ئۇمىدۋارلىق ، خۇشخۇي ، ئويۇن ـ چاقـ چاقنى قوللىدىن بەرمەيدىغان خاراكتېرىنى يېتىلدۈرگەن . مانا بۇ ئا ـ تۇش ناخشا ـ ئۇسسۇل مەنبەسى .

ئاتۇش خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكا سەنئىتى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان رەۋىشتە ئىلگىرىلەش ، توختاپ قې لىش ، يەنە ئىلگىرىلەشتەك دولقۇنسىمان تەرەققىياتتىن خالىي بولال مىدى .

ئاتۇش خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكىلىرى مەيلى قانداق ئو ـ ڭۇشسىزلىقلارغا ياكى بوران ـ چاپقۇنلارغا ئۇچرىسۇن ، ئېغىر سىناق لاردىن ئۆتۈپ ، دەۋردىن ـ دەۋرگە ئېستېتىك قىممىتىنى نامايان قـ لىپ كەلدى .

ئۇيغۇرلار ، جۈملىدىن ئاتۇش خەلقى ئۆز بالىسىنى بوۋاق ۋاقـ تىدىن باشلاپلا ئىستىخىيىلىك ھالدا ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكا سې زىمنى يېتىلدۈرۈپ ئىپتىدائىي ئۆگىنىش شەكلىنى باشلايدۇ .

ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكا ئىشتىياقى ئاننىڭ ئوغۇز سۇتى بىلەن بىللە ئەۋلادلارنىڭ قېنىغا سىڭىپ كىرىدۇ ـ دە ، ئۇلار شۇنىڭدىن تارتىپ ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكىغا ئامراق ، ۋۇجۇدىدىن سەنئەت ئىشتىياقى ئېتىلىپ تۇرىدىغان ، زوقمەن بولۇپ چوڭ بولىدۇ .

شۇڭلاشقا ، باشقىلار «ئاتۇشلۇقنىڭ ناخشا ئېيتالمايدىغىنى ۋە ئۇسسۇل ئويناپالمايدىغىنى يوق» دەپ تەرىپلىشىدۇ . گەرچە بۇ سۆز بىرتاز مۇبالىغە بولسىمۇ بۇ ئاتۇش رېئاللىقىنىڭ ئۆزى . ئاتۇش ناخشىلىرىدىن «ئەللەي» ناخشىسىنى مىسالغا ئالساق يۇقىرىدىكى سۆزىمىزگە جاۋاب بولىدۇ .

ئانىلار بالىلىرىنى بۆشۈككە بۆلەپ ، ئەللەي ناخشىسى بىلەن ئۇخلىتىدۇ . ئانىلار «ئەللەي» ناخشىسىنى ئېيتقاندا ، بوۋاقلارنىڭ چېھرىدە تەبەسسۇم پەيدا بولىدۇ . بوۋاقلار يىغلىسا ، ئانىلار ئۇسسۇل ئويناپ كۆلدۈرىدۇ . بۇ ئاتۇش خەلقىدە ئومۇملاشقان بىر ئادەت . ئانىلار ئۆز ھېسسىياتى ، خۇشاللىقى ، سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى غەزەپ نەپرىتىنى ، دەرد ـ ئەلەملىرىنى ناخشا قىلىپ بوۋاقلارنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈپ ، ئۇلارنى مىللىي ئويغۇغا ، ۋەتەن ئويغۇسىغا ئىگە قىلىپ تەربىيىلەيدۇ . مەسىلەن :

كىچىكىدە تۇغۇلدۇڭ ، ئەللەي بالام ئەللەي ،
بۆشۈكۈڭگە بوغۇلدۇڭ ، ئەللەي بالام ئەللەي .
زامان شۇنداق تار ئىكەن ، ئەللەي بالام ئەللەي ،
كەمبەغەللەر خار ئىكەن ، ئەللەي بالام ئەللەي .

بۇ ئەللەي ، ناخشىسىدا ئۆتمۈش زامانىدىكى ئادالەتسىزلىكلەر

پاش قىلىندۇ . ئاتۇش خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنىڭ مەڭگۈ يېڭى پېتىچە ئەۋلادتتىن ئەۋلادقا يېتىپ كېلىشىدىكى تۈپكى سەۋەبـ لەرنىڭ بىرى ئۇنىڭ خەلق تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ ، خەلقنىڭ قايغۇ ـ خۇشاللىقى ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەڭ تېز ، ئەڭ توغرا رەۋىشتە ئىنكاس قىلىپ بېرىش بىلەن بىللە ، مىللىيەتلىكنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىدا . شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، مىللىي خاسلىققا ئىگە بولمىغان ھەرقانداق ناخشا ، مۇزىكا ، ئۇسسۇلنىڭ ئۆمرى ئۇزۇنغا بارـ مايدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا ، ئاتۇش ناخشا ـ ئۇسسۇل مۇزىكـ سىدىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ئاتۇش خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇـ زىكىسىنىڭ سېھرىي كۈچىنى ، ئېستېتىك قىممىتىنى تېخىمۇ ئاـ شۇرغان ، كۆپ ئۆزگىرىشلىك كونا ـ يېڭى ئاتۇش ناخشىلىرى «باش پەدە» قاتارلىق ناخشا ـ مۇزىكىلارنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يېڭى پېتىچە داۋاملىشىپ كېلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى . ئۇنىڭدا مىللىي پۇراق ، يەرلىك ئالاھىدىلىك ئاتۇش خەلقنىڭ ۋۇجۇدىدىكى سەنئەت ئىشتىياقىنى مۇپەسسەل ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى ۋە قويۇق ئەلنەغمىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقىدا .

تاكتىلىرى ئېنىق ، تېكىستولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى بىلەن مۇـ زىكىلىق قۇرۇلمىسى ئۆزئارا جىپسىلاشتۇرۇلغان ئاتۇش خەلق ناخشـ لىرى ئۇسسۇل بىلەن بىر گەۋدە قىلىنغان . روشەنكى «مۇزىكاـــ ئۇسسۇلنىڭ جېنى» ئۇسسۇل مۇزىكىسىدا روشەن رېتىم ۋە گۈزەل ئاـ ھاڭ بولۇشى ، تېخىمۇ مۇھىمى مىللىي ئۇسلۇب ئىپادە تېپىشى كېرەك . شۇنداقلا ئۇسسۇل تەسىرى ئىچىدىكى شەخسلەرنىڭ خاراكتېرى ، پـ سىخىكىلىق ھالەتلىرى ، ئۇسسۇل ۋەقەلىكى قاتارلىقلار مۇكەممـەل ئىپادە تېپىشى زۆرۈر . ئاتۇش خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكىلىرىنىڭ

ئالاھىدىلىكلىرى ئۇسسۇل سەنئىتىگە يۇقىرىقى پرىنسىپلارنىڭ تەتبىقلىنىشىدا . ئاتۇش خەلق ناخشىلىرىنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى كونكرېتنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇنىڭ تېكىستولوگىيىسى ئۇستىدە ئاز ـ تولا گەپ ئاچماي بولمايدۇ . ئاتۇش خەلق ناخشىلىرىغا ئۆزلەشتۈرۈلگەن تېكىستلارنىڭ تېماتىك خۇسۇسىيىتىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى ، بىر قىسمى زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىقنى ، ھۆرلۈك يولىدىكى ئىنتىلىشلەرنى ، بىر قىسمى غېرىبلىق ، مۇساپىرلىق يولىدىكى قايغۇ ـ ھەسىياتنى ۋە ئەمگەك ھەققىدىكى لىرىكىنى ، يەنە بىر قىسمى پاك مۇھەببەت ، پاك ئەقىدىنى ، يەنە بىر قىسمى بولسا قەھرىمانلار شەنىگە بېغىشلانغان قەسىدە ۋە مەرسىيە مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئا-تۇش خەلق ناخشىلىرى يېڭى ماتارىيەچىلىق دەۋرىدە يېڭى مەزمۇن ، يېڭى شەكىل بىلەن ئۆزىنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى ، تەشۋىقاتچى-لىق رولىنى نامايەن قىلدى . مەسىلەن : «مەرىپەت مارشى» ، «بىز ئىزچىلار» ، «ھەي مۇبارەك ۋەتىنىم» ، «ئارقىداشلار توپلىنايلى» قا-تارلىق مەكتەپ ناخشىلىرى ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق خىتابى بىلەن خەلقنىڭ يېڭىلىقنى ، ئىلىم ـ پەنگە ئىنتىلىش روھىنى ئويغاتتى .

ئاتۇش خەلقى ناخشا ـ ئۇسسۇلغا خۇمار خەلق . پۇرسەت بولسىلا ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن ئۆزىنىڭ خۇشاللىقىنى ياكى قايغۇ ـ ھەسرە-تىنى ئىپادىلەشنى تۇرمۇش تەرتىپى قىلغان . مانا شۇ سەۋەبتىن ھەر قايسى دەۋرلەردە شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن ياخشى مۇزىكىلار خەلق تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانىدى . مەسىلەن : «يېڭى ـ كونا ئاتۇش ناخشىلىرى» ، «دوست خېنىم» ، «باش پەدە» ، «تاقوت پەدىسى» ، «ئىشتاچى پەدىسى» ، «گۈلئايىم» ، «روز ئەلەم» ،

«خالىدەم» ، «ئامىنەم» ، «ھاشىرەم پەدىسى» ، «سەن ياردىمنى سېغىنىدىم» ، «قەمبەرنىسا» ، «ئاشناجان» ، «ئوھ ، ياشلار» قاتارلىق نۇرغۇن ناخشا ، مۇزىكىلار ، يېپيېڭى پېتىچە خەلق تەرىپىدىن ئوقۇلۇۋاتىدۇ . ئاتۇش خەلق ناخشا ـ مۇزىكىلىرى ئۇيغۇر سەنئەت خەزىنىسىدىكى گۆھەر سۈپىتىدە جۇلالىنىپ تۇرماقتا .

ئاتۇش خەلقى ئايىغى چىققاندىن تارتىپ ، ئۇسسۇل ئويناشنى ، تىلى چىققاندىن تارتىپ ناخشا ئوقۇشنى ھەۋەس قىلىدۇ . شۇڭلاشقا ئاتۇش خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ نەپىسلىكى ، ھېسسىياتنىڭ ھەرىكەتكە ماسلاشتۇرۇلۇشى ، مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ كۆچلۈكلۈكى يەرلىك پۇراقلا تويۇنغانلىقى ، ئازادىلىكى ، ئاھاڭدارلىقى ، تېكىستكە ماسلىشىشنىڭ ئاكتىپلىقىدا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە . بىز «ئاتۇش ئۇسسۇلى» نى مىسالغا ئالغىنىمىزدا «ئاتۇش ئۇسسۇلى» نى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئويناپىدىغان ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ناخشا ـ ئۇسسۇلغا بېغىشلاپ ، مۇشۇ يولدا ۋاپات بولغان ، ئاتۇش خەلقىنىڭ پەخىرلىك قىزى ئاناقلىق ئۇسسۇلچى نۇسرەتنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز .

1980 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى سائەت 7 دە تاماشىبىنلار ھەيۋەتلىك خەلق تىياتىرخانىسىدا شىنجاڭدىن بېيجىڭغا ئويۇن قويغىلى كەلگەن . ئاناقلىق ئۇيغۇر سەنئەتكارلارنىڭ پاتراق سەھنىگە چىقىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتمەكتە . مانا ئويۇن باشلاش قوڭغۇرىقى چېلىندى ، پەردە ئېچىلىپ ئېلانچىك تاماشىبىنلارغا تەبەسسۇم بىلەن سالام بەرگەندىن كېيىن نومۇر ئېلان قىلىدى . «ھازىرقى نومۇرنىمىزدا ئاتۇش ئۇسسۇلى» . زالنى گۈلدىراس ئالقىش سادالىرى قاپلاپ كەتتى . سەھنىدە بېشىغا كەمچەت تۇماق ، ئۇستىگە ئۇزۇن ئەتلەس كۆينەك ، قىزىل دۇخاۋىدىن جىلىتكە كىيگەن ، ئوتتۇرا بوي ،

شەھلا كۆزلۈك چىرايلىق ئۇيغۇر قىزى تەبەسسۇم بىلەن مەيدانغا كىردى . ئۇنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتى شۇنداق تەبىئىي ، شۇنداق لاتا-پەتلىك ئىدىكى ، خۇددى ئۆز ئۆيىدە ياكى مەشق زالىدا ئۇسسۇل رەپتىس قىلىۋاتقاندەك تەمكىن ئىدى . ناخشا ـ ئۇسسۇل ئەۋجىگە چىقتى . ئالقىش سادالىرى ئۇزۇلمەستىن چېلىنىپ تۇراتتى . نۇسرەتنىڭ بەدەن ھەرىكەتلىرى ، ئۇسسۇلدىكى ھېسسىياتى ، چىراي شەكلىنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ماس ئۆزگىرىشى ، قۇيۇندەك پىرقىراپ ئۇيناۋاتقان چەبدەس ھەرىكەتلىرى ، توزنىڭ قانىتىدەك ئېچىلغان ئۇزۇن كۆڭلەكلىرى تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇرۇۋاتاتتى . ئۇسسۇل ئاخىرلىشاي دەپ قالغانىدى ، بىردىنلا نۇسرەت سەھنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يىقىلدى . ئۇنىڭ بىر قولى سۇنغانىدى . ئەپسۇس ئا-دەمنىڭ ئەقلىنى لال قىلىدىغان مۆجىزىلەرنى ياراتقان تەببىي ئىلىم نۇسرەتنىڭ كىچىككىنە كېسىلىگە شىپالىق بېرەلمىدى . ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۇينايدىغان «ئاتۇش ئۇسسۇلى»نىڭ ئىجادچىسى ئاتۇش ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى شىنجاڭغا ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرگە تونۇتۇۋاتقان بۇ خۇش پېئىل ئاتۇش قىزى داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي بىردىنلا سەھنىدىن مەڭگۈ ئايرىلدى . قىران ۋە چاقماق دەرياسى سۇلىرى تەقدىرنىڭ بۇ تەتۈر چاقچىقىدىن غەزەپكە كېلىپ قىرغاقلارغا ئۇرۇلدى . ئاتۇش خەلقنىڭ قەلبى مۇجۇلدى . كۆزلىرىدىن ھەسرەت ياشلىرى تۆكۈلدى . ئاتۇش خەلقنىڭ پەخرى ، ئۇزۇن يىل ئۆزىنى سەنئەتكە بېغىشلىغان نۇسرەت جان ئۇزۇش ئالدىدا ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى خەلقە قوشاق سۆپتىدە قالدۇرۇپ كەتتى .

پۇتۇن ئاتۇش خەلقىنى ،

جاندىن ئەزىز دوست دەيمەن .

ئايرىلىشنىڭ ئالدىدا ،
ناخشام بىلەن خوش دەيمەن .

شاگىرتلىرىم خوش ئەمىسە ،
بىزلەر بىللە ئويىنىغان .
ئىجادىيەت قىلىشتا ،
يېڭى ئۇسسۇل ئويىنىغان .

دوتار بولسا بېرىڭلار ،
ئىككى پەردە چەپ قويايلى .
جان ئۇزۇشنىڭ ئالدىدا ،
كۆڭۈللەرنى ئەپ قويايلى .

مانا بۇ ئاتاقلىق ئۇسسۇلچى نۇسرەتنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان يۇرەك سۆزى ئىدى . چەكلىك ھاياتنىڭ ھەسرىتى نىداسى ئىدى . مەشھۇر ئۇسسۇلچى نۇسرەتنىڭ چەكلىك ھاياتىدىكى چەكسىز تۆھپىسى ئاتۇش خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئەسلىنىدۇ .

ئاتۇش خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنى رەتلەپ ، ئىجاد قىلىشقا بىر ئۆمۈر قان ـ تەرىنى سەرپ قىلغان ئاتاقلىق ئۇسسۇلچى مەرھۇم نۇسرەتنى سەنئەت بېغىدا ئېچىلدۇرغان كەسپداشلىرى ئا-تاقلىق كومپوزىتور ئابلەخ مۇسلىن ، ئابلىز ئاكا ، ناخشىچى تۇنسايىم

توختى ...لار ئۇنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرماقتا...

ئاتۇش تىياتىرچىلىقى

10 ـ ئەسىردىن كېيىن شىنجاڭغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى ، چىڭگىزخان ئىستېلاچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت سەنئىتىنى ۋەيران قىلىشى قاتارلىق تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىياـ تىرچىلىقىمىز زاۋاللىققا يۈزلەندى (سەھنە تىياتىرچىلىقى كۆزدە تۇـ تۇلىدۇ) . ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى يېڭى مائارىپ ئاتۇشتىن باشلانغىنىدەك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا دىنىي ۋە باشقا چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن ئەللەيلىتىپ قويۇلغان تىياتىرچىلىقـ مىز يەنىلا ئاتۇشتىن ئويغاندى ، دېيىلسە مۇبالىغە بولمايدۇ . ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرى ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار سودا ئېھـ تىياجى بىلەن ياۋروپا ئەللىرىگە چىقىپ مائارىپ ۋە تىياتىرچىلىق تەرەققىياتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ نادانلىق ۋە قالاقلىق پاتقىقىغا پېتىپ كەتكەن ئۇيغۇر مىللىتىنى ئويغىتىشنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى مائارىپ ئىكەنلىكىنى ، مىللەتنىڭ مەنىۋى زىئىپلىكىنى داۋالاـ شنىڭ ئۇنۇملۇك دورىسى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ . 1898 ـ يىلى «ھۇسەينىيە» مەكتىپىنى كېڭەيتىش بـ لەن بىللە مەكتەپنىڭ ئوتتۇرىسىغا قىشلىق ۋە يازلىق تىياتىرخانا سالدۇرىدۇ . دەرس سېتىكسىغا ناخشا ، رەسىم ، مۇزىكا دەرسلىرىنى چۈشتىن كېيىنكى پائالىيەتلەرگە ناخشا ، مۇزىكا ، تەنتەربىيە پائالـ يەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشى ، ئاكا ـ ئۇكا موسابايوۋلارنىڭ ئۆزىنىڭ سودا ئېھتىياجىدىن بولدى دېيىلسە كۆلكىلىك بىر گەپ بولار .

ئۇلارنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى مۇنداق سىستېمىلىق تەلىم ـ تەربىيە مۇ-ھىتىغا ئىگە قىلىشى ، ئەتراپلىق تەربىيىلەش پىلانى ئاكا ـ ئۇكا موساباييۇلارنىڭ مىللەتنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتپەرۋەرلىك ئۇلۇغ روھىنىڭ ئىنكاسى . ئۇ-لارنىڭ ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تېياتىرچىلىق تەرەققىياتىغا قوشقان مۇقەددەس تۆھپىسى ۋە مىللەت روھىنى ئويغىتىشتىكى ئۇنۇملۇك تەدبىرى دېيىشكە بولىدۇ .

ئەينى چاغدا «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دە قەد كۆتۈرگەن بۇ تۇنجى تېياتىرخانىدا تېياتىر ئۆمەكلىرى ئويۇن كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ (شىنجاڭنىڭ تېياتىر ئۆمىكى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى) ، مەكتەپ تەشكىللىگەن سەنئەت كۆرۈڑۈكلىرى ، ئوقۇتقۇچى ، يېزا ياشلىرىدىن تەشكىللىگەن سەنئەت ھەۋەسكارلىرى بىرلىشىپ ئويۇن كۆرسەتتى . مانا بۇ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تۇنجى بىخى . بۇ سەنئەت پائالىيەتلىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل ، سەنئەت-نىڭ راۋاجلىنىشىغا يول ئېچىپ بېرىپلا قالماستىن ، قاسىمجان قەم-بىرى ، ئابلىز شاھ ، قاسىم ، تاجىنسا قاتارلىق نۇرغۇن تالانتلىق سەنئەتچىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى .

1890 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاتۇشنىڭ بەزى يېزا ـ كەنتلىرىدە تەربىيۇئى ئەھمىيىتى كۈچلۈك ، ئورۇنداش سەنئىتى خېلىلا مۇكەممەل دراما ، كومېدىيە ، كانسېرتلار ئوينىلىپ ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان خەلقنى ، نا-دانلىق پاتقىقىغا پېتىپ غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان مىللەتنى ئويغـ-تىش ، ئەركىنلىك ، دېموكراتىيە كۈشەندىلىرىنىڭ ئەپت ـ بەشىرە-سىنى ئېچىپ تاشلاش ، خەلقنىڭ يۈرەك ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش

جەھەتتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى . بولۇپمۇ 1890 ـ يىلىدىن كېيىن ئاتۇشتا تىياتىرچىلىق بىر قەدەر ئومۇملىشىشقا ۋە مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەندى .

«نادان بالا» ، «چەككۈلۈكنىڭ نەتىجىسى» ، «ئەمانىڭ ئىشى» ، «كۆزى ئوچۇق قارىغۇ» ، «جا تېۋىپ» ، «شەرمەندىلەر» ، «يېتىم ۋە يېتىمە» قاتارلىق دراما ، كومېدىيىلەر ئوينالغان .

«نادان بالا» دېگەن دراما يېڭىچە ئوقۇشتىن قاچقان بىر بالىنىڭ ساياقلىق ، لۇكچەكلىك يولىغا مېڭىپ ئاخىرىدا ئۆز دادىسىنىڭ قاتىلىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت ئېچىنىشلىق ۋەقە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ ، كىشىلەرگە ئاقارتىشنىڭ ئىنسانلارغا توغرا ئەخلاق ـ پەزىلەت ئاتا قىلىدىغانلىقى ، نادانلىق بولسا كىشىلەرنى بەخۇدلاشتۇرۇپ ئادەملەرنى رەھىمسىز مەخلۇققا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتنى چۈشەندۈرگەن . سەھنىدە قاتىلىنىڭ ئادەم بوغۇزلىغان كۆرۈنۈشى كۆرسىتىلگەندە تاماشىبىنلار ئارىسىدا قىيا ـ چىيا كۆتۈرۈلۈپ بەزى كىشىلەر ئويۇنخانىدىن قېچىپ چىقىپ كەتكەن .

«يېتىم ۋە يېتىمە» دراما سىدا ئۆگەي ئانىنىڭ خورلىشى تۈپەيلىدىن ئازاب چەككەن ئىككى بالىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى تەسۋىرلەنگەن بولسا ، «شەرمەندىلەر» كومېدىيىسىدە ئۆزىنى تەقۋادار ئاتىۋالغان بىر بايىنىڭ قوشنىسىنىڭ ئايالى بىلەن ئاشنا ئويناىدىغانلىقى ، قوشنىسىمۇ بۇ تەقۋادار بايىنىڭ ئايالىنىڭ ئوينىشى ئىكەنلىكىنى ، ئاخىرىدا بۇ تۆت بۇزۇقنىڭ بىر ئۆيدە ئۇچرىشىپ قېلىپ رەسۋا بولغانلىقى تەسۋىرلىنىپ ، دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان بەزى كىشىلەرنىڭ ئەپت ـ بەشرىسى ئېچىپ تاشلانغان .

«جا تېۋىپ» كومېدىيىسىدە بولسا ھېچنەرسىدىن خەۋىرى يوق

بىر كىشىنىڭ تېۋىپ نامى بىلەن كىشىلەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلـ غانلىقى ، ئاخىرىدا ئەپت ـ بەشىرىسى ئېچىپ تاشلىنىپ مەسخىرىگە قالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن . بۇ دراما ، كومېدىيىلەرنىڭ ھەممىسى دېـ گۈدەك ئوچ كۆرۈنۈشلۈك بولۇپ سەھنە تۈزۈلۈشى ئاددىي ، پېرسۇناژـ لىرى ئاز ، ۋەقەلىكى ئىخچام ، يېزىلاردا ئويناشقا ئەپلىك ، مەزمۇنى چوڭقۇر ، ئورۇنداش سەنئىتى يۇقىرى بولۇپلا قالماستىن ، بەزى دراـ مىلاردا رېئالىزم بىلەن رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىرلەشتۈـ رۈلگەن .

دراملارنىڭ ئالاھىدىلىكى ، ئورۇنداش سەنئىتىنىڭ ئالاھىدـ لىكى كەسپىي ئۆمەكلەرگە يەتمەيدۇ ، ئەلۋەتتە . ئىپادىلەش ۋاستـ لىرىنىڭ ئۆزگىچە ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتە خېلىلا ئىلغار ئىسيانكارلىق روھى ئىپادە تاپقانلىقىدا بولدى . يەنە بىر ئالاھىدىلىكى خەلقنى ئويغىتىپ نادانلىقنى يېڭىچە ماتارىپ يوـ لىدا مېڭىپ فېئودالىزمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان بىر تەرەپلىمە كۆز قاراشتىن ، دىنىي خۇراپاتلىقتىن ، غەپلەت ئۇيقۇسىدىن كىشىلەرنى خالاس قىلىشنى مەقسەت قىلغان . 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش باش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇپ ئارقىدىنلا ھەر قايسى ۋىلايەت ، ناھىيىلەردە ئۇنىڭ شۆبىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىدا «سەنايى نەفىسلەر» تەشكىل قىلىندى .

ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدىمۇ «ماتارىپ باشقۇرۇش ھەيئىتى» ئۇـ نىڭ تارمىقىدا ئېكىساق ، ئوچار ، قايراق كەنتلىرىدە ۋە ئاتۇشنىڭ باشقا يېزىلىرىدىمۇ سەنايى نەفىسە تەشكىللەندى . ئۇستۇن ئاتۇش يېزىلىق «ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى»غا تەلىمەت ئەپەندى كېيىن ئاتاقلىق

ماتارىپچى ئەخمەت ئابلەت يۈسۈۋاجىم ، ئابدۇكېرىم ئىمىن مۇدىر بولـ غان . ئۇ چاغدا ئەدەبىيات ـ سەنئەت 2 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپ دولقۇنىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويـ غان بولسىمۇ ، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىماي قالمىدى . شۇ سەۋەبلىك قىزلارنىڭ سەھنىدە ئويۇن كۆرسىتىشى چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن دراما ، كومېدىيىلەردە قىزلارنىڭ رولىنى ئەرلەر ئېلىپ چىقماي بولمايتتى . ئابدۇكېرىم ئىمىن ، مەيدىن ئىسمايىل ، سۈلايمان داۋۇت ، موللاخۇن شىرىپ ، ھاجى نۇراجى مولـ لاخۇن ، زۇنۇن بەگ ، مىرئەخمەت سەييىت قاتارلىق كىشىلەر شۇ چاغلاردا ئايال ئارتىسلارنىڭ رولىنى ئېلىپ ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېـ رىشكەنىدى .

1937 ـ يىلى قەشقەردە شىنجاڭ بويىچە تۇنجى مۇزىكا ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى . «ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» سەنايى نەپسەنى جانلاندۇرۇش مەقسىتىدە ، ياسىن سەيدىن ، زۇنۇن سىدىق قاتارلىق ئىككى كىشىنى چاڭ ، ئىسكىرىپكا ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ ۋە تەلىم ـ تەربىيە ، تەشۋىقات خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىسلامخان مۇسا ، رەيىمخان خىللاق ، مەراجى ھاپىز ، ئىممىگۇل مەھەممەت ، ھەمراخان ، باجەر قۇربان ، توختىخان ، تۇر- سۇنئاي ، خەيرىنىسا ۋە تاجىنىسا قاتارلىق قىزلارنى سەنايى نەپسەگە قوبۇل قىلىدۇ . بۇ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا قىزلارنىڭ تۇنجى سەھنىگە چىقىشى بولۇپ فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتىدىن ، بىر قىسىم دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىدىن قورقماي ئايالار مە- دەنىيەت ياراتقان . ئۆز ۋاقتىدا بۇ مۆجىزە جەمئىيەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەنىدى . بۇ چاغدا ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدا سەنئەت قىزغىنلىقى

كۆچمىيىپ ، ھەر قايسى كەنتلەردە سەنايى نەفسە قۇرۇلغان . بىلىم ۋە سەنئەتكە ئىنتىلىش بىر ئاممىۋى دولقۇنغا ئايلانغانىدى .

بۇ زامانلاردا تىياتىر سەنئىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ ناخشا ، مۇزىكا ، ئۇسسۇل ، كومېدىيە ، لەپەر ، ئېيتىشىش ، دراما قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى سەھنىلەرنى قاپلىغانىدى . مەرىپەتپەرۋەر تەشكىلاتچى تەلئەت ئەپەندى تۈرمىگە تاشلانغاندىن كېيىن «ئۇستۇن ئاتۇش ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نىڭ مۇدىرلىقىغا سەلەي دامولا (بۇخارادا ئالىي دىنىي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئالتە يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان مەشھۇر دىنىي زات) قويۇلغان ، ئابدۇغوپۇر سالمان ، ئابلا ئىسمايىل ، ئەبەيدۇللا ھاجىيوپ قاتارلىق كىشىلەر سەنايى نەفسە خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىغا بىر كىشىلىك تۆھپە قوشقان . 1890 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە «چەككۈلۈكنىڭ نەتىجىسى» ، «ئەمانىڭ ئىشى» ، «كۆزى ئوچۇق قارىغۇ» ، «يېتىم ـ يېتىمە» ، «جا تېۋىپ» ، «شاڭخەي قىزى» ، «ھەسىنكام ئاچچىق ، ئاموتى تاتلىق» ، «سامساق ئاكاڭ قايىنايدۇ» ، «ماخوڭسەن توپىلىڭى» قاتارلىق دراما ـ كومېدىيىلەر ئويىلىنالغان . ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەمىگە شۇنى سېلىپ قويىمىزكى ، 40 ـ يىللاردا تۇنجى قېتىم قەشقەردە ئويىنالغان «غېرىب ـ سەنەم» ئوپېراسىنىڭ ئاپتورى ئاتاقلىق سەنئەتكار شائىر ۋە دراماتورگ قاسىمجان قەمبىرى ئىدى . «غېرىب ـ سەنەم» ئوپېراسىدا ئاساسلىق روللارنى ئالغانلارمۇ ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ بۆشۈكىدە يېتىلگەن سەنئەت پېشۋالىرىمىزدىن ئابلىز شاھ قاسىم (شاھى ئابباس رولىدا) ، تاجىنىسا (سەنەم رولىدا) ، بوسەن پارىس (باغۋەن رولىدا) قاتارلىقلار ئىدى .

كىنوچىلىق

كىنوچىلىق ئىشلىرىمىزدىن سۆز ئاچقىنىمىزدا يەنىلا مەرىپەت-پەرۋەر ، تەرەققىيپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايۇلارنىڭ شىنجاڭ كىنوچىلىقىغا قوشقان تۆھپىسىنى تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز .

ياۋروپا ئەللىرىگە چىقىپ تەرەققىيات دولقۇنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ھەمدە يېڭى سانائەت دولقۇنىدىن ئىلھام ئالغان ، زامانىۋى تەرەققىياتنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى رولىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان باھاۋۇدۇن مۇسابايۇ 1907 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە تۇنجى زامانىۋى تېرە زاۋۇت قۇرۇلۇشىنى باشلىغان . زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇش جەريانىدىن باشلاپ تاكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغىچە بىر ھۆججەتلىك فىلىم ئىشلەشنى ئويلاپ ، گېرمانىيەدىن بىر يۇرۇش كىنو قويۇش ۋە ئىشلەش ئاپپاراتىنى كەلتۈرۈپ جەمئىي بەش قىسىملىق ھۆججەتلىك فىلىم ئىشلىگەن . ھۆججەتلىك فىلىمنىڭ بىرىنچى قىسمىدا زاۋۇتنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى ، ئۇسكۇنىلىرى؛ ئىككىنچى قىسمىدا ئۇسكۇنىلەرنىڭ قۇراشتۇرۇلۇپ پۈتكەن كۆرۈنۈشى؛ ئۈچىنچى قىسمىدا خام تېرىنىڭ زاۋۇتقا سېلىنغىنىدىن باشلاپ ئىشلەپ چىقارغانغا قەدەر بولغان جەريان؛ تۆتىنچى قىسمىدا تەبىئەت ھادىسىلىرى ، ھايۋانلار ، گۈزەل مەنزىرىلەر ، ئاۋات بازارلار خىلمۇخىل ئاددىمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان ؛ بەشىنچى قىسمىدا قۇش پېيى قىستۇرۇلغان ، بويىنىدىن باغلانغان ، زەنجىرلەنگەن قۇللار ، ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىشقا سېلىنغان ئادەملەر ، ئېگىز پۈپۈكلۈق تۈماق كىيگەن ، ساقال ـ بۇرۇتلۇق ئەسكەرلەرنىڭ

قېچىپ كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشى كۆرستىلگەن . بۇ فىلىمنى ئانا يۇرتى ئېكىساقتا تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشتۈرگەن . فىلىم ئاۋازسىز بولۇپ باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن تېخنىكلار فىلىمنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەندۈرگەن . بۇ شىنجاڭ كىنوچىلىق تارىخىدا كىنونىڭ تۇنجى ئىشلىنىشى ۋە قويۇلۇشى بولۇپ ، 1932 ـ يىلى ئىلىدا «ھۇسەينىيە كىنو تەرەققىيات شىركىتى» قۇرۇلۇپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن فىلىملار (ئاۋازسىز قويۇلغان) . بۇ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ شىنجاڭنىڭ كىنوچىلىق ئىشلىرىغا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسىدۇر .

ئاتۇش بىناكارچىلىقى ۋە نەققاشچىلىقى

ئۇيغۇر بىناكارلىقى ۋە نەققاشلىقى ناھايىتى ئۇزاق بىر دەۋرگە مەنسۇپ بولۇپ ئىدىقۇت خارابىلىرى ، يەر ئاستىدىن تېپىلغان ساپال قاچىلارنىڭ نەققاشلىرىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا بۇ ھەقىقەتنىڭ راستلىقىغا گۇمان كەتمەيدۇ . ئۇيغۇر بىناكارلىق ۋە نەققاشلىقىنىڭ يېقىنقى تارىخىدىن قارىغاندا ، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن شۇبھىسىزكى ، ئىسلام مەدەنىيىتى ئىستىخىيىلىك ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كىردى . بولۇپمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئاساسىي كۆپ ئۇچرىغىنى يېزىقىمىز ۋە بىناكارلىق ، نەققاشچىلىق سەنئىتىمىز ئىدى .

دىنىي ئېتىقادنىڭ ئالمىشىشى تۇپەيلىدىن ، بۇددا دىنىغا تەئەللۇق مىڭ ئۆي تام سۈرەتلىرى ، ئۆي ېزەكلىرى ئورنىغا ئىسلام

دىنىغا مەنسۇپ مەسچىت ، خانىقا ۋە قۇرۇلۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ نەق-
قاش‌چىلىقى ئۇيغۇر بىناكارلىقىغا سىڭىپ كىردى . شۇ دەۋردىكى
سىڭىپ كىرىش ئارىلىشىپ كېتىش ، ئىسلام قىلىنىشلار ئۇيغۇر بى-
ناكارلىق ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆر-
سەتمەي قالمىدى .

بىناكارلىق سەنئىتى ئۆزىنىڭ چوڭ ھەجىملىكى بىلەن باشقا
سەنئەتلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ ۋە باشقا سەنئەت تۈرلىرىدىن
ئۆزگىچە ئېستېتىك پەرقى بولىدۇ . ئۇيغۇر بىناكارلىقى بەدىئىي خۇ-
سۇسىيىتى ، بىناكارلىق ماھىيىتى ، ئىجتىمائىي مىللىي ئالاھىدىلە-
كى يېغىندىسىدىن باشقا رەسىم سەنئىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈش ئار-
تۇقچىلىقى بىلەن باشقا سەنئەت تۈرلىرىدىن پەرقلىنىدۇ .

شىنجاڭدا بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتىنىڭ تارىخى
ئۇزاق .

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر بىناكارلىقى ۋە نەققاشچىلىقى تارىخىدا
ئاتۇش بىناكارلىقى ۋە نەققاشچىلىقى تەرەققىياتى باشقا ئورۇنلارنىڭ-
كىگە ئوخشاشلا ئىلگىرىلەش دەۋرىگە كىردى . چۈنكى ، ئاتۇشنىڭ
قۇرغاق ئىقلىمى تۈپراقنىڭ قاتتىقلىقى ، ماتېرىيال ئەۋزەللىكى (ئا-
تۇشتا خام كېسەك ئۆي 100 يىلدىن ئارتۇق چىداملىققا ئىگە) ۋە باشقا
تەبىئىي شارائىتلار ئاتۇش بىناكارلىقى ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتىنىڭ
تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى بولۇپلا قالماستىن ، ئاتۇش خەلقىنىڭ
مەدەنىيەتكە ئىنتىلىش روھى ، يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش روھى ۋە
بەزى ماددىي شارائىتلارنىڭ يېتۈكلىكى ، ئېستېتىك ئارزۇسى تۈپەي-
لىدىن پەيدا بولغان يېڭى بىناكارلىق كۆز قارىشىنىڭ تۈرتكىسى ئا-
تۇش بىناكارلىقى ۋە نەققاشچىلىق تەرەققىياتىنىڭ يەنە بىر ئاساسى .

ئاتۇش بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىقى سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ، مەزمۇنى ، ئىشىك ، دېرىزە ، لىم ياغاچلاردىكى ھەر خىل ھەر ياڭزا ئويمىلار ، نەققاشلار ، گۈمبىتىرىك شەكىللەر مۇپەسسەل مىللىي تۇس ۋە سەنئەت تۇيغۇسى بەرگەندىن سىرت ، ئۆيلەرنىڭ ، پېشايۋانلارنىڭ گەجلىشىشى ، گەج ئۇستىكە ھەر خىل ئويما ، قاپارتما ، سۇرەتلەر ، مەنزىرە رەسىملىرىنىڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆي ئىچىگە ئىخچام كۆچۈرۈلۈشى ، نەقىشلەرنىڭ نەپىس لىكى ، ئوبرازچانلىقى ، رەڭدارلىقى جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە .

بىز ئاتۇش بىناكارلىقى ۋە نەققاشچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى تىلغا ئالغىنىمىزدا پۈتۈن ئۆمرىنى ، قان ـ تەرىنى ئۇيغۇر بىناكارلىقىغا سەرپ قىلغان ، بىناكارلىق ، نەققاشلىق سەنئىتى بىلەن مىللەتنى دۇنياغا تونۇتقان مەشھۇر بىناكارلارنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز .

ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئامان 1863 ـ يىلى ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئوستۇن ئاتۇش يېزىسى يولچىلار كەنتىدە دېھقان ، قوشۇمچە ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ ، بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتى جەھەتتىن يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە زات ئىدى . ئۇنىڭ دادىسى ئامان ئاكا تېخنىكىسى يۇقىرى بىناكار بولۇپ بەدۆلەت (ياقۇپبەگ) زامانىسىدا قەشقەر شەھىرىدىكى ھېيتگاھ جامائەسى قاتارلىق مەسچىت ، مەدرىسىلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئىشلىگەن . ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئۆسمۇرلۇك چاغلىرىدا دادىسىنىڭ ھۈنىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە تېزلا مۇستەقىل مەشغۇلات ئېلىپ بارالايدىغان بولغان . 1902 ـ يىلى قەشقەر رايونىدا ئېغىر يەر تەۋرەش ئاپىتى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان ھېيتگاھ

جامائەسى ، ئاپاق خوجا گۈمبىزى ۋە بىرمۇنچە مەسچىت مەدرىسلەرنى قايتا ياساش ، كېڭەيتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان . 1937 ـ يىلى قايتا كېڭەيتىپ سېلىنغان ھەزرەت مەسچىت قۇرۇلۇش گەۋدىسى ۋە نەققاشلىرى ئابدۇرېھىم ئاخۇن يېتەكچىلىكىدە ئىشلەنگەن . ئۇ ئاپاق خوجا گۈمبىزىنىڭ 6 ـ قېتىملىق رېمونتىغا رىياسەتچىلىك قىلغان . ئۇيغۇر يېڭى ماتارىيالىنىڭ بۆشۈكى «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى ياساشتا ئۇنىڭ ئۇنتۇلماس تۆھپىسى بار . ئۇ يەنە مۇسابايوۋلارنىڭ تەكلىپى بىلەن «ھەببە ئەجەم» گۈمبىزىنى مەشۇق ھاجى بىلەن بىللە لايىھىلىگەن . قۇرۇلۇشنى ، نەققاشچىلىقنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان . بۇ گۈمبەز ھەيۋەتلىك ، كۆركەم بولۇپ ، ئۇيغۇر بىناكارلىق ، نەققاشچىلىق سەنئىتىنىڭ تولۇق نامايەندىسى دېيىلسە قىلچىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ . بۇ مەملىكەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئاساره ـ ئەتىقىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى . تەجەللى پارسچە بىر قەسىدىدە «ھەببە ئەجەم» گۈمبىزىنىڭ ھەيۋەتلىكىنى ۋە كۆركەملىكىنى «بۇ مازارنىڭ كۆركەملىكى ۋە ئېگىزلىكىنى كۆرگەن كىشىنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ قالىدۇ ، بۇ بىنا ئاسمان تاملىرىغا ئوخشاش مۇستەھكەم قىلىنغان ، قىيامەتكىچە بۇزۇلمايدىغان» دەپ تەسۋىرلەگەن . ئۇ يەنە ھاھاۋۇدۇنباينىڭ تەكلىپى بىلەن غۇلجىغا بېرىپ تېرە ـ خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى لايىھىلىگەن ۋە بۇ زاۋۇتنى سېلىشقا بىۋاسىتە رىياسەتچىلىك قىلغان . ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئەينى چاغدا مۇسابايوۋلار جەمەتىنىڭ ئۆي ـ ئىمارەتلىرى ، تىجەن ، مەشئەت ، مەسچىتلىرى ، سۈتۈق بۇغراخان مازىرى ، ئاتۇش شەھەر تەۋەسىدىكى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلغانىدى . ئۇ ئۇ-رۇمچىدە بىر قىسىم ھۆكۈمەت بىنالىرىنى سېلىشقا قاتناشقان .

ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئاتاقلىق بىناكار بولۇپلا قالماستىن ، ئۇستا خەتتات ئىدى . ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئۆمرىدە نەچچە ئونلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەن . بەكراخۇن ئۇستام ئۇلارنىڭ بىرى ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر بىنا-كارلىق ۋە نەققاشچىلىققا قوشقان تۆھپىسى خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياد ئېتىلىدۇ .

ئاتاقلىق بىناكار ۋە نەققاشچى بەكراخۇن ئۇستامنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن شاگىرتلىرىدىن بىرى ئوسمان ھاجىم (ئوسمان پىلانچى) 1890 ـ يىلى ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى ئوچار كەنتىدە بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ئۆسمۇرلۇك چاغلىرىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان . كېيىن ئۇ ئۇستازى بەكراخۇن ئۇستامدىن بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىقنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن . ياشلىق چاغلىرىدلا بۇ كەسىپتە داڭ چىقارغان . ئۇ ئاتۇشتىلا ئەمەس ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ خەلقنىڭ ھۆرمەتلىشىگە ئېرىشكەن .

1930 ـ يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ، سەمەرقەند ، ئوش ، ئەنجان قاتارلىق شەھەرلىرىدە بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇتقان .

ئوسمان ھاجىم ماھىر بىناكار ئۇستىسى بولۇپلا قالماستىن ، ئىقتىدارلىق يول ـ كۆۋرۈك مۇتەخەسسىسى . 1943 ـ يىلىدىن 1945 ـ يىلىغىچە ئۇرۇمچى ـ قەشقەر تاشيولىنىڭ مارالۇبشىدىن تاشمىلىققىچە بولغان بۆلەكنى پىلانلاپ چىققان . قەشقەردىكى ياۋاغ كۆۋرۈكى ، قىزىل دەريا كۆۋرۈكىنى لايىھىلەشكە ۋە ياساشقا يېتەكچىلىك قىلغان .

1946 ـ يىلى ھەجگە بېرىپ ، ھاجى ئەكبەر ئىسىملىك بىناكارلىق

ئۇستىسى بىلەن تونۇشۇپ قالىدۇ (ھاجى ئەكبەر قەشقەر قورغاندىن) . ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن مەدىنە شەھىرىدە ئىككى يىل بىناكارلىق ـ نەققاشچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . بۇ جەريانىدا ئوسمان ھاجىم دوگىدى ئىسىملىك بىر بايىنىڭ ئالتە قەۋەتلىك بىر داچىسىنى ياسايدۇ . داچا ئىگىسى باشقا بىرمىلەندىن بۇ داچىغا باردىغان ئىككى مېتىرلىق يول سېتىۋالىدۇ . ئەپسۇس بۇ يول بۇ ھەشەمەتلىك داچا ئۈچۈن تولىمۇ تارلىق قىلاتتى . داچا ئىگىسى بۇلارنى ئويلاپ تولىمۇ تىت ـ تىت بولىدۇ . بۇنى كۆرگەن ئوسمان ھاجىم دەرھال ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ ، پىششىق خىش بىلەن ئاستى ئىككى مېتىرلىق يولنى تۆت مېتىر ئېگىزلىككە كۆتۈرۈپ ، يول يۈزىنىمۇ تۆت مېتىر كەڭلىككە كەلتۈرىدۇ . يەر سېتىپ بەرگەن كىشى سوتقا ئەرز قىلىدۇ . سوتتا ئوسمان ھاجىم «يەر قانۇنىدا يەر سېتىۋالغۇچىنىڭ دېيىلگىنى بىلەن ھاۋا خۇدانىڭ ، ھېچكىمنىڭ شەخسىي مۈلكىگە تەۋە ئەمەس» دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن دەۋاگەر مات بولىدۇ . ئوسمان ھاجىمنىڭ بىنا بىلەن بوشلۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشى ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتى سەۋدى ئەرەبىستانغا تەسىر كۆرسىتىدۇ . ئوسمان ھاجىم 1950 ـ يىلى ئاتۇش شەھىرىنىڭ كوچا ۋە بىنا قۇرۇلۇشىنى لايىھىلىگەن . 1990 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتە ئاتۇش شەھىرىنىڭ يول لايىھىسىنى 90 ـ يىلىغا تامامەن ئۇيغۇن دەپ بەكتىكەن .

بىز بۇنىڭدىن ئوسمان ھاجىمنىڭ نەققاشچىلىق ، بىناكارلىق ، يول قۇرۇلۇش ، كۆۋرۈك لايىھىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە تەڭداشسىز قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز...

ئوسمان ھاجىم 1954 ـ يىلى بېيجىڭغا بېرىپ ، خەلق سارىيىنىڭ شىنجاڭ زالىنىڭ نەقىشچىلىكىگە قاتنىشىپ ، ماۋزېدۇڭ ، جۇ ئېنلەي قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن . يەنە قەشقەر شەھىرىدىكى بەزى مەسچىت ، خانىقالارنى ۋە ۋالىي مەھكەمىسىنىڭ خىزمەت بىناسىنى ياسىغان .

ئوسمان ھاجىم ئاتۇش شەھەر تەۋەسىدىكى يول ، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ، زاكو ، توسما قۇرۇلۇشىنىڭ كۆپ قىسمىنى لايىھىلەش ۋە ياساش ئۇچۇن پۇتۇن كۈچ قۇدرىتىنى ، ئەقىل ـ پاراسىتىنى ، قان ـ تەرىنى سەرپ قىلغانىدى . ماھىر بىناكار ، نەققاشچى ئاتاقلىق يول ، كۆۋرۈك مۇتەخەسسىسى ئوسمان ھاجىمنىڭ ئوبرازى خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ . ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەن . شۇ شاگىرتلاردىن ئابدۇسېلىم ھاجىم ، ئوغلى قادىر ئوسمان ئۇستازىنىڭ ئىزىنى بېسىپ ئۇيغۇر بىناكارچىلىق ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتىگە يېڭى ھۆسن قوشماقتا...

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر سەنئەت تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا ، سەنئىتىمىز تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان قاسىمجان قەمبىرى ، ئابلىز شاھ قاسىم ، تاجىنىسا مامۇت ، ھاجى راخمان ، رەجەب تاجى ، ئابدۇكېرىم ، قۇربان ئىبراھىم ، مەمەت ئىمىن ، ياسىن سەيدىن ، زۇنۇن سىدىق ، ئىنايەت قۇربان ، ھۆسەن پارىس ، ئابلەخ موسلىن ، ئابلىز ئاكا ، ئابلىمىت توختى ، دامۇللا مەمەت ، مىرئەخمەت سىيىت ، سىيىت ئاتۇش (مۇقامچى) ، ئابلىز توختى ، ئوسمان ئابدۇۋايىت ، رەيھان ئابلىز ، زەينىسا ئابلەت ، ھەنىپە ئىسمايىل ، نۇسرەت ، تۇنى سايىم توختى ، زەينۇللا بۇرھان ، كۇرەش رەجەپ ، مۇختەر مامۇت ، مۇختەر ئابلىز ، ئابلىكىم ئابدۇكېرىم ، ئابدۇكېرىم زەيدىن ، نۇرگۈل

ئېلى ، شۈكۈر قارىم ، يۈسۈپجان توختى ، ئىسلامجان توختى ، ئابـ دۇسەمەت ، تۇرسۇن سائادەت ، ئىبەت ئۆمەر ، ئىنايەت ، ئېزىز ، رەـ ھىمجان ...قاتارلىق سەنئەتكارلار ۋە ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئاتۇش سەنـ ئىتىگە قوشقان تۆھپىسىگە ئاپىرىن ئوقۇيمىز ، شۇنداقلا ئاتۇش مۇـ زىكا سەنئىتىگە بىر كىشىلىك تۆھپىسىنى ئاتا قىلغان سەمەت ئابدۇللا ئاكىغا رەھمەت ئېيتىمىز .

«ھۈسەينىيە مەكتىپى» ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسپىي ئالاھىدىلىكى

ئابدۇراخمان سابىت

1885 ـ يىلى قۇرۇلغان «ھۈسەينىيە مەكتىپى» ، «ھەببە زادە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» ۋە بوغالتىرلىق كەسپىي سىنىپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئەينى دەۋردىكى تەربىيىلىنىش ئوبيېكتى ، دەرسلىك ماتېرىياللىرى بىلەن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىنىڭ كەمتۈكلۈكىگە قارىماي ئۆز ـ ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش ، شەخسىيەتسىز تۆھپە قېتىش بەدىلىگە شۇ دەۋر كەسپىي ماھىرلىرى بولۇپ يېتىشىپ چىققانىدى .

1 . تۇرسۇن ئەپەندى . تۇرسۇن ئەپەندى 1902 ـ يىلى تۇركىيىگە چىقىپ «ئىستانبول دارىلمۇئەللىمىن» ، سۇلتانىم قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇپ 1909 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ 23 يىل مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن . قوشۇمچە تەنتەربىيە دەرسى بېرەتتى ۋە رۇس تىلى دەرسى بېرىپ ، ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆزلەشتۈرۈشتە ھامان يۇقىرى نەتىجىسى بىلەن ئۇلگىلىك رول ئويناغان . ئۇنىڭدىن باشقا رۇس تىلى ، ئىنگلىز تىلى ، فرانسۇز تىلىنى پىششىق بىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تەرجىمانلىق قىلىپ بېرىشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى ، ئۇ يەنە سەنئەت ئوقۇتقۇچىسى ئىدى .

2 . تەۋپىق ئەپەندى . 2 ـ قېتىملىق ماتارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ ، بىر تەرەپتىن مەكتەپ باشقۇرسا يەنە بىر

تەرەپتىن ئەدەبىيات ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، مۇزىكا ۋە تەنتەربىيە دەرسلىرىنى ئۆتكەن .

3 . **ئەخمەت كامال ئەپەندى** . ئەخمەت كامال تۈركىيىلىك ماتارىپشۇناس بولۇپ ئوقۇتقۇچىلارغا پىداگوگىكا ، مېتودىكا پەنلىرى بويىچە دەرس ئۆتكەن .

4 . **ئابابەكرى ئەپەندى** . تۈركىيىلىك ماتارىپشۇناس بولۇپ پىداگوگىكا ، مېتودىكا ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتى دەرسلىرىنى ئۆتكەن . ئۇ 1980 ـ يىللاردا تۈركىيە دۆلەتلىك ئېلىكتر ئېنېرگىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان .

5 . **ئەنۋەر ئەپەندى** . پەخرىدىن ئەپەندى ، ئابدۇغوپۇر ئەپەندى ، ئابدۇغوپۇر مەمتىلى ھاجى ئەپەندى ، ئىسمائىل مەمتاجى ، پازىل قۇربان ، ئالاۋىدىن شاۋدۇن ، ئابدۇرېھىم توختى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەسپىي ئىقتىدارىغا بىنائەن ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، تىل ـ ئەدەبىيات ھۆسنىخەت (خۇشخەت) دەرسلىرىنى ئۆتكەن .

6 . **شاۋۇدۇن ئەزىزى** . قۇربان مەتتۇردى ، ئىبراھىم سەئىدى ، ئابلىمىت سادىق ، ناسىر خېلىل ، ئابدۇرېھىم شىرىپ ، ئابدۇرېھىم ھەلمىدىن قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ماتېماتىكا (ئالگېبرا ، گېئومېترىيە ، بىرزانسكى) دەرسلىرىدىن بىلىم بەرگەن .

7 . **ئابلىمىت ئىمىنھاجى** . يۇسۇپجان يۇسۇپ قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي پەن بويىچە دەرس بېرەتتى . ئۇلار بىر قەدەر كەسىپىي ماھارەتكە ئىگە بولۇپ ، قايسى خىل پەننىڭ ئوتۇلۇش ئېھتىياجى كۆچەيسە ، شۇ خىل دەرسنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ يۇقىرى سۇپەتلىك نەتىجىنى بىلەن چوڭقۇر ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى .

8 . **راھىلە موللا ئاچام** (راھىلە خانىم) . 1860 ـ يىلى

مەرىپەتپەرۋەر مۇھەممەت سۇلتان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ ، 32 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . ئۇ ھۇسەينىيە مەكتىپىدە قىز ئوقۇغۇچىلارغا ئەرەب تىلى ، پارس تىلى ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتتىن دەرس ئۆتكەن ، تەسىرى ئىنتايىن يۇقىرى مۇئەللىم ئىدى . ئۇ يەنە ، تارىخ ، جۇغراپىيىدىن دەرس ئۆتكەن .

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ يېرىم ئەسىردىن كېيىنكى ئوقۇتقۇچىلىرى . «ھۇسەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلۇپ يېرىم ئەسىردىن كېيىن بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق ئوقۇتقۇچىلار يېتىشىپ چىقتى . تۆۋەندە مەن ئۇلارنى ئەسلەپ ئۆتىمەن . ئۇلار :

ئابلەت مۇسا ، ئابلىز ئىمىن ، تويچى مۇھەممەت (ئۆزبېك) ئابدۇقادىر ئەزىزى ، سەدىردىن ئىدرىس ، مەريەم سادىق ، ئايشەمگۈل ئوبۇلھەسەن ، پاتىم رەھىم ، ئەرەمگۈل مەمىتاجى ، رابىيە سۇلتان ، ئىمىنجان تۇرسۇن ، تۇردى ئابلا ، ئابلىز تىلىۋالدى ، ھەببىللا قۇربان ، ئابلەي زەيدىنلەر .

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» نى پۈتتۈرۈپ باشقا جايلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانلاردىن :

ھەببىللا زەيدىن ، سابىت سادىق ، مەھەممەت شىرىپ ، ھەسەن سابىت ، مۇسا روزى ، ئابلىز جۇمە ، مەيدىن ئابلا ، ئابلىكىم زەيدىن ، ھۇسەن ئىمىن ، زەيدىن ئابلا ، مۇھەممەت ئامان ، ئابلەت مۇھەممەت ، ئىسمايىل زوردىن ، ئابدۇراخمان سابىت ، غوپۇر سىيىت ، سەلەي كېچىك ، ئابدۇقادىر تۇرسۇن ، سىدىق تۇردى ، مەيدىن مىرخىلىل ، ئوبۇلقاسىم ئابلىمىت ، كېرىم يۈسۈپ ، ئىمام مۇھەممەت ، زەينەپ ئىسمايىل ، مەريەم ھېيىت ، مەريەم سىدىق ، نۇرۇنىسا ئۇل بۇرھان ، سىيىتنىسا ئىمىن ، سوپۇرا ئالاۋدىن ، ئايشەم شىرىپ قاتارلىقلار .

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە تەنتەربىيىسىنى تارقاتقۇچى ئاكا ـ ئۇكا مۇساباي ①لار

شىرىپ خۇشتار

19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى تەكرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبـ
ـنىڭ ھەممىلا يېرىدە جاھالەت ھۆكۈم سۈرمەتتى ، بولۇپمۇ قەشقەردەك
مۇھىم مەرىپەت مەركىزىدە ئەينى زاماندا ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد
قەشقىرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك زاتلارنى يېتىشتۈرگەن مەشھۇر
بىلىم يۇرتلىرىدىن «ساچىيە» ② ۋە كېيىنچە نۇرغۇنلىغان ئالىملىرى
بىلەن داڭقى چىققان «مەسئۇدىيە» ③ نىڭ مەرىپەت مۇنارلىرى يېقـ
ـلىپ چۈشۈپ ، ئىلىم ـ مەرىپەت شامالللىرى ئاللىقاچان ئۆچۈپ ، پۈتۈن
تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە ھالىدىن كەتكەنىدى . دەل شۇ چاغدا
ياۋروپا ئەللىرىدە سانائەت ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىپ ، يېڭى مائارىپ ،
يېڭى تېخنىكا كەشپىياتلىرى ياراتقان ماتورلۇق ماشىنا ، پاراخوت ،

---

① تەلئەت ئەپەندى بىلەن بولغان سۆھبەتتە ئۇ ، بىز ئۇيغۇر ، بۇرۇن رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن «مۇساباي» دېگەن ئىسىمنىڭ كەينىگە «يوۋ» قويۇلۇپ ئادەتلىنىپ قالغان ، شۇڭا ھېنىڭ تەكلىپىم ئۇيغۇر تىلى بويىچە «يوۋ» نى ئېلىۋېتىپ «مۇساباي» دەپلا ئاتىساق دېگەنىدى . مەزكۇر ماقالىدە مەن مۇشۇ تەكلىپ بويىچە ئىش كۆردۇم .

② قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار دەۋرى (870 ـــ 1211) دېكى ئىسلام مائارىپىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى .

③ «مەسئۇدىيە» چاغتاي (1170 ـــ 1242) ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ، مائارىپچى ، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسى مەسئۇد بەگ (ئۇيغۇر) 1260 ـ يىلى بىنا قىلغان مەكتەپ بولۇپ ، شۇ زاتنىڭ نامىغا قويۇلغان .

ئايروپىلان ، تۆمۇر يوللار ھەمدە تۇرلۇك زاۋۇت ـ فابرىكىلار تېخىچىلا غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان غاپىللار دۇنياسىنى ھەيران قالدۇرۇپ ، تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇيقۇسىغىمۇ تەسىر كۆرسەتمەي قالمـ دى . بۇنى كېيىنكى چاغلاردا تارىم ۋادىسىدا پەيدا بولغان تۆۋەندىكى ناخشىدىن بىلىۋالالايمىز .

قوپ ئىي ئاداش تۇر ،
ئەتراپىڭغا باق .
باق نە كۆرەرسەن ،
ئويلىغىن ئۇزاق ؛
يەردە ، ھاۋادا
سۇدا كېلۇرلار ،
ياۋروپالىقلاردىن ـ
ئال ئەمدى ساۋاق ...

بۇ ئۇلۇغ خىتابنىڭ ئىلھامى بىلەن ياۋروپادىكى مۆجىزىلەرنى ئالدى بىلەن سەزگەن ھەمدە يېڭى ماتارىپ ئۆگىنىشىنى ئالدىن تەـ شەببۇس قىلىپ ، چەت ئەللەرگە بېرىپ رېئاللىقنى بىۋاسىتە كۆزىتىپ قايىل بولغان كىشىلەر مۇساھاجى (مۇسابايوۋ) ، تاش ئاخۇنۇم ۋە باھاـ ۋۇدۇن مۇساھاجى قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر زاتلاردۇر . بۇلارنىڭ بەزىلىرى پېتېربورگ ، فىنلاندىيىگىچە ، بەزىلىرى گېرمانىيىگىچە ، يەنە بەزـ لىرى كىچىك ئاسىيا ۋە ئەرەب ئەللىرىگىچە بېرىپ سانائەت دۇنياسـ نىڭ تەرەققىياتى ۋە يېڭى ماتارىپنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ ، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن يېڭى ماتارىپ

قۇرۇشقا كىرىشكەنىدى .

شىنجاڭدا (ئېكىساقتا) تەسىس قىلىنغان يېڭى ماتارىپىنىڭ ئاساسچىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك پەزىلىتىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىش ، ئۇلارنىڭ شانلىق ئىشلىرىغا تارىخ بېتىدىن ئورۇن بېرىش ، ئۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش ھەر بىر مەرىپەتپەرۋەر زامانداشلىرىمىزنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى .

ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ تۇنجى تۆھپىكارلىرى ۋە شىنجاڭ يېقىنقى زامان تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ تارقاتقۇچىلىرى بولغان ھۈسەنباي ، باھاۋۇدۇنباي ۋە ئۇلارنىڭ دادىسى مۇساھاجى (مۇسابايۇۋ) لار چوڭ دادىسى ئابدۇرۇسۇل ئاخۇننىڭ ماتارىپىنى قوللاش پەزىلىتىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلغان . ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن ئەينى زاماندا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئانا مەكتىپىگە ئىزچىل ماددىي ياردەم بېرىپ ، جامائەتچىلىكىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى . ئۇغلى مۇسابايمۇ ئوخشاشلا شۇ مەدرىسىنى تۈگەتكەن① ۋە 19 ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆپ مىقدارداپۇل چىقىرىپ ، خانلىق مەدرىسىنى بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرۇپ ، قەشقەر ئاھالىسى ئارىسىدا زور ئىززەت ــ ئابرۇي قازانغان . ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مۇھىم بىر ۋەسىقىسىدە : «بايلىقنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئۆشرە ــ زاكاتنى مەكتەپ ۋە مەدرىسىگە تەسىرۇپ قىلىش زۆرۈر» دەپ

---

① مۇسابايۇۋ (مۇساھاجىم) خانلىق مەدرىسىنى تۈگەتكەن ، كۆپ ئىلىم تەھسىل قىلغان كىتابخان ، تەقۋادار كىشى بولغان . ئۇنىڭ قەشقەر زەرگەرلىك كوچىسىدىكى قورۇسىدا 3000 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب تىزىلغان مەخسۇس كىتابخانىسى بولغان ، ئۇ سېخىيلىق جەھەتتە جامائەتكە تونۇلغان ئىلىم سۆيەر كىشى ئىدى .

قەتئىي تەكىتلەپ ، بۇ ساھەدە ئۆزى ئەملي ھەرىكىتى بىلەن ئۆرنەك بولغانلىقى ئېيتىلغان ، ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەرھۇم پەتپەرۋەر ئوغۇللىرى ھۈسەنباي ھاجى (1844 ـــ 1926) ۋە باھاۋۇدۇنباي (1851 ـــ 1928) ئاتىسى مۇساھاجىمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مەكتەپ ماتارىپىغا ئىزچىل تۆھپە قوشۇشتا تېخىمۇ زور پىداكارلىق كۆرسەتكەن . بۇ تۆھپىكارلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئەينى زاماندا ، تارىم ۋادىسىنى جاھالەتنىڭ قاپقارا پەردىسى قاپلاپ تۇرغان ، شۇنداقلا ئەڭ جاھىل ۋە مۇتەئەسسىپ كۆچلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلدى ؛ فېئودال قارا كۈچلەر ۋە ئىستىبدات ھاكىمىيەتنىڭ ھەرخىل بېسىم ـ توسالغۇلىرىغا قارىماي ، دادىل ھەرىكەت ئېلىپ بارغان بۇ مەرىپەتپەرۋەر ھەم تەرەققىيپەرۋەر ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ قەلبىدە ۋەتەن ، مىللەت ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋىجدان ئوتى نەقەدەر يالقۇنجىغان ـ ھە !

19 ـ ئەسىر ، دۇنيا يېڭى مەدەنىيەتكە يۈزلەنگەن ئەسىر بولدى . ئاشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ، شىنجاڭدىكى تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەر شىنجاڭنىڭ سودا تىجارىتىنى خەلقئاراغا كېڭەيتىپ ، ئالدى بىلەن تاشكەنت ، ئالمۇتا ، ئەنجان ، پىرژىۋالسكى ، زەيسان ، موسكۋا ، قازان قاتارلىق 16 ئورۇنغا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن سۈييۇەن ، باۋتۇ ، تيەنجىن ۋە باشقا سودا مەركىزى شەھەرلىرىگە ؛ قوشنا دۆلەتلەردىن ھىندىستان ، پاكىستان شۇنداقلا ئىستانبول ۋە ئەنقەرەگىچە كېڭەيتىپ ، ئۇ جايلاردا سودا سارايلىرى قۇردى ھەمدە تەدرىجىي سودا دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ ، فىنلاندىيە ، گېرمانىيە ، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق رايونلار ۋە دۆلەتلەر بىلەن سودا قىلىشقا باشلىدى .

سودا ـ سانائەتنىڭ خەلقئاراغا كېڭىيىشى ھەم كاپىتالنىڭ كۆ-

پىيىشكە ئەگىشىپ ، ياۋروپا ئوتتۇرا شەرقىنىڭ كۆپلىگەن بازارلىرىدا شىنجاڭنىڭ يەرلىك مالىرى ياۋروپا ـ ئوتتۇرا شەرق مالىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلدى . «سودا ئارقىلىق مەدەنىيەت ئالمىشىش» ئىشى دەسـ لەپكى قەدەمدە تەسىر كۆرسەتتى ۋە بۇ تەسىر ئاشۇ دۆلەت ۋە رايونلاردا تىجارەت قىلغۇچى ئىلغار سودىگەرلەر ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى .

بولۇپمۇ ، چېخىسلوۋاكىيىلىك مەشھۇر ئوقۇتقۇچى يان . ئامۇس . كومىينىسكى (1592 ـــ 1670) ئىجاد قىلغان يېڭى مائارىپ «ئۇسۇلى جەدىد» نىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى يۇرتىمىزغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتتى . يېڭىلىققا ئىنتىلىش بىخلىرى كۈنسايىن ئۆسۈپ يېتىلمەكتە ئىدى .

چەت ئەللەرنىڭ يېڭى مائارىپىدىن تەسىرلەنگەن باھاۋۇددۇنباي ئۆز ئاكىسى ھۈسەنبايىنى يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە كۆندۈردى . نەتىجىدە ، ئۇلار شەخسىي دارامىتىدىن ئىقتىساد ئاجرىتىپ ئۆز يۇرتى ئېكىساقتا 1885 ـ يىلى يېڭىچە مەكتەپ بىناسى سالدۇردى .

باھاۋۇددۇنبايىنىڭ يېڭى مائارىپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېـ لىپ بارغان ئەمەلىي ئىش ـ ھەرىكىتى توغرىسىدا «ئىلى دەرياسى» نىڭ 1985 ـ يىلى 4 ـ سانىدىكى «ئىلى يېقىنقى زامان پەنىي مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» دېگەن ماقالىدە : «يەركەنتىكى تاتار پەنىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن تەرەققىيپەرۋەر زات باھاۋۇددۇن مۇساباي ، 1870 ـ يىلى ئىلىدىكى نوپۇزلۇق ئۆلىما ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ قولـ لىشى ئارقىسىدا بەيتۇللا مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ھېساب ، ئانا تىل ، ئەدەبىيات ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، تەنتەربىيە ، رەسىم ، شېئىر قاتارلىق دەرسلەرنىڭ قوشۇمچە ئۆتۈلۈشىگە تۇرتكە بولغان ...

شۇنداقلا تۆت سىنىپلىق يېڭىچە دەرس ئۆتۈلىدىغان مەكتەپ تەسىس قىلغان ...» دەپ ئەسلەپ ئۆتۈلگەن . يەنە بىر مەلۇماتتا ، شۇ يىلى (1870 ـ يىل) باۋۇدۇنباي قەشقەرگە كېلىپ خانلىق مەدرىسىدە قو- شۇمچە ئۆتۈلۈۋاتقان تارىخ ، جۇغراپىيە ، تىل قاتارلىق دەرسلەرگە ئە- دەبىيات ، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەرنى قوشۇپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان دېيىلىدۇ .

ئەينى ۋاقىتتا ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە پەننىي دەرسلەرنىڭ ئوقۇلۇشىغا مۇتەئەسسىپ كۆچلەر توسقۇنلۇق قىلىدۇ . بۇ چاغدا ، با- ھاۋۇدۇنباي ئاكىسى ھۈسەنباي بىلەن مەسلىھەت قىلىپ ، پەننىي مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئېكىساققا يۆتكەيدۇ . بۇ 1872 ـ يىلى بولۇپ ، ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى تارىخىدا ئۆز دەۋرىگە لايىق تۇنجى زاما- نىۋى بىنا قىلىنغان (1885 ـ يىلى) ئېكىساق پەننىي مەكتەپنىڭ ئا- ساسى بولىدۇ . بۇ مەكتەپكە ئەينى يىلدا «ھۈسەينىيە» مەكتىپى دې- گەن نام بېرىلىدۇ . مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن بىر قەدەر ياخشى ئوقۇغان ئوقۇغۇچىدىن ئەللىكتىن ئوشۇق كىشىنى رۇسىيە ، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا (بىلىم ئاشۇرۇشقا) چىقىرىدۇ . ئۇلار يەنە چەت ئەلدىن ئوقۇتقۇچىمۇ تەكلىپ قىلىدۇ . مەسىلەن ، تۈركىيىدىن ئاتاتۈركىنىڭ ئەپەندى ، ئەخمەت كامال ، ئابدۇراخمان ئەپەندى ، مۇكەررەم قارى قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ ئوقۇتۇش سۇپىتىنى يۇ- قىرى كۆتۈرىدۇ .

«ھۈسەينىيە» مەكتىپى يېڭىچە لايىھىلىنىپ سېلىنغان بولۇپ ، ئۇ دەسلەپتە ئۈچ سىنىپلىق بولغان . سىنىپلىرى كەڭ ، دېرىزىلىك ، دوسكا ، پارتا قاتارلىق سىنىپ جاھازىلىرى مۇكەممەل ، سىنىپلارنىڭ ئىچى ـ تېشى ئاقارتىلغان ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىشخانا ئۆيى ، ئوقۇ-

غۇچىلار ئۇچۇن ياتاق ، ھاممام (تاش مۇنچا) قاتارلىق بىر يۇرۇش ئىمارەتتىن تەركىب تاپقان . مەكتەپ ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئىسمىغا لايىق يېڭى مەكتەپلىك قىياپىتى نامايان بولۇپ تۇرغانىدى . كېيىنچە ، «ھۇسەينىيە» مەكتىپىدە بالىلار قونۇپ ئوقۇيدىغان بولدى . بۇ چاغدا ، قونۇپ ئوقۇيدىغانلارنى «لەيلى» ، كېلىپ ـ كېتىپ ئو-قۇيدىغانلارنى «ناھارى» دەپ ئاتىغان («لەيلى» كېچىلىك ، «ناھارى» كۈندۈز دېگەن مەنىدە) .

دەسلەپتە ئوقۇتقۇچىلار بەش نەپەر بولۇپ ، ئۇلار كېرىمخان (مۇدىر) ، چوڭ غوجىكام سۇلتان مەخمۇت ، ئىدرىس ھاجى ، راھىلە بۇۋى موللاچام (ئايال مۇئەللىملەر ئۇ چاغدا «موللاچام» دەپ ئاتىلاتتى) قاتارلىقلار ئىدى . بۇ چاغدا مەكتەپتە 105 نەپەر ئوقۇغۇچى بولۇپ ئو-لاردىن 25 ى قىز ئىدى . دەرسلەر ئەدەبىيات ، ئەرەب ، پارس تىلى ، جۇغراپىيە ، تارىخ ، ئىلمىي ھال ، ئىلمىي تەجۋىد ، تەنتەربىيە قاتار-لىق دەرسلەردىن ئىبارەت ئىدى .

دەرس جەدۋىلى بويىچە بىر كۈندە تۆت سائەتلىك دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان . ھەر ھەپتىدە مەكتەپ مۇدىرى بىر قېتىم پۈ-تۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق دەرسى لېكسىيىسى بېرىش مۇنتىزم تۈزۈم بولۇپ قالغان . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەشغۇلات ۋاقتى ئالتە سائەت ، ئو-قۇغۇچىلارنىڭ بەش سائەت قىلىپ بەلگىلەنگەن . بۇنىڭدىن باشقا ھەر كۈنى بىر ئوقۇتقۇچى نۆۋەتچى (دىجورنى) بولۇش ، سىنىپ مەسئۇلى قويۇش ، نۆۋەتچى مۇئەللىملەر خاتىرە تۇتۇش ۋە ئەھۋالدىن دوكلات قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان .

«ھۇسەينىيە» مەكتىپىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىن باشلاپ ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان . ئىمتىھان نەتىجىلىرى تۆت دەرىجىگە

ئايرىلغان . مەسىلەن ، ئەلىيولئەلا (1 ـ دەرىجىلىك) ، ئەلا (2 ـ دەرىجىلىك) ، ئەۋسەت (ئوتتۇرا دەرىجىلىكلەر) ، ئەدنا (ئۆتەلمەي قالغان ئىئوتلار) دەپ ئايرىلغان .

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا پۈتۈن كەنت ئاھالىلىرى قاتناشقان ھالدا قىزغىن ، داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ مەكتەپ مارشلىرىنى جاراڭلىتىپ كۆرەك قىلىنغان . ئوقۇش تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار تۆت دەرىجە بويىچە مۇكاپات بىلەن تەقدىرلەنگەن . مەسىلەن ، 1 ـ دەرىجىلىككە «تەھسىنامە» ، 2 ـ دەرىجىلىككە «ئاپىرىنىنامە» ، 3 ـ دەرىجىلىككە «تەقدىرنامە» ، 4 ـ دەرىجىلىككە «شاھادەتنامە» تارقىتىلىپ بېرىلگەن .

ئوقۇتقۇچىلار جامائەت ئىچىدە يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ ، ئەر ئوقۇتقۇچىلار «ئەپەندىم» ، ئايال ئوقۇتقۇچىلار «موللاچام» دەپ ئاتالغان . ئوقۇتقۇچىلار تەمىناتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئاشۇ ھۆرمەتنى كۆچەيتىپ بەرگەن . مەسىلەن ، 1 ـ دەرىجىلىك مۇئەللىمگە 400 چارەك (بىر چارىكى ھازىرقى 20 جىڭ ھېسابىدا) ئاشلىق ، 2 ـ دەرىجىلىككە 300 چارەك ، 3 ـ دەرىجىلىككە 200 چارەك ئاشلىق بېرىلەتتى (بۇ ئاشلىق ماۋاش يىللىقىنى ئاساس قىلغان) . مۇئەللىملەرنىڭ مۇشۇ تەمىناتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار بېرەتتى ، قالغان قىسمى ئۆشرە ـ زاكات كىرىمىدىن چىقىرىلاتتى . بۇنىڭ سىرتىدا ، كەمبەغەل ۋە يېتىم ئۆسمۈرلەر ئۈچۈن «خانەندىلىك» (ئوقۇش ياردەم پۇلى) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىكەن . ئۇلارنى كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلەش ، تاماق راسخوتى ئۈچۈن 1 ـ دەرىجىلىكلەرگە 15 چارەك ئاشلىق ، 2 ـ دەرىجىلىككە 12 چارەك ئاشلىق ، 3 ـ دەرىجىلىككە سەككىز چارەك ئاشلىق بېرىلگەن . مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق

كېلىشىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن (ئەلنى خاتىرجەم قىلىش مەقسەت قىلىنغان) جامائەتنىڭ چارۋىلىرىنى توپلاپ باقىدىغان مەخسۇس «پادىچى» ئورۇنلاشتۇرۇلغان . بۇنىڭ بىلەن پادىغا قاراش سەۋەبى بىلەن مەكتەپكە كەلمەسلىك تۈگىگەن .

1895 ـ يىلى مۇساباي ھاجى ۋاپات بولۇش ئالدىدا ، ئوغۇللىرى ھۈسەنباي ، باھاۋۇددۇنبايغا مەكتەپ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ، سىنىپ سانىنى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى تاپىلايدۇ . ئاتىسىنىڭ بۇ ۋەسىيىتى ھۈسەنباي ۋە باھاۋۇددۇنبايلارنىڭ بۇ ھەقتىكى پىلانلىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، ئۇلار 1896 ـ يىلى «ھۈسەينىيە» مەكتىپىنىڭ چوڭ قۇرۇلۇشىنى باشلىۋېتىدۇ . نەتىجىدە 1898 ـ يىلى يېڭى مەكتەپ بىناسى ئېكىساقتا قەد كۆتۈرىدۇ .

بۇ مەكتەپ كارىدورلۇق ، كۆركەم سېلىنغان بولۇپ ، سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسىدىن باشقا يەنە 32 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى (ھۈجرا) ، ھۈجرىلارنىڭ شىمال تەرىپىدە بونجا تېرەك ، بوستانلىق ، گۈللۈك ، نەقىشلەنگەن پېشايۋانلىق مەسچىت ؛ بىنا تۈركۈمى ئوتتۇرىسىدا ۋادەكلىك زال ، ئىككى ئېغىزلىق ئاشخانا ، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس مۇلازىمەت دۇكان ئۆي ، بەش مو دائىرىسىدە مېۋىلىك باغ ، بەش مو چوڭلۇقتا تەنتەربىيە مەيدانى ، ھاممام ، مەكتەپ ئىچىدە چوڭ ئېرىق ، ئېرىق ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخلەر قويۇلغان ؛ مەكتەپنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا تىياتىر زالى ياسالغان . بۇ مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن چەت ئەلگە ئوقۇشقا چىققانلار يېتىپ كېلەلمەيدۇ . شۇڭا باھاۋۇددۇن مۇساباي تۇركىيىدىن مۇئەللىم تەكلىپ قىلىدۇ .

1907 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ مەكتەپ «ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» بولۇپ قۇرۇلۇپ ، ئاتۇش ، ئۇستۇن ئاتۇشتىكى يەتتە كەنت ،

قەشقەر ۋە خوتەندىن بولۇپ 40 نەپەر ئۇقۇغۇچى قوبۇل قىلىندۇ . شۇ چاغدىكى «ھەببە زادە دارىلمۇئەللىمىن» نىڭ ئاتاقلىق ئۇقۇتقۇچىلىرى ھېلىم ئەپەندى ، سۈپى ئەپەندى ، تۇردى ئەپەندى ، ئابلىز ئەپەندى ، ھاجى ئەپەندى ، شەمشىدىن ئەپەندى ، ئابدۇرېھىم شاۋكەت ئەپەندى ، ماھىرا خەلپەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان . ئۇقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ تۈرى : شېئىرىيە ، ئىملا ، ھۆسنىخەت ، ئەدەبىيات ، ھەندەسە (ئالگىبرا) ، پارائىز ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، ئىلمىي ھال ، تەنتەربىيە ، غەزەل ... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، بىر يۈرۈش مەشغۇلىيەت تۈزۈمى بولۇش بىلەن تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ جانلىنىپ كېتىدۇ .

ئۇقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر ـ قەلەم ، كىيىم ـ كېچەك ۋە تامىقى ھەقسىز بېرىلىدۇ . مەكتەپ شتاتىدىكى ئۇقۇتقۇچىلاردىن باشقا ئىككى ئاشپەز ، ئىككى جارۇپكەش (قارا خىزمەتچى) بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تەمىناتىمۇ دەرىجىگە بۆلۈپ بېرىلگەن . ئۇقۇغۇچىلار ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم مۇنچىغا چۈشۈش تۈزۈم قىلىپ بېكىتىلگەنىكەن .

«ھەببە زادە دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارارى 1909 ـ يىلى داغدۇغىلىق ئۇقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ، 40 نەپەر ئۇقۇغۇچىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىغا ئەۋەتىدۇ . گۈچۈگىغا شاۋدۇن قارى ، قۇتۇبىغا ساۋۇت ئەپەندى ، كۇچاغا روزى ئەپەندى ، خوتەنگە ماھىرا خەلپەت ، توققۇزاقتا ئابدۇللا روزى ، قاغىلىققا ئابلىز ئەپەندى ، قەشقەرگە ئابدۇرېھىم شاۋكەت ئەپەندى ئەۋەتىلىدۇ . ئاتۇشنىڭ ئۆزىدە بەيسالقا كەنجى ئەپەندى ، ئوچاغا تۇردى ئەپەندى ، مەمەت نامتاجىلار ، قايراقتا ھېلىم ئەپەندى بىلەن سۈپى ئەپەندى ، تاقۇتقا ئىمىن ئەپەندى ؛ ئىكىساقتا ھاجى ئەپەندى بىلەن ئىزىز ئەپەندى

تەقسىم قىلىندۇ . ئۇلار يېڭى ماتارىپ ئۇرۇقىنى جۇڭغار ۋە تارىم ۋا-دىسىغا چاچىدۇ ۋە يېڭى ماتارىپنىك كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشىدۇ . دېمەك ، 1910 ـ يىللىرىنىك ئالدى ـ كەينىدە يالغۇز ئېكسانتىلا سەككىز سىنىپلىق بىر چوڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ، بىر دارىلمۇئەللىمىن (ئوتتۇرا تېخنىكوم) مەكتىپى مەرپەت مەشئىلى بولۇپ نۇر چاچىدۇ .

1910 ـ يىلىدىن باشلاپ «مەكتىپى مۇسەينىيە» گە تۇركىيىدىكى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن تۇرسۇن ئەپەندى مۇدىر بولىدۇ . ئۇ ، «مۇسەينىيە» مەكتىپىدە 1910 ـ يىلىدىن 1933 ـ يىلىغىچە جەمئىي 23 يىل مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ . تۇرسۇن ئەپەندىنىك يېڭى ماتارىپقا ئۇل سېلىش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ناھايىتى زور . تۇرسۇن ئەپەندى ئەسلىدە شىنجاڭلىق ياش بولۇپ ، ئۇ تۇركىيىگە ئوقۇشقا چىقىپ قىسقا مۇددەتلىك كۇرستا ۋە «سۇلتانەم» ناملىق يۇ-قىرى دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان . ئۇ شىنجاڭغا كەلگەن-دىن كېيىن نەچچە مىڭ ياشىنىك قەلبىنى بىلىم بىلەن يورۇتتى .

تۇرسۇن ئەپەندىنىك يەنە بىر تۆھپىسى ، يېڭى زامان تەنتەربىيە ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇشتا بولدى . ئېكسانى ماتارىپىدىكى تەنتەربىيە ئېكسانقا قۇرۇلغان تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇ-غۇچىلارنىك كۇندىلىك مەدەنىي تۇرمۇشىغا ئايلىنىپ ، تەنتەربىيە مەدەنىي تۇرمۇشنى جانلاندۇرۇشنىك ئاساسى قىلىنغان . ئاشۇ يىللاردا ، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى كەڭ خەلق ئاممىسى قىزىقىپ كۆرىدىغان ئاممىۋى پائالىيەتكە ئايلىنىپ ، مەكتەپ بالىلارنىك تەنتەربىيە مۇسا-بىقىلىرىنى ئۇيۇشتۇرغاندا ئۇلار يىراق ـ يېقىن دېمەي كېلىپ كۆرۈ-شەتتى . دېمەك ، ئېكسانى ماتارىپىنىك يولغا قويغان تەنتەربىيىسى

مەكتەپنىڭ نام ـ شەرىپى ۋە داغدۇغىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن ، مەكتەپمۇ تەنتەربىيە ماھىرلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . 1898 ـ يىلى سىلىنغان «ھۈسەينىيە» مەكتىپىنىڭ تىياتىر زالىدا دەسلەپ تەنتەربىيىنىڭ ھەرخىل مەشىقلىرى رول قىلىپ ئورۇندالغان . بولۇپمۇ مارش ، قول قايرىش ، چېلىشىش ۋە باشقىلار نومۇر قىلىپ كۆرسىتىلگەن . شۇ ئاساستا ئاستا ـ ئاستا تىياتىرچىلىق يولغا قويۇلغان .

مەكتەپنىڭ دەرس جەدۋىلى

سائەتلەر / كۈنلەر	1 ـ سائەت	2 ـ سائەت	3 ـ سائەت	4 ـ سائەت
ھەپتە بېشى	شىپاھىيە ①	ئىملا	غەزەل	ھېساب
يەكشەنبە	ئەرەب تىلى	تارىخ	جۇغراپىيە	تەجۋىدە ②
دۈشەنبە	رۇس تىلى	ھېساب	گەزمە ③	رەسىم
سەيشەنبە	تەجۋىدە	شىپاھىيە	جۇغراپىيە	
چارشەنبە	ئەرەب تىلى	ئىملا	رۇس تىلى	تارىخ
پەيشەنبە	پۈتۈن كۈن قۇرئان ئوقۇش			
جۈمە	دەم ئېلىش			

ئېكسىساقتا يېڭى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى بولۇپمۇ تۈركىيەدىكى مەكتەپلەردىن تارقالغان يېقىنقى زامان تەنتەربىيە تۈرلىرى مەسىلەن ، ۋالبول ، ۋاسكېتبول ، پۈتبول ئاسانلا قوبۇل قىلىندى . بۇلارنىڭ ئىچىدە پۈتبول ئالاھىدە ئورۇندا

---

① شىپاھىيە ـــ ساقلىقنى ساقلاش ، تەبىبىي ئىلىم .

② تەجۋىدە ـــ قۇرئان ئوقۇش قائىدىسى (ئەرەب تىلى قائىدىسى) .

③ گەزمە ـــ تەنتەربىيە .

تۇرىدۇ . ئېكىساق مەكتىپىدە يېڭىچە تەنتەربىيە تۇرلىرىنى ئاسانلا قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈشىدە مۇنداق ئاساسلار بار ئىدى . ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە يەنى چېلىشىش ، ئوغلاق تارتىش ، ئىلەڭگۈچ ، سارغايدى ، ئارقان تارتىش ، ئاقسۆڭەك ، تاغقا چىقىش ، توپ ئويناش يەنى (ئۇيغۇر بالىلىرى كىچىك پاختا يىپتا توپ ياساپ ئويناپدۇ ، ئوغۇللار قوي ، ئۆچكە تېرىسىگە ياكى كونا ئاقتۇماقلارنىڭ ئىچىگە پاختا ياكى سامان تىقىپ توپ قىلىپ ئويناپ كۆڭكەن) بۇ خىل تەنھەرىكەت تۇرلىرىنى يولغا قويۇش بىلەن بالىلار-نىڭ كىچىكىدىن چېنىقىش ، ساغلام ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىنغان . شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى ھېيت ـ ئايەم ، خاتىرە كۈنلىرى ، تويلار ، ھوسۇل بايرىمى ۋە نوروز كۈنلىرى يۇقىرىدىكى تۇرلەر بويىچە مۇسابىقىلەر ئېلىپ بارىدۇ . بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ساقلاپ ، قەدىرلەپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى زامانىۋى تەنتەربىيىگە ھەقىقەتەن قىزىقىدۇ ۋە ئۇنى تېز ئۆزلەشتۈرىدۇ . مەكتەپمۇ تەنتەربىيە تۇرلىرىنى يولغا قويغاندا ، ۋاللەي (تىكتاك) ئويناش ، ئېگىزگە سەكرەش ، سېرىلىپ ئويناش ، دەرەخقە چىقىش ، سۇ ئۈزۈش قاتارلىق بالىلارغا ئادەت بولۇپ كېلىـ ۋاتقان تەنتەربىيە تۇرلىرىدىن باشلايدۇ . ياۋروپا ، ئوتتۇرا شەرق سو-ۋىسى بىلەن شۇغۇللانغان ، ھەج تاۋاپ ئۇچۇن چەت ئەللەرنىڭ كۆپـ لىگەن چوڭ شەھەرلىرىنى زىيارەت قىلغان ، شۇنداقلا رۇسىيە ۋە تۇركىيىگە ئوقۇشقا بارغان ئىلغارلار چەت ئەللەردە ئويىنالغان تەنھەرـ كەت تۇرلىرىدىن ۋالىبول ، ۋاسكېتبوللارنى كۆرۈپ ، يېڭىلىق ، دەپ بىلىدۇ . ئەمما ، پۈتبولنى كۆرگەندە ، يەل بېرىلگەن توپتىن ھەيرانـ لىق ھېس قىلىسمۇ لېكىن ئويناش ئۇسۇلىغا زادىلا ھەيران بولمايدۇ . چۈنكى ئۇيغۇر ياشلىرى كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن قوي ، ئوغلاق

تېرىلىرىدىن توپ ياساپ ، كېسەكلەردىن قەلئە ياساپ ، پۈت توپى ئويناشنى ئادەت قىلغان ، شۇڭا ئۇيغۇرلاردىن مەيلى سودىگەر بولسۇن ، مەيلى ئوقۇغۇچىلار بولسۇن چەت ئەللەردە بولغان مەزگىلدە ، پۈت توپ ئويناشقا بىمالال قاتنىشىدۇ ھەمدە چەت ئەلنىڭ پۈت توپ ئويـ نىشىدىكى يېڭىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىدۇ .

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدىن ئىبراھىم نىياز 1983 ـ يىلى بۇ ھەقتە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە : «ئېكىساقتا ، پۈتبول 1870 ـ يىللاردا باشلىنىپ ، 1890 ـ يىلىغا كەلگەندە ئومۇملىشىپ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان ، بۇلار دەسلەپتە پۈتبولنى تۆت كىشىدىن ، كېيىنچە بەش كىشىدىن بولۇپ ئويىنىغان . 1922 ـ يىلىغا كەلگەندە ھازىرقىدەك ئون بىر كىشىدىن بولۇپ ئويىنىغان» دەپ يازىدۇ .

ئېنىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئېكىساقتا پۈتبول ئويىنىغۇـ چىلار ئەزەلدىن يۈمشاق تېرىلەردىن ياسالغان توپ ئىچىگە پۈۋلەش ئارقىلىق يەل تولدۇرۇپ ياكى تېرە ئىچىگە پاختا ، لاتا ، سامان تىقىپ يالىڭاياق ئويناپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، كېيىنكى ۋاقىتتا تۈركىيىدىن كەلتۈرۈلگەن قاتتىق يەل بېرىلگەن ۋە چەمدىن ياسالغان توپلارغا يالاڭ پۈت چىداشلىق بېرەلمەيدۇ ، نەتىجىدە ئۇلار كالاچ كىيىپ ئويناىدىغان ، ھاللىقلار كارۋان چورۇقى بىلەن ئويناىدىغان بولىدۇ .

چەت ئەللەرنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت كۆپ ئىلـ گىرىلەشلىرىنى كۆرگەن باھاۋۇددۇنباي چەت ئەلدە ئويىنىلىۋاتقان پۈتـ بولنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بالىلىق ۋاقىتلىرىدا ئويناپ ئادەت قىلغان يۈمشاق تېرە توپلىرىنى ئەسكە ئالىدۇ ، ئۇنى زامانىۋىلاشتۇـ رۇشقا بەل باغلايدۇ . شۇنداقلا ۋالىبول ، ۋاسكېتبوللارنىمۇ كېڭەيـ تىشنى باشلايدۇ . ئۇ مەكتەپكە تەنتەربىيىگە قىزىقىدىغان ئوقۇغۇـ

چىلارنى قوبۇل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ . ھەتتا كېرەم ئاخۇن قاتارلىق ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلارنى يېڭى زامان تەنھەرىكەت تۇرلىرىنى ۋە باشقا بىلىملەرنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن قازان دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىدۇ .

ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن (1885 ـ يىللىق) دەرسلىك جەدۋەللىرىدە يېڭى ئۆزگىرىش بولۇپ ، تەنتەربىيە دەرس ۋاقتى ئۇزارتىلىدۇ ، دەرس مەزمۇنىمۇ مول بولىدۇ . مەسىلەن ، پۇتبول ، بالقان ، تامپاش (ۋالبول) ، بىلسكو ، يېنىك ئاتلېتكا ، سىرىلما ، كالتەك ، تاش كەتتى ـ تاش كەلدى ، ئەسىر ئېلىش ، ياغلىق تاشلاش ، ئىلەكئوچ ، چىغىرىق ، تاغقا چىقىش ، تورنىك ، نەيزە ، دىسكا ئېتىش ، قارىغا ئېلىش ، دالا يۈگۈرۈشى ، يۈرۈش ـ تۇرۇش (مارش) ، يىراققا ، ئېگىزگە سەكرەش قاتارلىق تۇرلەر ئۆتۈلىدۇ . ئوقۇغۇچىلارمۇ بۇ ھەرىكەتلەرگە قىزىقىدۇ . تەنتەربىيە دەرسى كىشىلەرنىڭ قىزىقىپ كۆرىدىغان ئويۇنىغا ئايلىنىدۇ . بارا ـ بارا يۇرت ئارىلاپ مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن تەنھەرىكەت ماھىرلىرى پېتىشىپ چىقىدۇ . بولۇپمۇ پۇتبولچىلار جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ . چەت ئەللەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ، سودا ۋاكالەتخانا ، دوختۇرخانا خادىملىرىمۇ ئېكىساق پۇتبولچىلىرىغا قىزىقىدۇ .

1906 ـ يىلىغا كەلگەندە ، مەكتەپكە تۇركىيىدىن تەكلىپ قىلغان ئاباباكرى ئەپەندى ، ئەخمەت كامال ، سامى ئەپەندى ، ئەمرۇللا ئەپەندى ۋە مۇكەررەم قارىلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغاندا ، ئوقۇتۇش ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى تېخىمۇ جانلىنىدۇ .

1910 ـ يىلىغا كەلگەندە ، باھاۋۇددۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن تۇركىيىگە ئوقۇشقا چىقارغان يەرلىك زىيالىيلاردىن تۇرسۇن ئەپەندى ،

ھەسەن ئەپەندى ، كامىل ئەپەندى ، مەسئۇد ئەپەندى ، جىرجىق ھاجى قاتارلىقلار رۇسىيە ۋە تۈركىيىنىڭ يېڭى زامان تەنھەرىكەتلىرىنى شىنجاڭغا تارقىتىشقا باشلايدۇ . بۇنىڭدا تۈرسۇن ئەپەندىنىڭ كۆزـ سەتكەن خىزمىتى ئالاھىدە بولۇپ ئۇ مەخسۇس كومانداا تەشكىللەپ ، پۈتبولنى يولغا قويىدۇ .

تۈرسۇن ئەپەندى تەشكىللىگەن پۈتبول كومانداسى تۆۋەندىكىچە :

تۈرسۇن ئەپەندى	ـــكوماندا باشلىقى ھەم بەگ (بېك)
ئەنۋەر ئەپەندى	بەگ (بېك)
ئىبراھىم ئەپەندى	پورۋايىت
غوپۇر ئەپەندى	پورۋايىت
پەخرىدىن ئەپەندى	پورۋايىت
تۈرسۇن قارى	ياردەمچى بەگ
كېرەم قارى	ياردەمچى بەگ
مەھەممەت تۆمۇر	پورۋايىت
روزى مەھەممەتنىياز	پورۋايىت
ببشىر ئاخۇن	قەللىچى
ھاجى ئابدۇللا	قەللىچى

زاپاس كومانداا ئەزالىرى : قادىر روزى ، مەيدىن مەھەممەت ، ھەيدەر ئىدرىس ، ساۋۇت مىرئەخمەت ، ناسىر مىرخېلىل ، ئابدۇراخمان يۇسۇپلەردىن ئىبارەت ئىدى .

19 ـ ئەسىر كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كۆچكەن ، جاھانگىرلار سودا كېڭەيمىچىلىكى بىلەن بازار ئىزدەپ ئاجىز ئەللەر ۋە دۆلەتلەرنى سودا مونوپولىيىسى ئارقىلىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ ، مۇستەملىكىچىلىك ئېلىپ بېرىشقا كىرىشكەن ئەسىر ئىدى .

بۇ ۋاقىتلاردا جەنۇبىي شىنجاڭ بولسا ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ كۆزى چۈشكەن ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلىكىنى تولدۇرۇشقا ئەپلىك بىر پارچە لوق گۆش بولۇپ قالغانىدى . چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيەدىن ئىبارەت بۇ ئىككى زومىگەرلەر شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىقى ۋە باشقا ئىقتىسادىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، يەرلىك مۇستەبىت ئەمەلدار ۋە مۇتەسسىپلەرنىڭ ھىمايىسىدە پۈتۈن شىنجاڭغا سىڭىپ كىرگەنىدى . يەرلىك ساتقۇنلار ۋە رەھىمسىز بايلار بولسا ئۆز خەلقىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى ئويلىماي ، جاھانگىر دۆلەتلەر مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلاتتى . بۇ ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ سودا رىقابىتى ئاستىدا ، يەرلىك خەلق ئاممىسى كۆتۈرۈپ قويقۇسىز ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرايدۇ . يەرلىك مىللىي سودا ـ سانائەت بۇرژۇئازىيىسى ئاربىسىدا بولسا ئۆز خوجايىنلىرىغا (بىرى چارروسىيىنى ھىمايە قىلسا ، يەنە بىرى ئەنگلىيىنى ھىمايە قىلاتتى) بېقىنىپ ، ئۇلارنىڭ مەبلىنى كۆككە كۆتۈرەتتى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن بۇ رىقابەت يەنىمۇ كۈچەيدى . بىر بۆلۈم ئىلغار دېيىلگەن سودا ـ سانائەتچىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىنى كۈچەيتسە ، بىر بۆلۈم سودىگەرلەر ئەنگلىيە بىلەن سودا قىلاتتى . يەرلىك ھۆكۈمەت بولسا ئەنگلىيىگە قۇلچىلىق قىلاتتى .

مۇشۇ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ، شىنجاڭدىن رۇسىيىگە چىققان ئىلغار سودىگەرلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ (1905 ـ ۋە 1906 ـ يىللاردىكى) يېڭى مەدەنىيەتكە قەدەم قويۇشى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تاشكەنتتە قۇرۇلغان ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەسىرلىنەتتى ، جۈملىدىن ئۇلار ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قوللايتتى ، شىنجاڭدىن جاھانگىرلىكنىڭ تەسىرىنى

سىقىپ چىقىرىشقا ھەرىكەت قىلاتتى . ئەنە شۇنداق ئىلغار سودىگەرلەرنىڭ بىرى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى ۋەلىخان ① بايمۇ ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشتا بايرىقى روشەن كىشىلەردىن ئىدى . 1927 ـ يىلى ۋەلىخان باي ئەنگلىيە ، شۋېتسىيە ۋە فرانسىيە-نىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا ئېكىساق پۇتبول كومانىدىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىشكە تەكلىپ بېرىدۇ ، چەت ئەللىكلەر مۇسابىقە قىلىشنى قوبۇل قىلىدۇ . شۇ يىلى كۈزدە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىنگ-لىز كونسۇلخانىسى (ھازىرقى ئاپتوبۇس شىركىتىنىڭ ئورنى) دا مۇ-سابىقە بولىدۇ . ئېكىساق پۇتبول كومانىدىسىدىكىلەر بېشىدا ئاق دوپپا ، ئۇچىسىدا ماتا كۆڭلەك ، بېلىدە بەلۋاغ ، پۇتىدا مەسە ـ كالاچ ، مە-سە ـ كالاچ ئۈستىدىن شوينا باغلانغان ھالدا تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يە-تەكچىلىكىدە :

ئارقاداشلار توپلىنايلى جەھلىن ئويىنى بۇزغىلى ،
ئەل كۆزى ئالغان قاراڭغۇ پەردىلەرنى يىرتقىلى .
ئىنقىرازدىن خەلقىمىزنى قۇتقۇزغۇچى ئىلىمدۇر ،
بىزلەرنىمۇ دەل بۇگۈن ھەم بىلىم ئۆزى قۇتقۇزۇر .

دېگەن مارشنى جاراڭلىق ئوقۇپ مەيدانغا كىرىدۇ .

مۇسابىقە خەۋىرى خېلى بۇرۇنلا قەشقەر رايونىغا تارقالغان بولغاچقا ،

---

① ۋەلىخانباي ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مەزگىلىدە قەشقەردە تەشكىللەنگەن كوممۇنىستىك گۇرۇپپا ئەزاسى بولغان كوممۇنىزمچى ئىلغار ، ئۇنىڭ نامى شىنجاڭغا مارکسىزمنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇيغۇر كوممۇنىزمچىلىرى قاتارىدا-ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ .

مۇسابىقە مەيدانى نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن تولىدۇ .

مۇسابىقە باشلىنىشتىن ئىلگىرى بارلىق چەت ئەل كونسۇللىرىمۇ ، خادىملىرىمۇ يېتىپ كېلىدۇ . بۇ چاغدا ، ئىنگلىز كونسۇلى مۇسابىقە ئېلان قىلىپ «ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىز سىلەرگە كۈمۈش ئېگەر توقۇملۇق ئاتتىن بىرنى بېرىمىز ، بىز ئۇتۇۋالساق سىلەر نېمە بېرىسىلەر؟» دەيدۇ . بۇ چاغدا ئېكسىاق پۇتبول كوماندا باشلىقى تۇرسۇن ئەپەندى ئىككىلەنمەستىن : «ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىرگە ئىككى بېرىمىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ .

مۇسابىقە باشلىنىدۇ . تاماشا كۆرگۈچىلەر ئېكسىاق پۇتبول كوماندىسىغا باركاللا توۋلاپ ئىلھام بېرىدۇ ۋە غەلىبە تىلەيدۇ . نەتىجىدە ، ئىنگلىز كوماندىسىنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن ، شۇبۇت كوماندىسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ . ئىنگلىز ئايال كونسۇلى نەتىجە ئېلان قىلىنمايلا پوچتىغا ئولتۇرۇپ كېتىپ قالىدۇ .

ئېكسىاق كوماندىسىنىڭ بۇ غەلىبىسى پۈتۈن قەشقەرگە تارقىلىدۇ . سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بولسا ئېكسىاق كوماندىسىنى «غالىب كوماندا» دېگەن نام بىلەن پۇتبول توپى بېرىپ مۇكاپاتلايدۇ . بۇ مۇسابىقە شىنجاڭ ئۇيغۇر تارىخىدا تۇنجى غەيرىي رەسمىي خەلقئارالىق تۈس ئالغان مۇسابىقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن پۇتبول كوماندىسى پۈتۈن خەلق ھىمايىسىدە بولۇپ ، ھەر تەرەپلىمە ياردەم ، مەدەت بېرىشلەرگە ئېرىشىدۇ . تەنتەربىيە تۈرلىرى شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا كەڭ تارقىلىپ ، مىڭلىغان پۇتبولچى تەنھەرىكەت ماھىرلىرى يۈكسىلىپ چىقىدۇ .

ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ماتارىپتىكى ئۆزگىرىشلەر يەنىلا ئېكسىاق پەنىي ماتارىپى ۋە تەنتەربىيىسىنىڭ

تەرەققىيات ئاساسى بويىچە راۋاجلانغان . 1934 ـ يىلىدىن 1939 ـ يىلىغىچە پۈتبول پائالىيىتى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ غۇلجا ، قەشقەر ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى خەلق ئارىسىدا ئومۇملىشىشقا باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ھەربىيلەر ، ئۈرۈمچى ھەربىي مەكتەپ ، سابىق شىنجاڭ داۋلفۇنۇنى قاتارلىق مەكتەپ ئورۇنلىرىدا ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە مۇسابىقىلەر ئۆتكۈزۈلدى . بۇ چاغدىكى پۈتبولچىلارنىڭ سانى خېلى كۆپەيگەن بولۇپ ، پۈتبول ئويناش دائىرىسى كېڭەيگەن جايلاردا پۈتبول مەيدانلىرىمۇ ياسالغانىدى . ئازادلىقتىن كېيىن يەنى 1951 ـ يىلى غەربىي شىمال بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن پۈتبول مۇسابىقىسىدە شىنجاڭ كوماندىسى چېمپىيون بولغانىدى . 1952 ـ ۋە 1953 ـ يىللىرىدىكى مۇسابىقىدىمۇ خېلى ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەن . 1959 ـ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا ، شىنجاڭ كوماندىسى 12 كوماندا ئىچىدە 4 ـ لىككە ئېرىشكەنىدى .

1985 ـ يىلى ئېكسىاق مائارىپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى . مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاكا ـ ئۇكا ھۈسەنباي ، باھاۋۇدۇنبايلارنىڭ مائارىپقا ۋە شىنجاڭ تەنتەربىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى ، تۈرسۇن ئەپەندىنىڭ تەنتەربىيە ئىشلىرىدىكى پائالىيىتى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدى ھەمدە «مەشئەل» ناملىق ژۇرنالغا ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلۇپ خاتىرىلەندى .

بىز ئېكسىاقتا يىلتىز تارتقان بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇر پۈتبولچىلىقىنى ئالاھىدە ئەسلەيمىز ۋە بۇ ساھەدىكى تۆھپىكارلارغا ئېھتىرام بىلدۈرىمىز .

بۇ ماقالىنى يېزىشتا پايدىلانغان ماتېرىياللار

1 . مۇسابايوۋنىڭ سودا پاكتور ئارخىپى ئىچىدىكى ماتېرىيالى ئىشلەتكەن چىقىم ئاكتىسى ـــ خاتىرىسىدىكى يازمىلار .

2 . «مەشئەل» ناملىق ژۇرنال .

3 . مۇسەنباي ھاجى ئوغلى تەلئەت مۇسابايوۋ ، باھاۋۇددۇنباي ئوغلى مەرھۇم قەييۇم ئەپەندىلەرنىڭ ماتېرىيالى .

4 . ئىبراھىم نىيازنىڭ ئېكىساق ماتېرىپى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى .

ئۆچمەس ئىزلار

ـــئانا يۇرتۇم ئېكىساقنىڭ ماتارىپ تارىخى
ھەققىدە ئەسلىمە

ئابدۇغۇپۇر مۇھەممەت ھەسەن (غوپۇر ئەپەندىم)

مەن ھازىر 80 ياشتىن ئېشىپ قالدىم . 80 يىللىق ھاياتىمدا ئاڭلىغان ، كۆرگەن ۋە قاتناشقان ئىشلىرىم ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ ، زېھنى ـ قۇۋۋىتىمنىڭ ئاجىزلىشىشى تۈپەيلىدىن ھەممىنى سۆزلەپ بېرەلىشىم مۇمكىن ئەمەس . ياش ئەۋلادلارغا ئىلھام ۋە تەربىيە بولسۇن ئۈچۈن ئېسىمدە قالغان بەزى ۋەقەلەرنى ۋە ئۆزۈم تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك دەپ قارىغان بەزى تارىخىي شەخسلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن .

مەن مىلادىيە 1905 ـ يىلى (ھىجىرىيە 1323 ـ يىلى) يېزا پەسلىدە تۇغۇلغان ئىكەنمەن . ئېسىمگە كەلسەم ، ئانام رائىلە بۇۋۇم ئېكىساق مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىكەن . باشقىلار ئۇنى «رائىلە بۇۋۇم موللا ئاچام» دەيتتى . مەن دەسلەپكى خەت ساۋاتىمنى مەرھۇم ئانام رائىلە بۇۋۇمنىڭ تەربىيىسىدە چىقاردىم . ئاندىن ئابدۇراخمان ئەپەندىدە ئوقۇدۇم . ئابدۇراخمان ئەپەندى بەستلىك ، كېلىشكەن ، چېچەن ، بەدەن چىنىقتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان ، بىلىملىك كىشى ئىدى . ئۇ بىزگە : «كېلەچەك بىلىملىك كىشىلەرگە موھتاج ، سىلەر ياش كۆچەتكە ئوخشايسىلەر ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، ياراملىق كىشى بولۇپ

چىقىشىڭلار لازىم » دەيتتى . بىز ئەينى ۋاقىتتا ھېساب ، ئانا تىلى ، تەبىئەت ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، ئەرەب ـ پارىس تىلى ، رۇس تىلى ، خەنزۇ تىلى ، ئىلمىي تەجۈربە ، ئاقايىدى زورۇرىيە ، شىپاھىيە ، رەسىم ، تەنتەربىيە ، غەزەل دەرسلىرىنى ئوقۇيتتۇق . مۇكەررەم دېگەن تاتار ئوقۇتقۇچى رۇس تىلىدىن دەرس بەرگەنىدى .

ئابدۇراخمان ئەپەندى تەنتەربىيە دەرسىگە بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى . بىر كۈنى ئۇ بىزنى ئاق تاغ باغرىغا باشلاپ باردى . تاغقا چىقىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىۋاتساق ، ئالدىمىزدىن بىر دانە توشقان چىقىپ قالدى . بىز توشقانىنى قوغلاپ مۇھاسىرىگە ئالدۇق ، ئابدۇ-راخمان ئەپەندى قوغلاپ بېرىپ تۇتۇۋالدى . بۇ بىر تەرەپتىن بىزگە ئويۇن بولدى ، يەنە بىر تەرەپتىن بىز ئۇستازىمىزنىڭ چاققانلىقىدىن ھەيران قالدۇق . ئۇ بىزگە : «ياشلار قورقماس ، باتۇر ، چاققان بولۇش كېرەك» ، «ماھارەت زېرىكمەي مەشق قىلىشتىن كېلىدۇ» دەيتتى . يەنە بىر قېتىم گەزمە مەشىقى ئۇچۇن تاغقا چىققاندا ، بىر دانە كېيىك ئۇچراپ قالدى . بىز كېيىكنى قورشاپ تاغ جىلغىسىغا قامىۋالدۇق ، ئۇستازىمىز كېرىپ تۇتۇپ چىقتى .

ئابدۇراخمان ئەپەندى مەكتەپ ئىنتىزامىنى ناھايىتى چىڭ تۇ-تاتتى . بىر قېتىملىق گەزمىدە ھاجى ئابدۇللا ، ئابدۇراخمان قاتارلىق ساۋاقداشلارنىڭ كۆزىنى تېڭىپ ، بىزنى بىر قاتار قىلىپ قويۇپ : «بۇ ئىككىسى ئىنتىزامىنى بۇزدى ، گەپ ئاڭلىمىدى ، بۇلارنى ملىتىق بىلەن ئاتىمىز» دەپ ، ئۇۋ ملىتىقى بىلەن «پوك» قىلىپ ئاتتى ، بىز چۆچۈپ كەتتۇق . ئەمما ، ھېلىقى ساۋاقداشلار يىقىلمىدى ، ئەسلى ئۇ ملىتىقنى پاختاۋەن قىلىپ ئاتقانىكەن .

مەن شاۋۇدۇن دوختۇر ، ئابلىز ئەپەندى ، ئىمىن ئىمام ، تۇرسۇن

ئەپەندىلەرنىڭ قولىدىمۇ ئوقۇغانىدىم . بۇ ئوقۇتقۇچىلار مېنى ئىنتاـ يىن ئىخلاس بىلەن ئوقۇتقانىدى .

تۇرسۇن ئەپەندى مەكتەپ باشقۇراتتى ، ئۇ مەكتەپ باشقۇرغان چاغلاردا مەكتەپ ئىنتىزامى چىڭ ئىدى . بىز ئۇستازلارنى بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتۇق . ئوقۇغۇچىلارلا ئەمەس ، ئوقۇتقۇچىلارمۇ تۇرسۇن ئەـ پەندىنى بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتى . تۇرسۇن ئەپەندى خەت ـ ئىملانىڭ توغرا بولۇشىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى .

شۇ مەزگىللەردە مەسئۇت (سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتـ ئىڭ مۇئاۋىن رەئىسى) ، ئەمرۇللا بەگ قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئېكىساقتا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانىدى . ئەمرۇللابەگ جۇغراپىيىدىكى «يانار تاغ» نى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تاشمە مەسچىتنىڭ غەربىدىكى قۇمـلـۇق كۆلدە قۇمدىن تاغنىڭ شەكلىنى ياساپ ، ئىچىگە گۈڭگۈرت ۋە باشقا دورا قوشۇپ كۆمۈپ ، ئوت يېقىپ پارتلىتىپ ، يانار تاغنىڭ قانداق پەيدا بولىدىغانلىقى ۋە قانداق پارتلايدىغانلىقىنى ئەمەلىي تەجرىبە بىلەن كۆرسىتىپ بەرگەنىدى .

1913 ـ يىللىرى تاقۇت ، ئۇچار ، يولچىلار ، دېھقانلار ، قايراق ، بەيساق قاتارلىق يۇرتلاردىن بىر قىسىم بالىلار ئېكىساق مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيتتى . بولۇپمۇ تاقۇتتىن چىقىپ ئوقۇيدىغان بالىلار كۆپرەك ئىدى . ئېكىساق ماتارىپى خۇددى قاراڭغۇ كېچىدە يورۇپ تۇرغان مەشئەلگە ئوخشاش ئۇستۇن ئاتۇش ، ئاستىن ئاتۇشقىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن قەشقەر ۋە شىنجاڭ ماتارىپىغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى . ئۇ چاغلاردا باشقا جايلاردا تېخى كونىچە مەدرىسە تۈزۈمى داۋاملىشۇاتاتتى ، يېڭىچە ماتارىپ يوق ئىدى . ئېكىساق ماتارىپىنىڭ تەسىرى بىلەن باشقا جايلاردىمۇ يېڭىچە ماتارىپ يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى . مەسىلەن ،

بەيساقتا باھاۋۇدۇن بايىنىڭ ياردىمى بىلەن تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ھەسەن ئەپەندى مەكتەپ ئاچقاندى ، كەنجى ئەپەندى ئېكىساق دا- رىلمۇئەللىمىنى تۈگەتكەندىن كېيىن بەيساقتا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . قايراقتا سوپى ئەپەندى ، ئابدۇراخمان ئەپەندى ، ئىسلام ئەپەندىلەر ، ئۇچاردا تۇردى ئەپەندى ، تاقۇتتا ئىمىن ئەپەندى ، قادىر ئەپەندى ، كامال ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەر مەكتەپ ئاچقان . ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېكىساقتا ئوقۇغان . بىزدىن بۇرۇن ئېكىساقتا ئەخمەت كامال رەھبەر- لىكىدە ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمىدە ئوقۇغان ئۇچ يىللىق 40 كىشى- لىك دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ھەر قايسى جايلارغا بېرىپ مەكتەپ ئاچقان . مەن 20 ياش ۋاقىتلىرىمدا ئېكىساق مازار مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ ، شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولدۇم . مەن ھېساب ، خەت ـ ئىملا دەرسى بېرەتتىم . ئىككى يىلدىن كېيىن باھاۋۇدۇن باي مەمتىلى ئىمىنوپ ئىككىمىزنى رۇسىيە ۋە تۈركىيىگە ئوقۇشقا چىقاردى . بىز ئەنجان ، تاشكەنت ، موسكۋالارغا باردۇق . لېكىن ، 1928 ـ يىلى باھاۋۇدۇن مۇساباپوۋ غۇلجىدا ۋاپات بولدى . با- ھاۋۇدۇن باي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى بىزگە ئىگە بولمىدى ، شۇنىڭ بىلەن بىر تەرەپتىن ئىشلەپ ، بىر تەرەپتىن ئوقۇدۇق . مەن تاشكەنت ، ئەنجانلاردا تاتارلارنىڭ مەكتىپىدە رۇس تىلى ئۆگەندىم . مەمتىلى ئىمىنوپ جۇغراپىيە ، خەرىتە سىزىشنى ئۆگەندى . سەككىز ئايدىن كېيىن تۇرمۇش قىيىنچىلىقى بىلەن ئىشلەشكە مەجبۇر بولۇپ ، بىر يېرىم يىلدىن كېيىن غۇلجىغا قايتىپ كەلدىم ۋە غۇلجىدا ھۈسەن بايىنىڭ يۇلتۇزدىكى دۇكىنىدا ئىشلىدىم . ئاخىر قەشقەرگە قايتىپ كەلدىم .

مەن قەشقەرگە كەلگەن يىلى تۆمۈر تۇمنجاڭلار قەشقەرنى ئالغان

ۋاقىت بولۇپ ، قەشقەر شەھىرى ئىچىدە يېگى مەكتەپ ئېچىلىشقا باشلىغان چاغ ئىدى . شۇ چاغدا قەشقەر نو بېشىدىكى بۇتخانا چېـ قىۋېتىلىپ ، ئورنىغا نو بېشى مەكتەپ سېلىنغانىكەن . مەن ۋە پەـ خىرىدىن توختى باشلىق توققۇز كىشى شۇ مەكتەپكە ئوقـۇتـقـۇچى بولدۇق . شۇ چاغدا يەتتە سىنىپتا 300 دىن ئوشۇق ئوقۇغۇچى بار ئىدى . قۇربان مەتتۇردى ، سۇلايمان ئەپەندى ، ئابلا ئەپەندى ، تۇرغۇن بايـ ۋەچچى ، يۇسۇپ ئەپەندى ، ئىبراھىم ئاخۇنلار شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇـ چى ئىدى . مەجىدىن ئەپەندى (تاتار) مۇ ئوقۇتقۇچى ئىدى . ھېساب ، ئانا تىلى ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، تەبىئەت ، تەنتەربىيە ، رەسىم ، غەزەل دەرسلىرى ئۆتۈلەتتى . كېيىن ياۋاغ سەھىيە مەكتىپى ئېچىلىپ ، پەخىرىدىن توختى مۇدىر بولدى . شۇ چاغدا قەشقەر شەھىرىنىڭ ما ـ ئارىپى خېلى ياخشى تۇتۇلغانىدى ، بىز ئوقۇتقۇچىلىق قىلغاچ ، ئو ـ قۇپ بىلىم ئاشۇراتتۇق . قەشقەردە مۇئەللىملەر جەمئىيىتى قۇرۇلغا ـ نىدى ، مەن شۇ جەمئىيەتكە ئەزا بولۇپ بەدەل تۆلىگەنىدىم . جەمئى ـ يەت تەرىپىدىن ئىزنەك تارقىتىلغانىدى . بىر يىلدىن كېيىن قوناق بازىرى مەكتىپى ئېچىلدى ، مەن ئۇ مەكتەپتە ئىككى يىلدەك ئىشـ لىدىم ، كېيىن يەكەنگە يۆتكىلىپ ، يەكەن دۇشەنبە بازار مەكتىپىدە ئىشلىدىم . ئۇچ يىلدىن كېيىن يەنى 1940 ـ يىلى يەنە ئېكىساق مەكتىپىگە قايتىپ كەلدىم . شۇ چاغدا ۋەزىيەتتە داۋالغۇش بولسىمۇ لېكىن ئېكىساق مەكتىپىدە ئوقۇش نورمال داۋاملىشىۋاتقانىكەن .

تۇرسۇن ئەپەندى مېنىڭ ئۇستازىم ئىدى . ئۇ زات ئاغزىمغا ئىلىم سېلىپ ، كۆزۈمنى ئاچقان ، دىلىمنى يورۇتقان ، ئۇ زات ئېكىساق ماتارىپىنىڭ سەركەردىسى ئىدى . تۇرسۇن ئەپەندى 1937 ـ يىلى قەشـ قەردە شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە مەردلەرچە قۇربان بولدى .

تۇرسۇن ئەپەندىنى ئەسلىگىنىمدە ، مۇنداق بىر ئىش ئېسىمدىن كەتمەيدۇ :

1927 ـ يىلى 5 ـ ئاي مەزگىلى ، باھاۋۇدۇن بايىنىڭ قەشقەر شەھىرىدىكى ئىش باشقۇرغۇچىسى ۋەلىخانباي سودا مۇناسىۋىتى بىلەن ئىنگلىز كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ، كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ پۇتبول ئويناۋاتقانلىقىنى كۆردىدۇ . ئۇ بىزنىڭ پۇتبولچىلار بىلەن مۇسابىقە لىشىپ بېقىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . كونسۇلخانىنىڭ رازىلىقى بىلەن ئېكىساق پۇتبول كومانىدىسىغا ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ .

بىز تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ باشچىلىقىدا ئېكىساقتىن پىيادە مەكتەپ ، شەھەرگە مۇسابىقىگە باردۇق . ئىككى كۈن تەييارلىق خىزمىتىنى ئىشلىگەندىن كېيىن قەشقەر چىنباغىنىڭ يېنىدىكى بىدىلىكتە (ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك ئاپتوبۇس بېكىتىنىڭ ئورنى) قەللە بەكتەپ توپ ئويىنىدۇق . تۇرسۇن ئەپەندىم كاپىتان ئىدى . مۇسابىقە باشلىنىش ئالدىدا ئەنگلىيە كونسۇلى «بىز يېڭىلىپ قالساق ئېگەر-جابدۇقلۇق بىر ئات بېرىمىز ، سىلەر يېڭىلىپ قالساڭلار نېمە بېرىسىلەر؟» دېدى . تۇرسۇن ئەپەندى «بىرگە ئىككى» دېدى . بىز ئون بىر كىشى مەيدانغا چۈشتۇق ، مەن ھۇجۇمچى ئىدىم . ئالدىنقى يېرىم مەيداندا كونسۇلخانا تەرەپ بىر توپ ئۇردى ، كېيىنكى يېرىم مەيداندا ، بىز ئىككى توپ ئۇردۇق . شۇنداق قىلىپ بىز بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن كونسۇلخانا خادىملىرىنى يېڭىۋالغانىدۇق ، كونسۇلخانا خادىملىرى ئاخىر ئېگەر ـ جابدۇقلۇق ئات تۇگۈل ، ھېچنەرسە بەرمىدى . ئارقىدىن شۇپىت دوختۇرخانىسىنىڭ خادىملىرى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ، بىز يەتتە توپ ئۇردۇق . ئۇلار كىرگۈزەلمىگەنىدى . شۇ قېتىمقى مۇسابىقىلەرگە تۇرسۇن ئەپەندى، ئەنۋەر ئەپەندى ، كېرىم

قارىي ، پەخرىدىن توختى ، تۇرسۇن قارى ، ئىبراھىم خەلپىتىم ، ھاجى ئابدۇللاكام ، بەشىر ئاخۇنكام قاتارلىق كىشىلەر قاتناشقان . تۇرسۇن ئەپەندىم بىلەن ئەنۋەر ئەپەندى مۇسابىقىدە چوڭ رول ئويناندى . مۇسابىقىدىن كېيىن توپنى كۆرگەن قەشقەر خەلقى خۇشاللىقىدا بىزگە ئەگىشىپ ھېيتكاھ ئوردا ئالدى ، قارقى دەرۋازىسى ، ئامبارچى كوچىلىرى بىلەن خانلىق مەدرىسىگە كىرگەندى . تۇرسۇن ئەپەندى پۈتبول خۇمارى ، ھەر كۈنى ئەتىگەندە يېرىم سائەت ئەتراپىدا پۈتبول مەشىق قىلاتتى . مەرھۇم تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ ئىكىساق ماتارىپىغا قوشقان زور تۆھپىسى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ .

مەرھۇم ئەنۋەر ئەپەندىمۇ ئىكىساق ماتارىپىنىڭ ئۇنتۇلماس پېشۋالىرىنىڭ بىرى . مەرھۇم ئۆز ئۆمرىنىڭ يېرىمىدىن تولىسىنى ماتارىپ خىزمىتى بىلەن ئۆتكۈزدى ، ئىكىساق مەكتىپىدە ئۇزاق يىل مۇدىرلىق قىلدى . ئۇ ئۆزىنىڭ تۆت پەرزەنتىنى ماتارىپچى ، بىر قىزىنى دوختۇر قىلىپ قالدۇرۇپ كەتتى .

مەن ئاغۇغا 1942 ـ يىلى ئوقۇتقۇچى بولۇپ باردىم . ئۇچ ئايدىن كېيىن قايتىپ چىقىپ ، يەنە ئىكىساق ، قايراقتا ئوقۇتقۇچى بولدۇم . تاكى 1953 ـ يىلىغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدىم ، كېيىن چېكىنىپ چىقتىم . ئازادلىقتىن كېيىن ۋەزىيەت ئۆزگەردى ، ماتارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك راۋاجلىنىپ كەتتى .

ئىكىساق يېڭىچە ماتارىپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇرسەن بولدۇم . تارىخ ئېنىقلىغۇچىلار بىلەن كۆپ قېتىم سۆھبەتتە بولدۇم . ئومۇمەن ، ئىكىساق ماتارىپىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولسىمۇ لېكىن ياش قۇرامى ، بىلىم سەۋىيىسىگە ئاساسلىنىپ سىنىپقا ئايرىپ ئوقۇتۇشنىڭ يولغا

قويۇلۇشى 1885 ـ يىلى بولغانلىقىنى مەن كۆپ ئاڭلىغان . بۇ ئىش ئېكىساق خەلقىنىڭلا ئەمەس ، پۈتۈن ئاتۇش خەلقىنىڭ جۈملىدىن ، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ شان ـ شەرىپىمىز . مەن بۇ شەرەپلىك تارىخىمىز ىلەن پەخىرلىنىمەن .

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىمىزنىڭ رەھبەرلىكىدە ، ئازادلىقتىن كېيىن نۇرغۇن تەرەققىياتلار بولدى ، ما- ئارىپ ئىشلىرىمىز كۈندىن ـ كۈنگە ياخشىلانماقتا ، ھازىرقى ۋەزىيەت كىشىنى تولىمۇ خۇرسەن قىلماقتا .

بىزنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشىمىز ئىلىم ـ پەنگە موھ- تاج . مەن گەرچە ئۆز زامانىسىدا ئوقۇپ بىلىم ئالغان ، نۇرغۇن خىز- مەتلەرنى قىلغان بولساممۇ لېكىن ياشلىقىمنىڭ نۇرغۇن چاغلىرى بىكار كەتكەنلىكىنى ھېس قىلماقتىمەن . مەن مۇنداق بىر نەزمىنى خاتىرىمدە چىڭ ساقلىماقتىمەن :

ئەجەب بىلمەپتىمەن باشتا نېمە ھالغا قالارىمنى ،
ئۆتۈپ كەتسە ئۆمۈر بوشقا پۇشايماندا قالارىمنى ،
تېپىلماستىن دەۋا دەردكە زارلىنىپ قالارىمنى ،
بايان ئەيلەي بۇ ئەۋلادقا ساۋاق بۇلار شۇ ھالىمنى .

ئېكىساق ماۋارپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ، ياش ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بىلىم ئېلىشىنىڭ ھازىرقىدەك كەڭ شارائىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ ، پەننىي بىلىملەرنى ئىگىلەپ ، بىلىم خۇمار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

1985 ـ يىل

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەۋرىدىكى شېئىرىيەت

مۇستاپا مۇھەممەت

«ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ قۇرۇلۇشى ، يېقىنقى زامان مائارىـ پىمىزدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتى بىلەن نامايان بولدى . مائارىپ قىزـ غىنلىقىنىڭ ۋە مائارىپ پائالىيەتىنىڭ تېز ۋاقىت ئىچىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈشى ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا كۈچلۈك قاراتـ مىلىققا ئىگە بولۇشى بىر تەرەپتىن ، مائارىپ ئۇنۇمىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقىنىدىن بولسا يەنە بىر تەرەپتىن ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائاـ لىيىتى ئارقىلىق ، مەنىۋى تۇرمۇشقا ئىنتىلىش روھى نامرات مىللەت ئۇچۇن بەلگىلىك ئېدىئولوگىيىنىڭ سىڭىپ كىرىۋاتقانلىقىدىن بولغانىدى .

بىز پەقەت ئەدەبىيات ـ سەنئەت تۇرىنىڭ شېئىرىيەت ژانىرى ھەققىدىلا توختىلىپ ، بۇ دەۋردىكى مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ يالقۇنـ لۇق ھېسسىياتى ، مول تەسەۋۋۇرى ، كۈچلۈك ، جەڭگىۋارلىقى بىلەن يۇغۇرۇلغان لىرىكىلىرىنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەك ، مۇئەييەن بىر دەۋرگە ، مۇئەييەن بىر خىل غايىگە ، مۇئەييەن ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە نادىرانە خۇسۇسىيەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغانلىقىنى جەزملەشـ تۇرىمىز .

بۇ دەۋر شېئىرىيىتىمىز بەلگىلىك ئىجتىمائىيلىقنىڭ ۋە سىنىپىيلىقنىڭ ، مىللىي روھ ۋە مىللىي ئىنتىلىشنىڭ شۇنداقلا مىللىي خورلۇق ۋە سىنىپىي كەمسىتىشنىڭ ، يەنە سىنىپىي زۇلۇم ،

مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي ئۆچمەنلىكنىڭ ئىزھارى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز .

بىزگە مەلۇم ، مىللىتارىستلار مىللىي ھېسسىيات ، مىللىي سۈيقەت ، مىللىي روھ دېگەنلەرنى خانىۋەيران قىلىش بەدىلىگە ، كەڭ خەلقنى نادانلىق ئىلكىدە قالدۇرۇش يولىدا مەخسۇس بىموش قىلىش دورىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلدى . چىڭگىزخان ، مانىجۇ ھۆكۈمرانلىقى دېگەنلەردىن تارتىپ ياڭ زېڭشىڭ ، شېڭ شىسەيلەر- گىچە بىر خىل ياۋۇز تەبىئىيەتنى بىلەن پەقەت شۇلۇپ يېيىشنى ئاساس قىلىپ ، تەڭرىتېغىنىڭ گۈزەل ئېتىكىدىكى ئاق كۆڭۈل مىللەتلەرنى ھامان ئېرىشكىنىدىن يوقاتقىنى كۆپرەك بولۇشتەك قىسمەتلەرگە دۇچار قىلىپ ، ئۆز تېررورلىقىنى ساقلاپ كەلگەن .

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار گەرچە مىللىي زۇلۇم ، مىللىي قارشىلىق دېگەنلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسى ، ئىپادىلىنىش شەكلى دېگەنلەرنى چۈشىنىشكە قادىر بولالمىسىمۇ ، بىراق ياۋروپادىكى ھۆرلۈك ۋە ئازاد- لىق دەۋرىگە قەدەم قويغان خەلق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىق- تىسادىي ئورنىنى چۈشىنىپ ، ئۆز خەلقى بىلەن روشەن سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىر مىللەتنى ئالدى بىلەن قالاق ئاڭ ، كونا ئاسارەت ۋە فە- ئودالىلىق تەسىردىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ماتارىپ ، ئاقارتىشنىڭ ئىنـ تايىن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشقانىدى .

ئەينى چاغدىكى لۇشۈن ئەپەندىنىڭ ئىدىيىسى ۋە قىسمەتلىرىگە ئوخشاش ، تەرەققىي تاپقان دۆلەت ، مىللەتلەرنىڭ ئىلگىرىلەش ئا- ساسى ۋە شەكلىنى ھېس قىلغان دېموكراتىك ئىدىيىدىكى ، ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە شائىرلىرىمىز ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ ئىنتايىن زۆرۈر خۇسۇسىيىتىنى چۈشىنەتتى .

شۇڭلاشقا ، بۇ دەۋر شېئىرىيىتى دىداكتىك خۇسۇسىيەت ئاسـ
تىدىكى ساتىرىك مەزمۇنغا ۋە جەڭگىۋار خىتابنامىگە ئوخشاش ئىنتا-
يىن كۆچلۈك قاراتمىلىققا ئىگە ئىدى . تىلى قانـچـىـكى ئـاددىي ،
تەسۋىرلىرى قانچىكى ساددا ، پىكرى قانچىكى ئۆتكۈر شېئىر بولسا
ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقى ، ئۆزلىشىشچانلىقى شۇنچە كۆچلۈك ، شۇنچە
كەڭرى بولغانىدى .

ئۇلۇغ دېموكراتىك شائىر ـــ قۇتلۇق شەۋقى :

بىر قىلىچ بەرسە خۇدا ، كەس ئىدەپ ئۇنىڭغا بۇيرىسام ،
ئۇزسە خەلقىم بويىنىدىن خارلىق كىشەن زەنجىرىنى .
گەر خارابكەن ئەل ـ ۋەتەن ، كاللامنى ئۇزسۇن ئۇ قىلىچ ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى .

دېگەندەك شائىرلارنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى ئاستىدا يورۇتۇلغان شېـ
ئىرىي مەنزىرە مىللىي ئويغىنىشنىڭ زەپەر مارشى ، كۆچلۈك خىتاب-
نامىسى ئىدى .

ئاشۇ مۇدھىش يىللاردا شائىرلار قايغۇ ـ ھەسرەتتىمۇ ، شادلىق ـ
خۇشاللىقتىمۇ خەلق بىلەن بىللە ، خەلق بىلەن تەقدىرداش بولدى .
قەلبىدە خەلقە بولغان مۇھەببىتى يالقۇنلاپ يانىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنى
خەلق بىلەن بىر تەن ، بىر جان دەپ ھېسابلىدى .

مەن دۇتار بىرلە تونۇشقان بىر غېرىب دىۋانىمەن ،
ئول تونۇشقا نىم بىلەن بىر ئوتتا دائىم يانىمەن .
مەن دۇتارنىڭ پەدىسىگە بېكىتىپ چالسام ئەگەر ،

پەدىلەرنىڭ ھەر بىرى بەرگەي تۈمەن غەمدىن خەۋەر .
يوق ئىشىم ھاكىم ، ئەمەلدار ، شاھى خاقانلار بىلەن ،
بىرگىدۈرمەن دائىما ، غەم ، دەردى بولغانلار بىلەن .
« چولپان شېئىرى »

خەلق شائىرلىرى بىر تەرەپتىن ئەمەلىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلقنى يېڭى ـ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە باشلىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىشقا ، ئورنىدىن دەس تۇرغۇزۇشقا ھەرىكەت قىلدى . غەپلەت ئۇيقۇسىدا يېتىۋەرگەن بىر مىللەتنىڭ بېشىغا مەڭگۈگە باشقىلار بەخت قۇشى قوندۇرۇپ قويمايدىغانلىقىغا ، شۇم تەقدىرنى پەقەت ئۆزىلا ئۆزگەرتىشى ، ئۇنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۈيۇشۇپ كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقىغا دەۋەت قىلدى .

ئويغان خەلق يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر ،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياندۇر نۇر تولدۇر .
پۈتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات ،
شۇم تەقدىردىن ، قارا كۈندىن بول ئازاد !
سائادىتىڭ ئۈچۈن تىرىش ، ھىممەت قىل ،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشتا خىزمەت قىل .
دەس تۇر ئەمدى ئاتلان خىزمەت يولىغا ،
ھۇما قۇشى قونسۇن ئەۋلاد قولىغا .

تەۋپىق

«ھۈسەينىيە مەكتىپى» ماتارىپ دەۋرى گەرچە نادانلىق ، خۇراپاتلىق فېئودالىلىق ئىگىلىك ، كونا ئاڭ كاتېگورىيىسى ئاستىدا بولسىمۇ ، سىنىپلار بىلەن سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز ئېلىشىش ، ياۋروپا دۆلەتلىرى ۋە لېنىن رۇسىيىسىنىڭ يېڭى قىياپەتلىك تەسىرى ، ياكى جاھانگىرلىك ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇش ، كۆرەشلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى ئۆز مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مەلۇم يېڭى دەۋر ئىشتىياقىغا ھامىلدار بولغانىدى .

كونا دۇنيا ئېغىر ئاياق ئەمدى ،
قورسىقىنى سۆرەپ يىراق كېتەلمەس .
ل . مۇتەللىپ

ئويغىنىڭ ئەھلۇ ۋەتەن بىزمۇ شادىمان بولسىنىڭ (بولىنىڭ)
ئىلمۇ ئىرپان يولى ئۇچۇن ئۆمرى قۇربان بولسىنىڭ .
نەچچە يىللاپ ئۇخلىدۇق كۆندۈز ئىدى قاراڭغۇلۇق ،
ئېچىلىپ ئىرپان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق .
تۇتىشىپ قوللارغا قول شادۇ خەندان بولسىنىڭ ،
ئەي ۋەتەن ئەۋلادى ئەمدى ئۇيقۇدىن كۆزۈڭنى ئاچ .
ئىلمۇ ئىرپان ئۇرى ئال ، مىللىتىڭ باشىگە ساچ ،
ئۆزگىرەڭ ئۆز يۇرتىمىزغا بىزمۇ سۇلتان بولسىنىڭ !
تەۋپىق

ھەرقانداق دۆلەت ، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن جاھالەت ، قاباھەت دەۋرى ، سىنىپىي زۇلۇم ، مىللىي

خورلۇق دەۋرى بولغان ، مەيلى تىغ كۆتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش ، مەيلى قان كېچىپ ئىلگىرىلەش سەپلىرىدە بولسۇن جەڭگىۋار شېئىر ، جەڭگىۋار ناخشىلار ئارقىلىق جاسارەت كۈچلىرىنى تارقاق ۋە ئىستىخىيىلىك ھالىتىدىن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشتا شېئىرىي پىكىر ، شېئىرىي ھېسسىيات ، شېئىرىي شوئار ، شېئىرىي خىتاب بولۇپ كەلدى . شېئىرىي ھېسسىيات ، شېئىرىي تۇرمۇش ئىستىكىنىك ئىلھامى بولغاچ تېخى كۆتكەن ئارزۇ رېئاللىققا ئايلانمايلا كىشىلەر قەلبىدە يۈكسەك دەرىجىدىكى گۈزەل مەنزىرە يارىتىلدى .

قۇياش چىقىدۇ دەيمىز ، قۇياش چىقىدۇ ، گەرچە قۇياشنىك چىقىشى بىزنىك ئورۇنلاشتۇرۇشىمىز بولمىسىمۇ بىز ئۇنىك دەۋرلىك قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلىش كۈچىگە ئىگە . ئەلۋەتتە زاۋال لىققا يۈز تۇتىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمنىك چىرىكلىككە پېتىپ ، بازار باھاسى ئۆرلەپ ، خادىملىرى مەسئۇلىيەتسىز بولۇۋالسا ، مۇقەررەر رەۋىشتە ئاشۇ خىل ھاكىمىيەتنىك غۇلاپ كېتىشىنى ئالدىن ئالا بىلەلەيمىز . بۇ خىل مۆلچەر قارىشى بەلگىلىك جاسارەتنىك نەتىجىسى سۈپىتىدە زاھىر بولۇپ ، ئۇيۇشۇشنىك ئىدىيىۋى ئاساسى بولۇپ قالىدۇ . شۇڭلاشقا شېئىرىي جەڭگىۋارلىق بىر مىللەت قەدىمكى كۈرەش جەڭگىۋارلىقىنىك غايىسى ۋە قوزغاتقۇچىسى .

بالاساغون ، قەشقەرى كۆتىدۇ سېنى ،
ۋەدەڭگە ۋاپا قىل ، ئۇنتۇما ئۇنى .
ئەلەمگە قوشۇلساڭ پۇتۇكچى قەلەم ،
ئەزىزى ئۆمرۈڭنىك مەنالىق كۈنى .

سەييىدىن ئەزىزى

كۈلۈبلار ، كەڭرى يوللاردا ئېلېكترلەر يېنىپ تۇرسا ،
گۈزەل بوستانۇ سەيلىدا قىزىق سۆھبەت بولۇپ تۇرسا ،
سۆھبەت داستىخانى ھەم شېرىنلەرگە تولۇپ تۇرسا ،
ئەنە شۇنىدا بۇ دۇنيادىن مېنىڭ كۆڭلۈم ئارام تاپۇر .

.....

ئاسان بولسا ئالاقىلەر قۇرۇلسا ھەم تۆمۈر يوللار ،
جەنۇب بىلەن شىمال ساينى مېڭىپ تۇرسا يولۇچىلار .

.....

ئىبراھىم تۇردى

گۈزەل ئارزۇ ـ ئىستەكلەر خەلقنىڭ كۆڭلىچە ئىپادىلەنگەن شېئىرىي ئارزۇلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، كەلگۈسىگە ئىنتىلىشنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى باھارى بولغان .

بىراق ، يېقىنقى زامان شېئىرىيىتىمىزدىكى دېموكراتىزملىق ئىنتىلىش ئۆز دەۋرىدىكى ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ قاتمال ، قورقۇنچ ، جۇرئەتسىزلىك ، ئۇيۇشماسلىق ، نادان ۋە خۇراپاتلىقنىڭ زەنجىرى ئاستىدىكى رېئاللىق بولغاچ ، ئالدى بىلەن شۇ دەۋر زۇلۇم ـ سىتەم لىرىنى جاھانىمە ئەينىكىدەك ئەينەن كۆرسىتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرۇشى ، مۇددىئانىڭ سەۋەبلىرىنى مۇپەسسەل شەرھلىشى كېرەك ئىدى .

شائىرلار بۇ خىل رېئاللىق ئىجتىمائىيىتىنى ئارقا ـ ئارقىدىن كونكرېت ۋە جانلىق سۈرەتلەپ ، تۇرمۇش ماھىيىتىنى ئېچىپ بەردى .

ئويغان خەلق يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر ،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياققىن نۇر تولدۇر .

پۈتسۈن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات ،
شۇم تەقدىردىن قارا كۈندىن بول ئازاد !

دۇنيا تارىخىدا ھەرقانداق مىللەت ۋە ھەرقانداق بىر دۆلەت خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى دۆلەت ، مىللەتنىڭ روناق تېپىشى ياكى خار ۋە زەبونلىقتا قېلىشىنىڭ ئاساسى ، دەپ چۈشەنگەن .

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلارنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭ مىقياسىدا قۇرغان نەچچە ئون مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى شۇ خىل چۈشىنىشنىڭ مەھسۇلى ئىدى .

شېئىرىيەت ـــ ئەسلى ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا ، پەردازلانمىغان ھەقىقىي ھېسسىيات . ئۇنىڭ بۇرچى ـ سىنىپ ۋە سىنىپىي ھېسسىيات ، مىللىي روھ ، مىللىي ھېسسىيات ، ساپ ئىنسان روھى ۋە ئىنسان تەبىئىتىنى يادرو قىلىش .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى رېئال لىققا كۆزۈاھ سىنىپىي زۇلۇم ، مىللىي زەئىپلىك ، مىللىي خورلۇق ، نادان ۋە قالاقلىقنى شاۋلىن ئىبادەتخانىسىدىكى قوڭغۇراقتەك ئىنتايىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ياڭرىغان ساداسى ئارقىلىق ئېلان قىلىپ ، ئاشۇ ئىللەتلەردىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىنتايىن يۇقىرى ئۇسلۇب بىلەن يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرمىسە ، ئېغىر خورەك بىلەن نىمجانلىق ئارىلاشقان سېھرىلىك ئۇيقۇدىن ئويغاتقىلى بولمايتتى . جاھالەت قەسىرلىرىنى تىترىتىپ تەسىر قىلغۇدەك شاۋقۇن سالغىلى بولمايتتى . دېمەكچى ، مىزگى بۇ دەۋر شېئىرىيىتى شۇنداق زۆرۈرىيەت تۈپەيلى كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى .

ئەي پەقىر ئۇيغۇر ، ئويغان ئۇيقۇڭ يېتەر ،
سەندە مال يوق ، ئەمدى كەتسە جان كېتەر .
بۇ ئۆلۈمدىن ئۆزۈڭنى قۇتقۇزمىساڭ ،
ئاھ !سېنىڭ ھالىڭ خەتەر ، ھالىڭ خەتەر .

قوپ ! ـ دېدى بېشىڭ كۆتۈر ، ئۇيقۇڭنى ئاچ !
رەقىبىڭ بېشىنى كەس ، قېنىنى چاچ !
كۆز ئېچىپ ئەتراپقا ئوبدان باقمىساڭ ،
ئۆلىسەن ئارماندا بىر كۈن يوق ئىلاج .

ھېلىمۇ جانسىزغا ئوخشايدۇ تېنىڭ ،
شۇڭا يوقمۇ ئانچە ئۆلۈمدىن غېمىڭ .
قىچقارسام قىمىرلىمايلا ياتسەن ،
ئويغانماي ئۆلمەكچىمۇ سەن شۇ پېتىڭ؟ !

كۆزۈڭنى يوغان ئېچىپ ئەتراپقا باق ،
ئۆز ئىقبالىڭ ھەققىدە ئويلا ئۇزاق .
كەتسە قولدىن بۇ غەنىيمەت پۇرسىتى ،
كېلەچەك ئىشىڭ چاتاق ، ئىشىڭ چاتاق .

ئېچىنار كۆڭلۈم ساڭا ئەي ئۇيغۇرۇم ،
سەپدىشىم ، قېرىندىشىم ، بىر تۇغقىنىم .
كۆيۈنۈپ ھالىڭغا ئويغاتسام سېنى ،
ئاڭلىمايسەن زادى نېمە بولغىنىڭ؟

كېلىدۇ بىر كۈن پۇشايمان قىلىسەن ،
تەكتىگە گەپنىڭ شۇ چاغدا يېتىسەن .
«خەپ» دېسەڭ ئۇ چاغدا ئۇلگۈرمەي قالۇر ،
شۇندا ئۇيغۇر سۆزىگە تەن بېرىسەن .

× × ×

قوپ ! ئى ئاداش بىر ..... ئەتراپىڭغا باق ،
باق .....نە كۆرىسەن ئويلىغىن ئۇزاق !
يەردە ، ھاۋادا ، سۇدا كېلۇرلەر ،
ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق..... !

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

1885 ـ يىلى ئېكىساق كەنتىدە «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ قۇـ رۇلۇشى ئارقىدىنلا غۇلجىدا قۇرۇلغان «مەكتىپى ھۇسەينىيە» ، «ئايالار مەكتىپى» ،«تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى» ، ھەتتا ئۇرۇمچىدە قۇرۇل ـغان (ھازىرقى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئورنىدا) رەسساملىق سىنىپى قاتارلىقلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئاسمىنىدىكى چولپان ئىدى .

بىراق ، ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى روھىمىزغا چاپلاشقان ھەسەتخورلۇق ، كۆرەلمەسلىك ، زەھەرخەندىلىكلىرىمىز تۈپەيلى بۇ خىل يېڭىلىقلارغا قارشى تەتۇر ئېقىملارنىڭ مۇدھىش شامالـلىرى پە ـسىيىش ئورنىغا ئەدەب كەتتى . ئالدى بىلەن شائىرلارنىڭ يەلكىسىگە قاباھەت يىللارنىڭ قامچىسى ئۇرۇلدى .

بۇ دەۋر شائىرلىرى بۇ خىل ئىللەتلىرىمىزنىڭ فېئودالـلىق ئا ـساردت ئاستىدا زەئىپلىكلىرىمىزدىنمۇ بەتتەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندى . شۇڭلاشقا ئۆز ئەسەرلىرىدە جەڭگىۋارلىق ، قەيسەرلىك ، غالىب روھ

ئەكس ئەتكەن ئاچچىق ۋە چۇچۈمەل تەملىك لىرىكىلارنى ئىجاد قىلدى .

.....

بىزگە گويا دوزاخ بولدى بۇ ئانا ماكان ،
ئەسىر بولدۇق ، تۇتقۇن بولدۇق ھالىمىز يامان .
كۆرمەش بىلەن ئۆتتى ئەسىر شانىمىز ئۇلۇغ ،
بىزگە ئەمدى ياراشمايدۇ خارلىق ۋە قۇللۇق

.....

بۇلبۇللار تۇتقۇن بولدى ، يۇرتنى بۇلغىدى قاغا ،
كىم بولسا ۋەتەنپەرۋەر بىر كۈن ئېسىلۇر دارغا ،
ئۇرغۇپ تۇرغان ئىسىق قان جىسىمىدا ئىسيان ئېتەر ،
كۈندە مۇشتۇمدەك كېسەك خەت يېزىپ تۇگەپ كېتەر .
(تەۋپىق)

ئومۇمەن «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بىر ئەسىر جەريانىدا ئىپادە تاپقان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تىپىك مىسالىرى مىللەتنى ئويغىتىش ، مىللىي روھنى ئۇرغۇتۇش ، ئىلىم ـ مەرىپەتكە چاقىرىش ، قاباھەت توسىقلارغا نەپرەت ئوقۇش ، زوراۋانلىق ، قانخورلۇق ، ئىستىبدادلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت غەزەپ ـ نەپرەت مۇجەسسەملەنگەن شېئىرىي ھېسسىياتتۇر .

شېئىرلارنىڭ بەزىلىرى ئاروز ۋەزىندە ، بەزىلىرى بارماق ۋەزىندە يېزىلغان بولۇپ ، شېئىرلاردا ئىلگىرى سۇرۇلۇۋاتقان دېموكراتىك ئاڭ ، جەڭگىۋار تۇيغۇلار تارىخىي دەۋر سىماسى بىلەن زاھىر بولۇپ كۆچلۈك دەۋر پۇرىقىغا ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ رېئاللىقىغا تەۋە .

بۇ دەۋر شېئىرىيىتىمىزنىڭ نادىر ۋەكىللىرى ماۋارپىنى قىزغىن

سۆيگۈچىلەر ، تولىسى بىۋاستە ماتارىپ پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللا-نغۇچىلار ، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ شېئىرلىرى بالىلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىگە ماس ھالدا ، يەنە بىر قىسىملىرى مەكتەپلەردىكى كوللېكتىپ گىمناستىكا ، مارش ، ناخشا ئېھتىياجىغا ماس ھالدا ئاددىي ۋە ئاممىباب تىل بىلەن يېزىلغان . ھەقىقەتەنمۇ شېئىرلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى چوڭقۇر بولۇپ ، ساقلىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولغان . نۇرغۇنلىغان شېئىرلار شۇ دەۋر خەتتاتلىرىنىڭ گۈزەل ھۆسنىخەتلىرى بىلەن تاۋارلىشىپ مەسچىت ، مەدرىسە ، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ تاملىرىغا نەپىس گۈل سىياقىدا ئويۇپ قالدۇرۇلغان .

مۇھىمى ، بۇ دەۋر شېئىرىيىتى ئويغىنىشقا باشلىغان خەلقنىڭ ئىرادىسى ، خىتابنامىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ ، ئاقارتىش ، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ، تەڭسىزلىكنى پاش قىلىشنىڭ ئۆتكۈر قورالىغا ئايلانغان . بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بۇ دەۋر شېئىرىيىتى دەرمەھەل ئۇنۇمگە ئىگە ، ئىنتايىن چوڭقۇر سىنىپىي ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن ناخشىدۇر .

ئىلىم ـ پەن بۇلىقىنى قېزىش شەرەپ

(ئەسلىمە)

پەخرىددىن ئەپەندى

مەن ھازىر 82 ياشتىن ئاشتىم . ئۆمرۈمنىڭ كۆپ قىسمى ماۋارىپ ئىشلىرى بىلەن ئۆتتى . مەن ھازىر گەرچە تەكىي تۇتۇپ يېتىپ قالغان بولساممۇ بىراق سانسىزلىغان شاگىرتلىرىمنىڭ ئىلىم ـ پەن بۇلىقى نىڭ شەرىبەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇۋاتقانلىقىنى ، ئىلىم ـ پەن ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلىپ شانلىق نەتىجىلەر يارىتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ يۈرىكىم لاۋۇلداپ يانىدۇ . كۆزلىرىمدىن پەخرلىك ھالدا خۇشاللىق ياشلىرى ئاقىدۇ . مەن ئۆز ئەمگىكىمنىڭ ھاياتىي كۈچىگە نەزەر تاشلىغىنىمدا ، ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ نەقەدەر ئۇلۇغ ئىش ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمەن . ئىختىيارسىز ھالدا يۈرتىمىزدا پەنىي مەكتەپ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 100 يىللىق تارىخنى ئەسكە ئالماي تۇرالمايمەن .

مەن 1911 ـ يىلى سەككىز يېشىمدا ئېكىساق ئارا مەھەللە باشلاغۇچ مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىردىم . بۇ مەكتەپ 1885 ـ يىلى شۇ دەۋرنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن بولغان باھاۋۇددۇن مۇسابايوۋ تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئېكىساق مەكتىپىنىڭ تارمىقى ئىدى . ئېكىساق مەكتەپ ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان پەنىي مەكتەپ بولۇپ ، ئۇنىڭدا 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى . بۇ مەكتەپتە جەمئىي سەككىز سىنىپ بولۇپ ، ئوقۇغۇچىلار ئۈچ ئورۇنغا بۆلۈپ ئوقۇتۇلاتتى . مەكتەپ

ئوقۇتقۇچىلىرى مۇسابايوۋ تەرىپىدىن تۇركىيىگە ئەۋەتىلىپ ئوقۇپ كەلگەن بىر قىسىم زىيالىيلار ۋە 1907 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلىغا قەدەر ئېكىساقتا ئېچىلغان تۇنجى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن زىيالىيلاردىن تەركىب تاپقانىدى . مەكتەپ مۇدىرىمىز تۇركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن تۇرسۇن ئەپەندى ئىدى . سىنىپ مەسئۇلىم تۇركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن غۇلجىلىق ئەخمەت ئەپەندى دېگەن كىشى ئىدى . مەكتەپتە كى پۈتكۈل ئىقتىساد باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋ تەرىپىدىن بېرىلەتتى . ئو- قۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر ، قەلەملىرىمۇ ھەقسىز تەمىنلىنەتتى . ھەتتا كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلارغا ئىقتىسادىي ياردەممۇ بېرىپ تۇرۇلاتتى . مەكتەپتە مۇستەھكەم ئىتتىپاق ، پولاتتەك ئوقۇتۇش ئىنتىزامى تۇر- غۇزۇلغانىدى . مەكتەپتە ياخشى ئوقۇغانلار مۇكاپاتلىناتتى ، ئوقۇغۇ- چىلارغا تەن جازاسى بېرىش قاتتىق چەكلىنەتتى .

باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋ ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە تۇركىيىدىن ئەخمەت كامال قاتارلىق بىلىملىك زاتلارنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلىگەنىدى . باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋ مەك- تەپكە پات ـ پات كېلىپ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇ- تۇش ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالاتتى ۋە تەسىرلىك ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى سۆزلەپ تۇراتتى . ئۇ بىر قېتىملىق سۆزىدە : «بالىلىرىم ، سىلەر بىلىم يولىدا ئىزدىنىپ نادانلىقتىن قۇتۇلۇپ ئاقارساڭلار ، كۆڭلۈڭلار خۇددى سۇبھى تاڭ نۇرىدەك يورۇپ كېتىدۇ . ھۆسن ـ جامالى گۈزەل بىر كە- شىنىڭ خەت ساۋاتى بولمىسا ، ئۇنىڭ كۆڭلى كېزىك كېسىلىدەك بىئارام ، ماڭغان يولى قوتۇر ئېشەكتەك ئاستا بولىدۇ . بىلىم ئالغان كىشىنىڭ تۇرمۇشى بايىاشات ۋە خاتىرجەم بولىدۇ» دېگەنىدى .

باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋنىڭ ئىلغار كۆز قارىشى ۋە كۆڭۈل بۆلۈشى

نەتىجىسىدە ، بۇ مەكتەپ ناھايىتى تېز راۋاج تاپتى . پۈتۈن يېزىدىكى دېھقانلار قىز ـ ئوغۇل پەرزەنتلىرىنى بۇ پەننىي مەكتەپكە بېرىپلا قالماي ، ئۆزلىرىمۇ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى . 1927 ـ يىلىغا بارغاندا ئۈستۈن ئاتۇشتىكى يەتتە كەنتنىڭ ھەممىسىدە پەننىي مەكتەپ بارلىققا كەلدى . بۇ مەكتەپلەردە پەننى سۆيىدىغان ، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرىدىغان قايناق ـ تاشقىنلىق مەنزىرىنى كۆرگىلى بولاتتى .

مەن بۇ مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن 25 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلدىم . سانسىزلىغان ساۋاتسىزلارنىڭ كۆزىنى ئاچتىم . مىنىڭ شاگىرتلىرىمنىڭ نۇرغۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تاراپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىلىم ـ پەن يولىغا باشلىدى . ئىلىم ـ پەن گۈلزارىدا لالىلەر چېچەك ئاچقان بۈگۈنكى كۈندە ئىلىم ـ پەن بۈلىقىدىن سانسىزلىغان كىشىلەرنى بەھرىمەن قىلغان ئانا مەكتىپىمنى ئەسلىمەي تۇرالمايمەن . ئۇنىڭ 100 يىللىق تويىنى پەخىرلەنگەن ھالدا مۇبارەكلەيمەن ! بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس سېلىپ ئىلىم ـ پەن بۈلىقىنى قازغان ئىلغار زات باھاۋۇدۇن مۇسابايوۋغا تەشەككۈر ئېيتىمەن !

شىنجاڭدىكى تۇنجى كىنو

شېرىپ خۇشتار

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ، سانائىتىنىڭ تۇنجى ئاساسچىلىرى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار 1907 ـ يىلى ئىلىدا مەملىكىتىمىز بويىچە زاما-نىۋى تىپە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرىدۇ . زاۋۇت ئىشقا كى-رىشتۈرۈلۈپ ئۇچىنچى يىلى (1912 ـ يىلى) كۈزدە مەزكۇر زاۋۇت تونۇشتۇرۇلغان ھۆججەتلىك مەخسۇس فىلىم ۋە قويۇش ئاپپاراتى گېرمانىيە فرانكفورت ئاسايىن زاۋۇتى تەرىپىدىن باھاۋۇدۇنبايغا تاپشۇ-رۇلىدۇ . باھاۋۇدۇنباي بەش چاس فىلىم ، كىنو ئاپپاراتلىرىنى ئېلىپ ئىلىغا قايتماقچى بولىدۇ . ئىلىدا ۋەزىيەت جىددىي بولغاچقا ، ئامالسىز ئوتتۇرا ئاسىيادىن قەشقەرگە كېلىپ ، فىلىمنى قەشقەردە ، ئاندىن ئاتۇشنىڭ ئېكىساق كەنتىدىكى ئېكىساق پەنىي مەكتىپى بىلەن ھەپتە ئەجەم مازىرىنىڭ كارىدورىدا يەرلىك ئاممىغا بىر قانچە قېتىم قويۇپ بېرىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ئىنقىلابچىلار ئىلىنى ئىشغال قىلىدۇ . ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن باھاۋۇدۇنباي فىلىمنى ئىلىغا ئاپىرىپ ، ئالدى بىلەن زاۋۇت ئىشچىلىرىغا كېيىن جەمئىيەتتىكى ئاممىغا كۆپ قېتىم قويۇپ بېرىدۇ .

گېرمانىيىدە سۈرەتكە ئېلىنغان ۋۇ كىنونىڭ قويۇش ئاپپاراتى ھازىرقى 14 سۆگلۈق قارلەيلىسى تېلېۋىزوردىن سەل چوگراق بولۇپ ، ئاپپارات توغرىسىغا تۇرغۇزۇلىدىكەن ، ئالدى تەرەپتە 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كانايچە (ئاپپارات كۆزى) بار ئىكەن ، ئاپپاراتنىڭ ئوڭ

يېنىدىكى بىر كۇنۇپكىنى باسقاندا ، ئاپپارات ئۈستىدىكى 12 ۋاتلىق چىراغ (ئېلېكتر لامپىسى) يانىدىكەن . ئاپپارات يېنىدا بىر كىچىك ساندۇقچە بولۇپ ئۇنىڭدا لېنتا يۆگەيدىغان ۋە ئايلىنىدىغان قۇرۇلما (چاق) بار ئىكەن . لېنتا سېلىنغاندىن كېيىن ساندۇق ئاغزىنى بېكىتىپ ئاپپاراتتىكى توك سىمىنى ساندۇقتىكى توك سىمىغا ئۇلاپ ، 3 ـ كۇنۇپكىنى باسقاندا ، ئاپپارات كۆزىدىن چىققان نۇر 20 ـ 22 مېتىر ئارىلىقتىكى ئېكرانغا تېگىپ سۈرەت كۆرۈنىدىكەن . ساندۇقچىنىڭ كۇنۇپكىسىنى باسقاندا ئاۋاز بېرىلىدىكەن ، بېرىلگەن ئاۋاز ئايرىم لېنتىغا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن سۆز ئېكرانىدىكى كۆرۈنۈشلەرنىڭ گاھى ئالدىدا ، گاھى كەينىدە ماڭىدىكەن . قويۇلغان كىنو بەش چاس بولۇپ بىرىنچى چاستا زاۋۇتنىڭ پۈتۈن ئوسكۇنىلىرى ، ئىككىنچى چاستا زاۋۇتنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى ، ئۈچىنچى چاستا زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ، تۆتىنچى چاستا تاغ ـ دەريا ، ۋولقان ، كەلكۈن ، قارا قۇيۇن ، تۇمانلىق جايلار ، گۈزەل تاغلار ، مەنزىرىلىك جايلار ، خارابېيلار ، ھەرخىل ھايۋانلار ، دېڭىز ـ ئوكيانلار ، خىلمۇخىل دېڭىز ھايۋانلىرى ، شەھەر ـ يېزا ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئادەملىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئادەتلىرى ، مەدەنىيەتلىك شەھەر ـ بازارلار ، بەشىنچى چاستا ئۇزۇن پۈپۈك تاقىغان ، تۇماق كىيگەن ھەربىلەر ، ئۇلارنىڭ مەشىقلىرى ، ئوت قويغان ، ئادەم ئۆلتۈرگەن كۆرۈنۈشلەر ، قول ـ پۈتىدىن باغلانغان قۇللار ، ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىۋاتقان ئادەملەر ، ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ ئۆزئارا ئېلىشىشلىرى كۆرسىتىلگەن .

بۇ فىلىملار قويۇلغاندا ، دەسلەپ ئامما ئۈنى چۈشىنەلمىگەن ، پەقەت سۈرەتنىلا كۆرگەن . كېيىن باھاۋۇدۇنباي گېرمانىيەدىن تەكلىپ

قىلغان گېرمانىيىلىك تېخنىكلار فىلىم مەزمۇنىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن ۋە شۇ ئاساستا زاۋۇت ئىشچىلىرىغا دەرس ئۆتكەن .

بۇ فىلىم ئاپپاراتى ئەينى چاغدىكى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن سوراپ ئېلىپ كېتىلگەن . ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن بۇ فىلىم ئاپپاراتى يالڭ زېڭشىنغا سوۋغا قىلىنغان .

بۇ ۋەقەدىن 19 يىل كېيىن (1931 ـ يىلى) قەشقەردە «كىنو تەرەققىيات شىركىتى» ، 1932 ـ يىلى ئىلىدا «ھۈسەين كىنو شىركىتى» ، 1935 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە «شەرق شامىلى كىنو شىركىتى» قاتارلىق ئۇيغۇر سودىگەرلەر دەسمايە چىقىرىپ قۇرغان خۇسۇسىي شىركەتلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 16 مىللىمېتىرلىق لېنتا ئىشلىتىلىدىغان ئاپپارات ۋە ئاۋازسىز زامانىۋى چوڭ ئېكرانلىق كىنو فىلىملىرىنى سېتىۋېلىپ جايلاردا قويغان . 1950 ـ يىللاردا ئۈرۈمچى يالڭخاڭدىكى سابىق سوۋېت كونسۇلخانىسىدا ئىشلىگەن مېخانىك ئابدۇماناپ خاجا مەھەللىسىدە «دوستلۇق» كىنوخانىسىنى (ھازىرقى «دوستلۇق» كىنوخانىسى ئورنىدا) قۇرۇپ ، يازلىق ، قىشلىق ئىككى كىنوخانىدا تۆت ئاپپارات بىلەن كېچە ـ كۈندۈز كىنو قويغان . ئۇ چاغلاردا كىنو ئاپپاراتلىرى ۋە كىنو لېنتىلىرى پۈتۈنلەي سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلەتتى .

ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى مەمتىلى ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان

كۆرەشجان ئۆمەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بايىرقى روشەن ھالدا جاھانگىرلىككە ، دىنىي خۇراپاتلىققا قارشى بولۇپ ، مىللەتنى ، ۋەتەننى زۇلۇم ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا تىنمۇ ـ تىنىغ كۈرەش قىلىپ ، مىللىتىمىزگە ئىلىم ـ پەننى ، يېڭى ماۋارىپنى ، دېموكراتىيىنى تەشەببۇس قىلىشى بىلەن خاراكتېرلەندى .

بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن ئابدۇقادىر داموللام ، قۇتلۇق شەۋقى ۋە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەيسەر ئوغلى مەرىپەتپەرۋەر پېداگوگ ، ئوت يۈرەك شائىر مەمتىلى ئەپەندىمۇ بار .

مەمتىلى ئەپەندى 1901 ـ يىلى ئاتۇشتا مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . شائىرنىڭ ئاتىسى ئوقۇمۇشلۇق ئادەم بولغاچقا ئوغلىنىڭ ساۋادىنى ئائىلىسىدە چىقارغان . 1909 ـ يىلى توختىماجى ئاكا ئوغلىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتكە بولغان ئوتتەك قىزغىنلىقىغا قايىل بولۇپ ، ئۇنى ئېكسىاقتىكى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوپلار ۋە تۈركىيىلىك ئەھمەت كامالنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېچىلغان « ھەبىبزادە دارىلمۇئەللىمىن »گە ئوقۇشقا بەردى .

ئۇزاق ئۆتمەي مىلىتارىست ياپۇن زېڭىشىڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر

خەلقىنى روھىي جەھەتتىن زەئىپلەشتۈرۈپ ، ئوتتۇرا ئەسىر خۇراپاتـ لىقىدا ئاڭسىز ، قالاق ھالەتتە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يەرلىك مۇتەـ ئەسسىپ كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ ، قەھرىتان قىشتا ئەمدىلا گۈرۈلـ دەپ يېنىش ئالدىدا تۇرغان گۈلخانىنى ئۆچۈرۈۋەتمەك بولۇپ ، بۇ يېڭى مەكتەپنى تاقىۋېتىپ ، قۇرغۇچىلىرىنى غالجىرلىق بىلەن تـۇتـقـۇن قىلدى . ۋەتەن ئاسمىنىنى قۇزغۇنلار قاپلاپ ، ئۆتكۈر زىيالىيلار قىرـ غىن قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن 1914 ـ يىلى مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالماي ئاتىلىسىگە قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى . ئۇنىڭ شائىرانە قەلبىنى كۈچلۈك قىساس ئېلىش ئىستىكى لەرزىگە سېلىپ تۇردى . شائىر ئەنە شۇ يىللاردىن تارتىپ ئىجادىيىتىنى باشلىدى .

بۇ دەۋر بولسا ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولۇـ ۋاتقان چىغ خاندانلىقى ئومۇمىيۈزلۈك ھالاكەتكە قاراپ يۈزلەنگەن ، ئۇيغۇر رايونىدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ زۇلۇم ـ زورلۇقى چېـ كىگە يەتكەن ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئېزىلىشكە قارشى دېموكراتىك ھەرىكەتلەر پىشىپ يېتىلىۋاتقان بىر مەزگىل ئىـ دى . شىنجاڭنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى ياڭ زېڭشىڭ چىغ خاندانـ لىقىنىڭ يۈرگۈزگەن ئەكسىيەتچى سىياسىتىگە تولۇق ۋارىسلىق قىـ لىپ ، شىنجاڭدىكى مىللىي زۇلۇمنى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيتىۋەتتى . ئۇ ، يەرلىك غالچىلارنى ئالاھىدە ئىمتىياز بىلەن تەمىنلەپ ، پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى قۇل قىـ لىشىغا تېخىمۇ چوڭ يول ئېچىپ ، ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى دېموكـ راتىك ھەرىكەتلەرنىمۇ شەپقەتسىز باستۇردى . ئامالسىز قالغان خەلق ماددىي جەھەتتىكى نامراتلىق ، مەنىۋى جەھەتتىكى قالاقلىق دەستـ لىدىن ۋەيران بولۇشقا باشلىدى .

1920 ـ يىلى مەمتىلى ئەپەندى دادىسى بىلەن بورتالا ، غۇلجا ، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا باردى . شائىر بۇ قېتىمقى سەپىرىدە شىنجاڭنىڭ خاراباسىلاشقان يېزا ـ قىشلاقلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى . جاھالەت ئىچىدە ئېغىر ياتقان خەلقىمىزنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ھاياتى بىلەن تونۇشتى . ئۇ خەلقىمىزنىڭ چەكسىز ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ۋە مىللىي زۇلۇم ئاستىدا خورلۇق ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىدىن قاتتىق چۆچىدى . شۇڭا ئۇ ، ئۆز ۋەتىنىنى جاھالەت ئىچىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىلغار ئىدىيە ۋە ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن خەلقىمىزنىڭ روھىنى ئويغىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى . رەھىمسىز رېئاللىق ئۇنىڭ ئىرادىسىنى چىنىقتۇرۇپ ، غايىسىنى پىشىپ يېتىلدۈردى . شۇڭا ئۇ جاھانگىرلارنىڭ غالچىلىرىغا بولغان كۆچلۈك ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلەپ « ئوقۇدى ، ئاشتى » دېگەن شېئىرنى يېزىپ ، جامائەتچىلىك ئارىسىدا كۆچلۈك تەسىر قوزغىدى .

شائىر بۇ مەزگىلدىكى شېئىرلىرىدا ئۆز خەلقىنىڭ بولمىغۇر پاسسىپ تەرەپلىرىنى دادىللىق بىلەن تەنقىد قىلدى . بۇ خىل ناچار ئىللەتلىرىنىڭ بارغانچە كېڭىيىپ ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي كېسىلىگە ئايلىنىپ قېلىشىنىڭ تۆپ سەۋەبلىرىنى كۆرۈپ يېتىپ ، ئۇلۇم ـ پەن بىلەن قوراللانغاندىلا مىللەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ ، ھۆكۈمرانلارغا تىغمۇتىغ قارشى تۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى . « ئوقۇدى ، ئاشتى » دېگەن شېئىر ئۇنىڭ مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدۇر . شائىر بۇ شېئىردا :

ئوقۇدى ، ئاشتى باشقىلار بىزدىن ، ئەي قېرىنداشلار ،
كۆرگەچكە ئۇلارنىڭ ئىجتىھاتىنى قاينار ۋىجدانلار .

ھاۋادا لاچىندەك پەرۋاز قىلۇرلەر باشقا مىللەتلەر ،
قالدۇق بىز ئۇلاردىن بەكمۇ ئارقىدا ئۇيىلا ئۇممەتلەر .
ئۆگەتمەس بىزگە ھەق كالامنى بىلگەن ئالىملار ،
ئەخلاقنى پۇچەك پۇلغا ساتقاي بىزنىڭ زالىملار .
رىشۋە بار يەرگە ئاچ قاشقىر كەبى دەمسىز چاپۇرلەر ،
بېشىدا سەللە ، قولىدا تەسۋى ھەقتىن قاچۇرلەر .
ئويلاڭلار زاكات ـ ئىسقات كىملەرنىڭ ھەققى كىملەر ئالۇرلەر ،
نى ـ نى جىنايەتلەر ھەيۋەت تون ئىچرە پىنھان يانۇرلەر .
.....
دېيىش ئارقىلىق ئوبرازلىق ئوخشىتىشلاردىن جانلىق پايدىلىنىپ ،
ئەينى ۋاقىتتىكى مۇستەبىت ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى ئاچ بۆرىگە
ئوخشىتىپ ، يالقۇنلاپ تۇرغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ . ئەينى
ۋاقىتتا ياڭ زېڭشىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوزغىلىپ ھاكىمىيەتنى
ئاغدۇرۇپ تاشلىۋېتىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ ، يوشۇرۇن يۈگەنىنى
مەككارلىق بىلەن خەلقنىڭ ئاغزىغا سېلىپ ، كۆڭزىنىڭ بىر يۇرۇش
« رەھىمدىللىك »تىن ئىبارەت سەپسەتىلىرىنى كەڭ تۇردە تەشۋىق
قىلىپ ، يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە مۇتەئەسسىپ دىنىي ئۇنسۇرلار بىلەن
تىل بىرىكتۇرۇپ ، قىلمىغان ئەسكىلىكلەرنى قىلدى . شائىر :

ئوقۇيمىز بىلمەيمىز لىسانۇ ئەرەپ تىلى مۇشكىلى بىزگە ،
يادىكار قالغان يوق بىر نۆكتە ھېكمەت ئۇلاردىن بىزگە .
قەشقەردە يېتىملار ھامام ئاستىدا كۈلدە ياتۇرلەر ،
تەربىيىسىز ھۇشۇق ئويناپ ، نىشە تارتۇرلەر .
مەرھۇمى دامولا ئابدۇقادىر ناھەق كەتتىلەر ،
گۇناسى نېمە ؟ پەقەت بىزگە ھەقنى ئۆگەتتىلەر .

دېيىش ئارقىلىق جاھىللىق ھەم مۇتەئەسسىپلىك ھەممە يەرنى قاپ-لىغان زوراۋانلار چېكىدىن ئاشقان ، زۇلۇم ئاستىدا ھالدىن كەتكەن ئەمگەكچى خەلق تىرىكچىلىك تورىغا چۈشۈپ قالغان ، سىياسىي بە-پەرۋالىق ۋە « تەقدىر » گە تەن بېرىش ، ھەممىگە سەبرى قىلىش مىللەتنىڭ روھىنى چىرمىۋالغان ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چىداپ تۇ-رالمىدى . شۇڭا ئۇ ياكى زېڭىشكە باشچىلىقىدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئېغىر جىنايىتى ـــ ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلارنى تۇت-قۇن قىلىشتىن ئىبارەت شەپقەتسىزلىكى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى .

شائىر 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ياشاۋاتقان خەلقىمىزنىڭ يەنىلا دۇنيانىڭ ۋەزىيىتىدىن ، ئىلىم ـ پەننىڭ تەرەققىياتىدىن بە-خەۋەر بولۇشىدىن ئىبارەت ئورنىنى تولدۇرۇۋالغۇسىز دەھشەتلىك رې-ئاللىقا « ئېچىكى جەھەتتىن نادانلاشتۇرۇش ، تاشقى جەھەتتىن قامال قىلىش » خەلقنىڭ نەپەس يولىنى بوغۇپ تۇرغان رەھىمسىزلىككە چىداپ تۇرالماي ، باتۇرلۇق بىلەن كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى . ئۇ شېئىرلىرىدا باشقىلارنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكىنى ، ھاۋادا لا-چىندەك پەرۋاز قىلىۋاتقانلىقىنى ، ئەگەر كۆزىمىزنى ئاچمىساق ھالاك بولىدىغانلىقىمىزنى خەلقىمىزگە سەمىمىيلىك بىلەن خىتاپ قىلىپ ، ئۇلارغا ئويغىنىش سېگنالى چالدى . دىنىي تونۇغا ئورۇنۇۋالغان ، خەلق كۆزىدە قېلىن پەردە بولۇپ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ، مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە زور توسالغۇ بولۇپ تۇرغان ئەكسىيەتچى ، مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە شەپقەتسىز ھالدا ئوت ئاچتى . ئۇنىڭ مىللەتپەرۋەرلىك ۋە جەڭگىۋارلىق بىلەن تولغان مىسرالىرىدىن ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە بولغان ئۆچمەنلىك جاھالەتكە بولغان غەزەپ ـ نەپرەت ، ئانا خەلقىگە

بولغان قىزغىن مۇھەببەت ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ .

شائىرنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسى كېيىنكى ماۋارىپ ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك تېمىلىرىغا بېغىشلانغان ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىي نېگىزى بولۇپ قالدى . شائىر ئۆز خەلقىگە چىقىش يولى ئىزدەپ ، شۇ خىل ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئارقىدىن غەلىبە قىلغان غەرب دۇنياسى بىلەن تونۇشۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ ، مىللەتنىڭ ئازادلىقى ۋە كېلەچىكى ئۈچۈن بىلىم ئىگىلەش مەقسىتىدە 1924 ـ يىلى چۆچەك ئارقىلىق چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى . شائىر شۇ ئارقىلىق ۋەتەنداشلىرى ۋە ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار بىلەن چۈشىنىش ھاسىل قىلىشقا ئىمكانىيەت ھازىرلىدى . ئۇزاق ئۆتمەي تاشكەنتتىكى بىر ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرىپ ، يېڭى ماۋارىپ ۋە يېڭى ئىدىيىلەر بىلەن پۇختا تونۇشتى . ئوقۇش جەريانىدا رۇس ۋە قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى تەرەققىيپەرۋەر يازغۇچىلارنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى .

شائىر مەمتىلى ئەپەندى ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆزىنى ئۆزۈندىن بېرى قىزىقتۇرۇپ كېلىۋاتقان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىگە چىقىپ كەتتى . تۈركىيىگە چىقىپ ھە دېسىلا ئۇنىڭ ئوقۇش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى . ئۇ بىر ياقتىن ئۆگىنىپ ، بىر ياقتىن ئىشلەپ ، ئاخىر ئىستانبۇلدىكى بىر ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىردى . بۇ مۇستاپا كامال باشچىلىقىدىكى تۈركىيە ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ ، تۈرك مۇستەقىللىقى ئەمەلگە ئاشقان تۈرك خەلقىنىڭ باتۇرانە كۈرەش قىلىشى بىلەن تۈرك ئىنقىلابى جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، دۆلەت ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتتىن مۇستەھكەملەنگەن ، پەن ، ماۋارىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويغان

بىر دەۋر ئىدى .

بۇ ئىنقىلابنىڭ غەلىبە قىلىشى شائىرنىڭ ئۆز ئىلىنى فېئودال-لىزم ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ، ئۇلارنىڭ دىلىنى ئىلىم ـ مەر-پەت بىلەن يورۇتۇش ، يېڭى مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ئۆز خەل-قىنى باشقا ئەللەر خەلقىدەك تەرەققىياتقا ھەم ھۆر زامانغا ئېرىشتۇرۇش ئارزۇسىغا چوڭ ئۈمىد بېغىشلىدى . مۇستاپا كامالنىڭ مائارىپ ۋە مە-دەنىيەت ساھەسىدە ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتلىرى شائىرغا ئۆز خەلقىنىڭ چىقىش يولى بولۇپ تۇيۇلدى .

مۇستاپا كامال ئىنقىلابى جاھانگىرلىككە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ ، تۈرك خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈردى . گەرچە بۇ ئىنقىلاب 600 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ، ئاخىرىدا جاھانگىرلارنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتىگە ئايلىنىپ قالغان سالچۇق ئىمپېرىيىسىگە خاتىمە بەرگەن بولسىمۇ تۈرك تارىخىدا دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان يەنە بىر يېڭى سەھىپە ئاچتى . بۇ ئىنقىلابنىڭ شائىرغا ئۆز خەلقىنىڭ چىقىش يولى بولۇپ تۇيۇلۇشى ئەينى ۋاقىتتا ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى . چۈنكى مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇشتا ئۆرنەك بولالايدىغانلىقىمۇ دۇنيا جامائەتچىلىكى ئالدىدا ئىسپاتلانغانىدى .

ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىقى ، مىللىي مۇستەقىللىقى ۋە زامانىۋى مائارىپىنىڭ ئۆز ئىلىدە بەرپا بولۇشىنى كۆڭلىگە پۈككەن ھەم شۇ بۈيۈك ئارزۇ ئۇچۇن يول ئىزدەۋاتقان بىر ئىنسانىنىڭ ، باشقا ئەللەر ئىنقىلابىدىكى ئىلغارلىقلارنى يۈرەكلىك ھالدا قوبۇل قىلىشى ئىدىيە ۋە ئاڭ جەھەتتىكى زور ئىنقىلابنىڭ ئۇندۇرمىسى ئىدى .

مەمتىلى ئەپەندى « بىز ئۇيغۇر بالىلىرى » دېگەن شېئىرىدا

جاراڭلىق قىلىپ :

بىز ئۇيغۇر بالىلىرى كۆڭلۈمىز نۇرلۇق ،
بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق ھايات يولىمىز ئۇلۇق .
كۆپ زامانلار سەرسان بولدۇق زالىم قولىدا ،
دەريا ـ دەريا قانلار تۆكتۇق ئەرك يولىدا .
بىزگە گويا دوزاخ بولدى بۇ ئانا ماكان ،
ئەسىر بولدۇق ، تۇتقۇن بولدۇق ھالىمىز يامان .
كۆرەش بىلەن ئۆتتى ئەسىر شانىمىز ئۇلۇق ،
بىزگە ئەمدى ياراشمايدۇ خارلىق ۋە قۇللۇق .

دېيىش ئارقىلىق مۇستەبىت ھاكىمىيەت ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ ، ئۆز خەلقىنى ئويغىنىش ، ئىنقىلاب قىلىشقا چاقىرسا ، بىر تەرەپتىن ئۆز ۋەتىنىنىڭ كېلەچىكىگە بولغان پولاتتەك ئىشەنچىسىنى ئىپادىلەپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر ھەم قەھرىمانلىقىغا چىن دىلىدىن ئاپىرىن ئوقىدى . خەلقنىڭ ئىنقىلاپقا بولغان ئىرادىسىنى چىڭىتىپ ، قوزغىلىشقا ئىلھام بەردى .

شائىر يەنە ئۆز خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيان ھۆكۈمرانلارغا ئۇزۇلۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ، يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن مەغلۇب بولغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبلىرىنى ، خەلقنىڭ نادان قالدۇرۇلغانلىقىدا ، بىلىمسىزلىكىدە دەپ قاراپ ، ئۆز ئىلىدە ئەڭ ئالدى بىلەن ماۋارىپ ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىپ ، دۇنيا مىقياسىدا تەڭسىزلىك ئارقا ـ ئارقىدىن ھالاك بولۇپ ، يېڭىلىق ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەسىدە كۆرۈشۈۋاتقان شۇ دەۋر ۋەقەلىرىنى ھەم شۇ ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئوقۇشنى ئەلا دەرىجىدە تا-

ماملاپ ، مائارىپنى ئەڭ توغرا يول ، ئوقۇتقۇچىلىقنى ئەڭ شەرەپلىك خىزمەت دەپ تاللىۋالدى . ئۇ تۈركىيىدىكى چاغلاردا تۈركىيە دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ شۇنداقلا ئۇنىڭ نامايەندىلىرىدىن تەۋپىق ھەكىم قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى .

30 ـ يىللارنىڭ بېشىدىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدىن خەۋەر تاپقان شائىر بۇ مەزگىلنى ئۆز ۋەتىنىدە پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىشنىڭ تازا پەيتى دەپ بىلىپ ، 1932 ـ يىلى ئاتۇشقا قايتىپ كەلدى .

ئۇ شۇ يىلى ئۆزىنىڭ پائالىيىتىنى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ۋە يېڭىلىقچا ئىنتىلگۈچى خەلقنىڭ ياردىمى بىلەن باشلىۋەتتى . ئۇ ئىقتىدارلىق ناتىق توغرا پىكىرلىك كىشى بولغىنى ئۈچۈن ئالتە ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تەرەققىي كەتكەن ئەللەردىكى يېڭىلىقلارنى ۋە ئۆزگىرىشلەرنى ئامما ئارىسىدا تەشۋىق قىلىپ ، ئاتۇشنىڭ يېگىرمە تۆت كەنتىگە زامانىۋى پەن بىلىملەرنى ئۆگىتىدىغان ، شىنجاڭ تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان يېگىرمە تۆت مەكتەپ قۇرۇپ ، قاراڭغۇ زۇلمەت قاپلاپ ، ئەتراپىنى پەرق ئەتكۈسىز بولۇپ كەتكەن ۋەتەن ئاسمىنىغا دانكۇدەك جاسارەت بىلەن يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋە زامانىۋى مائارىپنىڭ مەشئىلىنى كۆتۈرۈپ چىقتى . ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى شۇنچىلىك ئالدىراش ۋە جاپالىق خىزمەت شارائىتىدىمۇ ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار شېئىرلىرىنى يېزىشنى توختاتمىدى .

بىز ـ مۇئەللىم !يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچمىز ،
خەلقىمىزگە يۇپيورۇق نۇرلار چاچمىز .
تالاي يىللار زۇلمەتتە تىنەپ خار بولدۇق ،
ئىلىم ـ ئىرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق .
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار ،

كۆزلىرىمىز قارىغۇ كۆپ ناچار بولدۇق .
بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى ،
بىز يېڭىدىن ئېچىلغان ۋەتەننىڭ گۈلى .
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن ،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ھۈلى .
.....

دەپ شېئىرلارنى يېزىپ ، زامانىۋى ماتارىپنى ، كىشىلىك ھوقۇقنى خەلق ئارىسىدا كۆچەپ تەشۋىق قىلدى ھەم بۇ شېئىرلارغا ئۆزى مۇزىكا ئىشلەپ ماتارىپچىلارغا مارش قىلىپ بەردى . مەمتىلى ئەپەندى بىلەن زامانداش كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا شائىر ئەينى ۋاقىتتا مەزمۇنى مول كومېدىيە ۋە لەتىپە قاتارلىقلارنى يېزىپ ، سەھنىگە ئېلىپ چىقتى .

ئەينى ۋاقىتتا كۆپ سانلىق كىشىلەر شائىر تەشەببۇسلىرىغا ۋە تۇرلۇك پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى . بىراق ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى خەلقنىڭ كۆزى ئېچىلىپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ ، دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان يەرلىك غالچىلىرىنى قۇتراتىپ ، ئۇلار ئارقىلىق تىغ ئۇچىنى يېڭى ماتارىپ ھاكىمىيىتىگە قاراتتى . ئەكسىيەتچى كۆچىلەر ماتارىپچىلارنىڭ قوللىرىدىكى قىزىل بايراقلارنى ، بويۇنلىرىدىكى ئوتقاشتەك گالىستۇكلارنى كۆرۈپ ، ئۇلارنى « دىنسىزلار » ، « قىزىل پاچاقلار » ، « جەدىدلەر » دەپ ھاقارەتلىدى . شائىرنىڭ يول باشلىشى بىلەن ماتارىپچىلار ئەكسىيەتچى كۆچىلەر ۋە دىنىي رۇھانىلار بىلەن تىغمۇتىغ كۈرەش قىلىپ ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە جىددىي تەسىر كۆرسەتتى .

ئۇزاق ئۆتمەي ئاپرېل ئۆزگىرىشى بولۇپ ، جىڭ شۇرىن

ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ ، شىك شىسەي تەختكە چىقتى . ئۇ تەختكە چىقىپ بىر قەدەر يېگىلاشلارنى ئېلىپ بېرىپ ، « ئالتە بۇيۇك سىياسەت »نى ئېلان قىلدى . بۇ دەۋرگە كەلگەندە بىر مەزگىللىك تىنچلىق ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىش پۇرسىتى يېتىپ كەلدى .

شىنجاڭنىك بۇ خىل تىنچ شارائىتى تەۋقىچە ماۋارىپنىك تەڭرى تېغىنىك جەنۇبىي ۋە شىمالىغا بوراندەك تارقىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى . مۇتەئەسسىپ ئىشانلارنىك ئالدامچىلىقى يەرلىك ئەمەلدارلارنىك خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلىشتەك نەيرەڭلىرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى .

تەۋپىقىچە مەكتەپلەرنى ئۈلگە قىلىپ ، تەڭرى تېغىنىك جەنۇب ۋە شىمالىدا زامانىۋى يېڭى مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئېچىلىشقا باشلىدى . ئۇلارمۇ مەمتىلى ئەپەندى يېزىپ بەرگەن « بىز مۇئەللىم مەكتەپ ئاچىمىز » ، « بىز ئىزچىللارمىز » دېگەندەك ناخشىلارنى ئېيتىشىپ ، ۋەتەننىك ئاسمىنىنى زىل ـ زىلىكە كەلتۈردى .

ماۋارىپقا ئۆزىنىك ھاياتىنى بېغىشلىغان ، يېڭىچە ماۋارىپنىك پۈتۈن شىنجاڭدا ئومۇمىيلىشىشىنى ئۆزىنىك غايىسى ، دەپ بىلگەن ئوت يۈرەك شائىر خەلقە مۇنداق دەپ مۇراجىەت قىلىدۇ : « ... قېرىنداشلار ، ئاتىلار ، ئانىلار ۋە ئارقىداشلار ، مەن بېشىمدىن ئېغىر سەرگۈزەشتىلەرنى كەچۈرۈپ ، خەلقىم ئۈچۈن ئىشلەشكە بىلىم ئېلىپ كەلگەنمەن . ۋەتىنىم ۋە خەلقىمنى ئاسارەتنىك زۇلمىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ، مۇئەللىملىك كەسپىنى ئۇلۇغ كەسىپ ، ئوقۇتقۇچىلىق يولىنى ئەڭ توغرا يول ، دەپ تاللاپ ئالغانمەن . قاچاندۇر بىر كۈنى مېنى ئالتە پۈڭلۈق بىر قوغۇشۇن ئوقى ئاخىرەتكە ئۇزىتىشى مۇمكىن . ئەنە مەن شۇ كۈننى كۈتىمەن ، چۈنكى مەن ۋەتەن يولىدا ، مەرىپەت

يولدا ئىسسىق قېنىمنى تۆكۈشتىن زادى قايتمايمەن ... » ① مانا بۇ ئوت يۈرەك شائىر ، مەرىپەتپەرۋەر مائارىپچىنىڭ چىن يۈرىكىدىن ئۇرغۇپ چىققان سەمىمىي قەلب ساداسى . بىر باتۇر قەھرىمانىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا خەلق ئۈچۈن بەرگەن بۇيۇك قەسىمى ئىدى . ئۇ شەخسىي مەنپەئىتىنى مىللەت ۋە خەلق ئالدىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ دەپ بىلگەنىدى . خەلق ۋە مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن ھەرقاچان ، ھەر زامان ئەڭ مۇقەددەس خىزمەت مائارىپچىلىق ، دەپ بىلگەن بۇ يورۇق يۈلتۇز 1936 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرى فاشىست شىڭ شىسەينىڭ قانلىق نىقابىنى يىرتىپ تاشلىشى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ يەرلىك غالچىلىرى تەرىپىدىن قەتلە قىلىندى .

مىللىتىمىز ئۈچۈن ، مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن سوقۇ-ۋاتقان بىر يۈرەكنى ، ۋەتەننىڭ كەلگۈسى ، ئىستىقبالى ھەم ئازادلىقى ئۈچۈن تەۋرەۋاتقان بىر قەلەمنى جاھالەتلىك يىللار يىرتقۇچلارچە ھەـ رىكەتتىن توختاتتى . بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى ۋە مائارىپ تارـ خىدىكى زور بىر تراگېدىيە ، تولۇقلىۋالغۇسىز يوقىتىش ، ئەكسىيەتـ چى كۈچلەرنىڭ چېكىدىن ھالقىغان تېررورلۇقى ئىدى .

شائىر گەرچە تولىمۇ بالدۇر كەتكەن بولسىمۇ ئۆز خەلقىگە ، مىللىتىگە بەرگەن تەنتەنىلىك قەسىمىنى ئورۇندىدى . ئۇ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن بىر مۆجىزە ھېسابلىنىدىغان ئۆتكۈر قەلىمىنى ئىشقا سېلىپ ، ئۇيغۇر زامانىۋى مائارىپ ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ، خەلقنىڭ ئازادلىق ۋە ھۆرلۈككە پۈركەنگەن يېڭى دۇنيا قۇرۇش ئىستىكىنى ۋە پائالىيەتلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىدى . غەپلەت ئىچىدە قالغانلارنى

① شىنجاڭنىڭ زامانىۋى مائارىپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن چىقـ ىرىلغان « مەشئەل » ژۇرنىلىدىكى سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدىن ئېلىندى .

ئويغىتىپ ، ئۇلارنى زۇلۇم ۋە ئىزىلىشكە قارشى يېڭى كۈرەشكە تەيـ يارلىدى . ئۇنىڭ گۈلدۈرمامىدەك ھەيۋەتلىك ، قىران دولقۇنلىرىدەك قۇدرەتلىك بولغان ماتارىپ ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئەكسىيەتـ چى كۈچلەرنى غال ـ غال تىترىتىپ ، ئېزىلگەن يۈرەكلەرنىڭ ئىنقـ لاب قىلىش روھىغا غايەت زور ئىلھام بەردى . ئۇ ھەقىقەتەن ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق توغرا يولغا باشلىغۇچى ئىدى . ئۇ خەلق ئۈچۈن ، ۋەتەن ئۈچۈن تۈغۈلغان ، خەلقنىڭ ئويغىنىشى ئۈچۈن ، ماتارىپنىڭ ئۆز ئىلىدە گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ياشىغان . ئازاد ، ئەركىن ھۆر زامان قۇرۇش يولىدا مېڭىش قاينام‌لىرىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ھەقـ قىي ئىنقىلابچى .

لېنىن : « تارىخىي تۆھپىلەرنى باھالاشتا ، تارىخىي ئەرباباڭلارنىڭ ھازىرقى تەلەپلەرگە نىسبەتەن بېجىرەلمىگەن ئىشلىرىغا ئاساسلانماي ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى پىشۋالىرىغا نىسبەتەن ياراتقان يېڭىلىقـ لىرىغا ئاساسلىنىشىمىز لازىم » دەپ كۆرسەتكەن . شائىرنىڭ تۆھپـ سى ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھپىلىرىدىن سىرت ، شىنجاڭ ماتارىپىنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇرۇشقا ، يېڭى مە‌ـ دەنىيەت ھەرىكىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۆزى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلغانلىقىدا يارقىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ .

* * *

بىز شائىر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شېئىرلىرىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە يېڭى دېموكراتىزملىق ئىدىيىلىك ھەربىر مىسرالارغىچە سىڭگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز . ئىنقىلابىي ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن يېڭى دېموكراتىزملىق ئىدىيە شائىرنىڭ ئە‌ـ سەرلىرىدە قۇياش نۇرىدەك جۇلالىنىپ تۇرىدۇ . ئىلغارلىق ،

يېڭىلىقنى ، تەرغىب قىلىش ، يېڭى ماتارىپ ، ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشتەك مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيە ۋە خەلقنىڭ ئازادلىققا ، ھۆرلۈككە ، ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇلىرىغا بولغان مەدھىيە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا مەركىزىي تېمىنى ئىگىلەيدۇ .

بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى مەسىلىسىدە شائىر يېڭىچە بولغان رېئالىزمنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان . ئۇ ، كـ لاسسىك ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى ئىلغارلىقلارنى يۇرەكلىك ھالدا قوبۇل قىلىپ ، ئۆز ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئەدەبىياتىمىزنى شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن يۇقىرى يۇكسىلىشكە ئىگە قىلدى . ئۇ ماتارىپنى ، ئەدەبىياتنى ، خەلقنى ئويغىتىش ۋە ئۇنى تەربىيىلەشنىڭ ئۇلارغا ھايات ھەقىقەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشنىڭ ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەھۋالـ لىنى ياخشىلاش ۋە ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئۇلۇغ كۈرەشكە جەلپ قـ لىشنىڭ كۈچلۈك قورالى دەپ قارايتتى . شائىرنىڭ كۆپ قىسىم شېـ ئىرلىرى شۇڭا خەلقنى ئاقارتىش ، نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ۋە ئـ لىم ـ مەرىپەت بىلەن قوراللاندۇرۇپ ، ئىنقىلاب قىلىش مەيدانـــغا باشلاپ كىرىشتىن ئىبارەت تېمىلارغا بېغىشلانغان .

شائىر ئۆزىنىڭ « سايرام كۆلى » دېگەن لېرىك شېئـــرىـــدا سىمۇوللۇق ئوخشىتىشلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ ، دېمەكچى بولـ غان ئوي ـ پىكىرلىرىنى ماھىرلىق بىلەن تەبىئەتكە سىڭدۈرۈپ ، ئۆز خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىر داۋامىدا زۇلۇم ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇش يولىدا ھۆكۈمران سىنىپلارغا تالاي قېتىم قوراللىق قارشىلىق كۆر ـ سەتكەن بولسىمۇ ھەممە ئىنقىلابنىڭ قالاقلىق ، خۇراپاتلىق تۈپەيلى ئاچچىق ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقىدىن ئىبارەت قان ياش بىلەن يۇغۇ ـ رۇلغان تارىخنى شېئىرىي تىل ۋە ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بـــلـــەن

جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى . شائىر شىنجاڭنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇمۇمىي كۆرۈنۈشىنى چوڭ ئىنقىلابنىڭ ھارپىسىنى سايرام كۆلىگە ئوخشىتىپ :

سايرام كۆلى ئۆزۈڭ كىچىك ، دەردىڭ تولا ،
داۋالغۇيسەن ساھىللاردىن تاشالمايسەن .
ئەتراپىڭنى قورشىۋالغاچ ئېگىز تاغلار ،
ئۇمتۇلىسەن داۋانلاردىن ئاشالمايسەن...

دەپ يېزىپ ئوبرازلىق ، چۈشىنىشلىك خەلق تىلى بىلەن ھۆكۈمران كۈچلەرنى سايرام سۈيىنىڭ دەھشەتلىك دولقۇنلىرىغا يول بەرمەيۋاتقان تاغلارغا ئوخشىتىپ ، ئۇزاق تارىخ ، چوڭ بىر دەۋر رېئاللىقىنى ، مىللىتىمىزنىڭ تەقدىرىنى بىر كوپلېت شېئىرغا يىغىنچاقلاپ بەرگەن . شۇڭىمۇ بۇ شېئىر بۈگۈنكە قەدەر ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك مەھلىيا قىلىش كۈچىنى يوقاتمىغان بولۇپ ، خەلق ئاغزىدا داۋاملىق يادلىنىپ كەلمەكتە .

شائىر ئۆزىنىڭ « ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن » دېگەن شېئىرىدا جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇش رېئاللىقىنى چوڭقۇر كۆزىتىپ ، ئۆز پىكىرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى بەدىئىي چىنلىققا كۆتۈرۈپ ، دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئەسەرلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا دېموكراتىك ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئۆزگىچە بىر ئىدىيىۋى مەزمۇن يۈكسەكلىكىنى ياراتقان . شائىر بۇ شېئىردا نادانلىقتىن قۇتۇلۇش ، ئىلىم ـ پەن ئىگىلەشتەك ئومۇمىي مەزمۇنلار دائىرىسىدە تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ، جەمئىيەتنىڭ كونكرېت

ئەھۋالى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشىغا نەزەرنى ئاغدۇرۇپ :

ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن بىزمۇ شادمان بولىنىڭ ،
ئىلمۇئىرپان يولى ئۇچۇن ئەمدى قۇربان بولىنىڭ .
نەچچە يىللار ئۇخلىدۇق كۆندۈز ئىدى قاراڭغۇلۇق ،
ئېچىلىپ ئىرپان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق .
ئەي ۋەتەن ئەۋلادى ئەمدى ئويقۇدىن كۆزۈڭنى ئاچ ،
تۇتىشىپ قوللارغا قول ، شادۇ خەندان بولىنىڭ .
ئىلمۇئىرپان نۇرى ئال مىللىتىڭ باشىگە ساچ ،
ئۆزگىدەك ئۆز يۇرتىمىزغا بىزمۇ سۇلتان بولىنىڭ !

دەپ يېزىپ ، خەلقىغە مۇراجەت قىلىپ ، زۇلمەتلىك كونا جەمئىيەتنى ، نادانلىقنى ، جاھالەتلىك يىللارنى قاراڭغۇلۇقتا ئوخشىتىپ ، ئەمدى نادانلىق پاتقىقىدىن قۇتۇلغىلى تۇرغان خەلققە بىخۇدلۇق قىلماي ئىلىم ـ پەن ئىگىلەپ ، ئىنقىلاب قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۇقتۇردى .

شائىر بۇ شېئىردا خەلقنىڭ گېلىنى سىقىپ تۇرغان كونىلىق ۋە مۇتەئەسسىپلىككە بولغان بىزارلىقنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ ، جەمئىيەتنى قايتىدىن يېڭىلاش ھەققىدىكى ئاڭلىق پائالىيەتچانلىقنى تەرغىپ قىلىدۇ . زۇلۇم ۋە زورلۇق دەستىدە پەرياد چېكىۋاتقان خەلقىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن قوراللىنىپ ، ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن ئىنقىلاب قىلمايۋاتقانلىقىدىن ئۆكۈندۇ .

شائىر بۇ شېئىرنى بەلكى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن يازغان بولۇشى مۇمكىن . ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بولۇپمۇ ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يول ئېچىشى بىلەن جايلاردا زامانىۋى يېڭى مائارىپ جۇش

ئۇروپ قانات يايدى . بۇ شائىرنىڭ ئارزۇسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا چوڭ بىر يۇكسىلىش ئىدى . شۇڭا ئۇ « نەچچە يىللار ئۇخلىدۇق ، كۈندۈز ئىدى قاراڭغۇلۇق ، ئېچىلىپ ئىرپان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق » دەپ خەلقنىڭ ئەمدى تېز ھەرىكەتكە كېلىپ ، فېئودالىزمنىڭ قاتمۇقات كىشەندىلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ ، ۋەتىنىدە باشقا ئەللەرگە ئوخشاش ھەقىقىي ، خەلقگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھاكىمىيەت تىكلەيدىغان ، ئۆز يۇرتىغا ئۆزى خوجا بولىدىغان بەختىيارلىققا چۆمگەن ئازاد ھۆر زامان قۇرۇش پەيتى كەلگەنلىكىنى جاكارلايدۇ . شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا ئەكس ئەتكەن يېڭىلىق ۋە ئىلغارلىق كۆز قارىشى ، قالاق ۋە ئازابلىق تۇرمۇش ئۇستىدىن قىلغان شىكايىتى ، خەلقنىڭ ئازادلىق ۋە ئەركىنلىك ئىدىيىسى بىلەن چەمبەرچەس بىرلىشىپ كەتكەن . شائىر « ئويغان خەلق » دېگەن شېئىرىدا :

ئويغان خەلق يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر ،
مەكتەپ بىلەن چىراغ يانقىن ، نۇر تولدۇر .
پۈتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستېبدات ،
شۇم تەقدىردىن ، قارا كۈندىن بول ئازاد .
سائادەتنىڭ ئۈچۈن تىرىش ھەممەت قىل ،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشقا خىزمەت قىل .
دەس تۇر ئەمدى ئاتلان خىزمەت يولىغا ،
ھۇما قۇشى قونسۇن ئەۋلاد بېشىغا .

دېيىش ئارقىلىق مەكتەپنى قارا شۇم تەقدىرنى ھالاك قىلىدىغان نۇرلۇق چىراغقا ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى خاسىيەتلىك ھۇما قۇشىغا ئوخشىتىپ ، كۆچلۈك ھېسسىيات بىلەن ، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قاتمۇقات تو-

ساقلىرى قاپلاپ كەتكەن ئۇيغۇر تەقدىرىنى ، ماتارىپنى گۈللەندۈرگەن دىلا پاچاقلاپ تاشلىغىلى بولىدىغانلىقىنى ئەمدى ئىدىيە ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ ، پارلاق كەلگۈسىگە يۈزلەنىشىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويىدى . ئۇ يەنە بىز ئىنقىلاب قىلمىساق ئەۋلادلار ئالدىدا يۈز كېلەلمەيمىز ، دەپ زاماناداشلىرىغا جىددىي پەيتتە مەدەت بەردى .

شائىر ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ، ماتارىپپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئادەتتىكىچە ئىلىم ـ پەنگە بېرىلىش ، يېڭىلىققا ئىنتىلىش ، خەلققە ئاز ـ تولا ئارام بېرىدىغان ئاددىي ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن چەكلەپ قويماي ، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى رېئال ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ سىرلىرىنى چۈشىنىش ، تۈرمۇشنىڭ قانۇنىيەتلىك تەرەققىياتىنى بىلىش ، ماتارىپ ئىنقىلابى ئارقىلىق رېئاللىقنى ئۆزگەرتىپ ، ئازاد ۋە يېڭى جەمئىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئالىيجاناب مەقسەت يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ ، كۆچلۈك تەسىر قوزغاپ ، كونىلىق ، خۇراپاتلىق ئىچىدە قالغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئويغىنىشىغا ، ماتارىپنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇرۇشىغا يول كۆرسەتتى . خەلقە ۋەھىمە تېگىرقاشلارنى تاشلاپ ، كونىلىق ۋە مۇتەسىپلىكتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر يولى ماتارىپ ئىكەنلىكىنى :

ۋەتەن ، خەلق ئۈيغانغىن ئاچ كۆزۈڭنى ئولتۇرما ،
بۇ جانىجان يۇرتۇڭنى غەپلەت بىلەن تولدۇرما .
ئەل يۇرت ئۈچۈن ، تەلتۆكۈس پەرزەنت ئىشىڭ بۇرچۇڭدۇر ،
يولغا چىققان كارۋانسەن ئىلىم ـ ئىرپان رولچىڭدۇر .
دېگەن جۇشقۇن مىسرالار بىلەن جاكارلىدى .

ئوت يۈرەك شائىر مەمتىلى ئەپەندى ياڭ زېڭىشىڭ ۋە جىڭ شۇ-

رىن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ، مەدەنىي مائارىپ جەـ ھەتتە بۇرۇنقىدىن ئاز ـ تولا پەرقلىنىدىغان يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلگەندە خۇشاللىق ھاياجىنىغا چۆمىدۇ . شۇڭا ئۇ خۇشاللىقىنى بـا ـ سالماي « باھار كەلدى » ، « ئالتۇن ئۆلكە » ، « قۇياۋش تۇغقاندا » ، « ئىرپان كۈنلىرى » دېگەندەك بەدىئىيلىكى ئۇستۇن بولغان ، تىلى رەڭدار ، ھېسسىياتى كۈچلۈك ، ئوبرازلىرى يارقىن ، لېرىكىلىقى قويۇق شېئىرلارنى يازدى .

شائىر «باھار كەلدى» دېگەن شېئىرىدا ئوغۇزخاننىڭ نامىنى ھەققانىيەت ۋە ئادالەت سىمۋولىدا تىلغا ئېلىپ ، ئەجدادلىرىمىز روھى باش كۆتۈرۈپ ، ئۆز ئومىدىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىدىن پەخىرلىك ھېس قىلىپ ، بىزنى يەنە كېلەچەككە ، ھۆرلۈك ، ئازادلىق نۇر چاچقان پارلاق زامانغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە ، جاھان مىللەتلىرى قاتارىدىن زەربەست قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا ئۈندىمەكتە ، دەپ يېزىپ ، كلاسـ سىكلارنىڭ قەلەم قاش ، شەھلا كۆز ، بوستان چاچ ئەۋرىشىم نازىنىلارغا ئوقۇغان ھەمدۇسىنالىرىدىن پەرقلىق ھالدا ، ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى ھاـ لىتى ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى .

ئومۇمەن بىر مىللەتنىڭ دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشى ئۈچۈن ، مائارىپنىڭ ئىلىم ـ پەننىڭ قۇدرەتلىك تۈۋرۈك ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن شائىر ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى ، ئىجادىي ئەمگىكىنى ، يېڭى مەدەنىيەت ھەربىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ قانات يېيىشى ، زامانىۋى مائارىپنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن بېـ غىشلىدى .

بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق ، بۇ ئەسەرلەردە دېموكراتىك ئىدىيىنىڭ ئىنتايىن باي ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىنىڭ

ئىنتايىن ساپ ۋە يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىدا شەكىللىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ گۈللىنىش ئارزۇسىنى ، ئۇنىڭ سىياسىي سەنىگە چىقىش ھەۋىسى ۋە فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بولغان نارازىلىقى نۇقتىسىدىن ئەمەس ، بەلكى ئۇلارنىڭ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ، خارلانغانلارنىڭ دەرد ھەسرىتىگە بولغان ئورتاقلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى بىلەن دەۋرنىڭ تەلەپ ئېھتىياجىنى بىرلەشتۇرۇپ تەسۋىرلەپ ، دىنىي تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى قەسىدە ۋە پەسمىزملىق مەزمۇنلار تەرغىپ قىلىنىدىغان پاسسىپ شېئىرلاردىن پەرقلىق ھالدا شېئىرىيىتىمىزنى مەزمۇن ، شەكىل ، تىل ۋە ئىپادىلەش سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردىن يېڭىلاپ ، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ زامانىۋى ئۆلچىمىگە مۇناسىپ ئۇلۇغ تىكلەپ بەردى .

1987 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى . ئۈرۈمچى .

مەسئۇل مۇھەررىرى : جىلىل مۇھەممەت
مەسئۇل كوررېكتورى : زىلەيخا ئىزىز
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى : نۇرمەمەت ئۆمەر

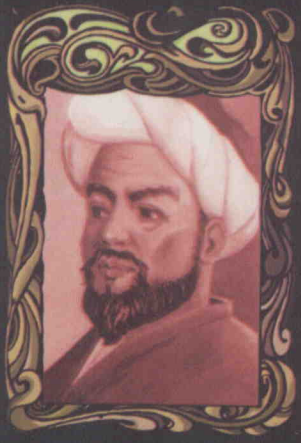
ھۆسەينىيە روھى—تەكلىماكاندىكى ئويغىنىش
تۈزگۈچى: ئىبراھىم ئالپ تېكىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168 ×850 مىللىمېتىر 32 / 1
باسما تاۋىقى: 8.875 قىستۇرما ۋاراقى 5
2000 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000— 1
ISBN 7— 228— 05912 — 3/C. 612
باھاسى: 15.00 يۈەن

ئىبراھىم ئالپ تېكىنىڭ نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرغان بىر قىسىم كىتابلىرى

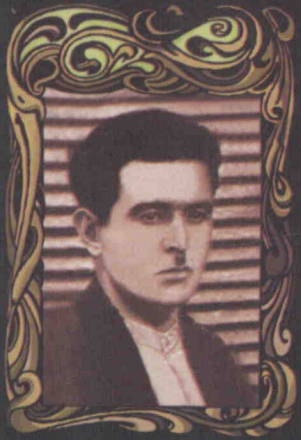
«يىغلاۋاتقان يەر» (ئەدەبىي خاتىرىلەر)، «قارائوت» (شېئىرلار)، «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى تارىخىدىكى ئۈزمەتلەر»، «ئۇيغۇرتەپەككۇرخانىسى»، «باۋدونياي» (رومان)، «ئىنسىزيەرشارى» (رومان)، «مەتىلى ئەپەندى ھەققىدە ھېكايىلەر»، «ئاكا - ئۆكا موسابايوپلار ھەققىدە ھېكايىلەر»، «بۈگۈنكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ بالا تەربىيىلەش سەنئىتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى توي ئادەتلىرى»، «قان كۆلى»، «ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرى»، «تارىخىمىزدىكى ئۇيغۇر خاقانلار».

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

ISBN 7-228-05912-3

9 787228 059126 >

ISBN 7 - 228 - 05912 - 3

G·612（维文）定价:15.00元